PREMIUL NOBEL PENTRU LITERATURĂ

MARIO VARGAS LLOSA

CIVILIZAȚIA SPECTACOLULUI

HUMANITAS

JULIEN BENDA
TRĂDAREA CĂRTURARILOR

ALAIN BESANÇON
NENOROCIREA SECOLULUI
Despre comunism, nazism
și unicitatea „Șoah"-ului

ALLAN BLOOM
CRIZA SPIRITULUI AMERICAN
Cum universitățile au trădat
democrația și au sărăcit
sufletele studenților

DAVID EAGLEMAN
INCOGNITO
Viețile secrete ale creierului

KONRAD LORENZ
**CELE OPT PĂCATE CAPITALE
ALE OMENIRII CIVILIZATE**

PIERRE MANENT
CUM DE PUTEM TRĂI ÎMPREUNĂ
16 lecții de filozofie politică
pe înțelesul oricui

JOHN STUART MILL
DESPRE LIBERTATE

CZESŁAW MIŁOSZ
GÂNDIREA CAPTIVĂ

OCTAVIO PAZ
DUBLA FLACĂRĂ
Dragoste și erotism

ROGER SCRUTON
**CULTURA MODERNĂ
PE ÎNȚELESUL OAMENILOR
INTELIGENȚI**

MARIO VARGAS LLOSA
CIVILIZAȚIA SPECTACOLULUI

OSCAR WILDE
DE PROFUNDIS

12
CĂRȚI
DESPRE
LUMEA
ÎN CARE
TRĂIM

Mario Vargas Llosa s-a născut în 1936 la Arequipa, în Peru, și a copilărit în Bolivia împreună cu mama și bunicii materni, închipuindu-și că tatăl lui murise și că fusese un erou. În realitate, la cinci luni după căsătorie, acesta își părăsise soția însărcinată și avea să-și revadă fiul abia zece ani mai târziu, când Mario se va întoarce în Peru. Între 1950 și 1952 urmează cursurile unei școli militare din Lima – experiență descrisă în primul roman, *Orașul și câinii*. În 1955 se căsătorește cu o mătușă, Julia Urquidi, provocând un mare scandal în familie, și divorțează de ea în 1964, pentru ca, un an mai târziu, să se însoare cu verișoara lui, Patricia, de care divorțează de asemenea, după 50 de ani. După o tinerețe în care se apropiase de comunism, ia distanță față de Fidel Castro, ba chiar îl acuză pe Gabriel García Márquez, odinioară prieten, de servilism. Călătorește, predă la universități din America și Europa, devine scriitor celebru prin forța epică, luciditatea și ironia sa.

În anul 2010, Academia Suedeză i-a acordat lui Mario Vargas Llosa Premiul Nobel pentru literatură.

La Editura Humanitas au apărut: *Orașul și câinii* (1992), *Povestașul* (1992), *Mătușa Julia și condeierul* (2000), *Cine l-a ucis pe Palomino Molero?* (2003), *Elogiu mamei vitrege* (2003), *Scrisori către un tânăr romancier* (2003), *Paradisul de după colț* (2004), *Adevărul minciunilor* (2005), *Lituma în Anzi* (2005), *Peștele în apă* (2005), *Tentația imposibilului* (2005), *Caietele lui don Rigoberto* (2006), *Casa Verde* (2006), *Chipuri ale răului în lumea de astăzi. Mario Vargas Llosa în dialog cu Gabriel Liiceanu* (2006), *Rătăcirile fetei nesăbuite* (2007), *Pantaleón și vizitatoarele* (2008), *Băieții și alte povestiri* (2009), *Visul celtului* (2011), *Călătoria către ficțiune* (2012), *O mie și una de nopți* (2013), *Orgia perpetuă. Flaubert și Doamna Bovary* (2013), *Arme și utopii. Viziuni despre America Latină* (2013), *Eroul discret* (2013), *Conversație la Catedrala* (2014), *Sărbătoarea Țapului* (2014), *Războiul sfârșitului lumii* (2015), *Civilizația spectacolului* (2016).

MARIO VARGAS LLOSA

CIVILIZAŢIA SPECTACOLULUI

Traducere din spaniolă de
Marín Mălaicu-Hondrari

HUMANITAS
BUCUREŞTI

Redactor: Georgeta-Anca Ionescu
Coperta: Angela Rotaru
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Cristina Jelescu
DTP: Emilia Ionașcu, Dan Dulgheru

Tipărit la Livco Design

Mario Vargas Llosa
La civilización del espectáculo

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Vargas Llosa, Mario
Civilizația spectacolului / Mario Vargas Llosa; trad. din spaniolă
de Marin Mălaicu-Hondrari. – București: Humanitas, 2018
ISBN 978-973-50-6205-7
I. Mălaicu-Hondrari, Marin (trad.)
008

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021 408 83 50, fax 021 408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0723 684 194

CUPRINS

Lui Juan Cruz Ruiz,
mereu cu carnețelul și creionul la el

Orele și-au pierdut ceasul.
Vicente Huidobro

METAMORFOZELE UNUI CUVÂNT

Probabil că niciodată în istoria omenirii nu s-au scris atâtea tratate, eseuri, teorii și analize despre cultură ca în timpurile noastre. Faptul e cu atât mai surprinzător, cu cât cultura, în sensul tradițional al cuvântului, e în prezent pe cale să dispară. Poate că a și dispărut deja, golită discret de conținutul ei, acesta fiind înlocuit cu un altul, care denaturează conținutul originar.

Acest scurt eseu nu urmărește să sporească numărul deja mare de interpretări cu privire la cultura contemporană, ci doar să fie o mărturie despre metamorfozele suferite de cultură așa cum încă era ea înțeleasă pe vremea când generația mea începea liceul sau facultatea și despre materia pestriță care a înlocuit-o – denaturare ce pare să se fi produs foarte ușor, cu consimțământul general.

Înainte să încep să-mi prezint opiniile pe tema asta, aș vrea să trec în revistă, fie și doar sumar, câteva dintre eseurile care în ultimele decenii au abordat această problemă din diverse perspective, provocând uneori dezbateri de un înalt nivel intelectual și politic. Chiar dacă diferă mult între ele și nu reprezintă decât o mică parte din numărul uriaș de idei și teorii inspirate de această temă, toate au un numitor comun: cad de acord că, astăzi, cultura traversează o criză profundă și a intrat pe panta decadenței. În schimb, ultimul dintre eseuri tratează despre o cultură nouă, edificată pe ruinele celei pe care a înlocuit-o.

Încep această trecere-n revistă cu celebrul și polemicul verdict al lui T.S. Eliot. Deși au trecut doar ceva mai mult de șaizeci de ani din 1948, când a fost publicat eseul său *Notes Towards the Definition of Culture* (*Contribuții la definirea culturii*), acesta, recitit în zilele noastre, îți lasă impresia că se referă la o lume extrem de îndepărtată, fără legătură cu prezentul.

T.S. Eliot susține că își propune doar să ofere o definiție a conceptului de cultură, dar de fapt ambiția lui e mult mai mare, anume ca, dincolo de o prezentare a sensurilor acestui cuvânt, să realizeze o critică pătrunzătoare a sistemului cultural din vremea lui, care, conform spuselor sale, se îndepărta tot mai mult de modelul ideal din trecut. Într-o frază care la acel moment se poate să fi părut exagerată, spune: „Nu văd nici un motiv pentru care decadența culturii să nu continue și să nu putem chiar anticipa că va veni un timp, de o durată oarecare, despre care să se poată spune că-i lipsește *cu totul* cultura"[1*] (p. 19). (Anticipând puțin conținutul din *Civilizația spectacolului*, voi spune că timpul acela este timpul nostru.)

Potrivit lui Eliot, modelul ideal constă într-o cultură structurată pe trei niveluri – individul, grupul sau elita și societatea în ansamblu –, unde, deși există schimburi între cele trei niveluri, fiecare își păstrează totuși o anume autonomie și se confruntă în mod constant cu celelalte, într-un sistem datorită căruia societatea prosperă și își păstrează coeziunea.

T.S. Eliot afirmă că întotdeauna cultura înaltă e apanajul unei elite și apără această stare de lucruri, spunând că „o con-

---

1. Citez din ediția apărută la Faber and Faber în 1962. Traducerea din engleză în spaniolă a tuturor fragmentelor citate îmi aparține. (N. a.)

* Citatele din eseul lui T.S. Eliot *Notes Towards the Definition of Culture*, care nu a fost încă tradus în limba română, le-am tradus după aceeași ediție englezească folosită de Vargas Llosa (Faber and Faber, 1962), iar în text trimiterile din parantezele rotunde sunt la această ediție. (N. tr.)

diție esențială pentru ca minoritara cultură elitistă să-și păstreze calitatea este să continue să fie o cultură elitistă" (p. 107). La fel ca elita, clasa socială e o realitate care nu trebuie să dispară, pentru că în interiorul ei se formează acea castă care garantează cultura înaltă, o elită care în nici un caz nu trebuie să se identifice în totalitate cu clasa privilegiată sau aristocrată din care provin cei mai mulți dintre membrii ei. Fiecare clasă socială are cultura pe care o produce și care i se potrivește și, chiar dacă, firește, există legături între ele, există și diferențe clare ce țin de condițiile economice ale fiecărei clase. Nu se poate concepe o cultură identică a aristocrației și a țărănimii, de exemplu, chiar dacă aceste două clase au multe în comun, precum religia și limba.

Ideea de clasă nu e, pentru T.S. Eliot, rigidă sau de nepătruns, ci dimpotrivă, e deschisă. Un om dintr-o clasă poate trece într-una superioară sau poate coborî într-alta inferioară, și e foarte bine să se întâmple așa, chiar dacă e mai degrabă o excepție decât o regulă. Acest sistem garantează o ordine stabilă și o și exprimă, în același timp, dar în prezent ordinea e spulberată, ceea ce ne face să privim cu incertitudine spre viitor. Ideea naivă că prin intermediul educației cultura se poate transmite la nivelul întregii societăți distruge *cultura înaltă*, pentru că singura modalitate de a obține o democratizare universală a culturii e sărăcind-o, făcând-o tot mai superficială. Așa cum, potrivit lui Eliot și concepției sale despre *cultura înaltă*, existența unei elite e obligatorie, tot așa e indispensabil ca într-o societate să existe culturi regionale care să hrănească cultura națională și, totodată, să facă parte din ea, să aibă un profil bine definit și să se bucure de o independență reală: „E important ca un om să se simtă nu doar cetățean al unei anumite națiuni, ci și cetățean al unui loc anume din țara lui, să fie loial locului de unde provine. Aceasta, ca și

loialitatea față de clasa căreia îi aparține, apare din loialitatea față de familie" (p. 52).

Cultura se transmite prin intermediul familiei și când această instituție încetează să mai funcționeze cum trebuie rezultatul este „deteriorarea culturii" (p. 43). După familie, principala sursă de cultură a fost, generații la rând, biserica, nu școala. Cultura nu trebuie confundată cu cunoașterea. „Cultura nu e doar suma a diverse activități, ci e *un stil de viață*" (p. 41), un mod de a fi în care forma contează la fel de mult precum conținutul. Cunoașterea e strâns legată de evoluția tehnicii și a științei, iar cultura e ceva anterior cunoașterii, o înclinație a spiritului, o sensibilitate și o atenție față de formă care dau sens și direcție cunoștințelor.

Cultura și religia nu sunt același lucru, dar nici nu pot fi separate, căci cultura s-a născut în sânul religiei și, chiar dacă s-a îndepărtat parțial de ea pe măsură ce omenirea a evoluat, mereu se va hrăni din izvoarele sale printr-un fel de cordon ombilical. „Orice religie, atâta timp cât există și, în zona specifică ei, dă cât de cât sens vieții, oferă cadrul pentru o cultură și apără omenirea de plictiseală și disperare" (pp. 33–34).

Când vorbește despre religie, T.S. Eliot se referă în principal la creștinism, care, zice el, a făcut din Europa ceea ce este. „Arta noastră s-a dezvoltat în interiorul creștinismului, legile – până de curând – își aveau rădăcinile în el, iar gândirea europeană s-a dezvoltat pe fondul creștinismului. Un european poate să nu creadă în adevărul credinței creștine, și totuși ceea ce spune, crede și face își are izvorul în moștenirea culturii creștine și depinde de ea ca să capete sens. Numai o cultură creștină i-ar fi putut da pe Voltaire și pe Nietzsche. Eu nu cred că cultura europeană ar supraviețui dacă ar dispărea cu totul credința creștină" (p. 122).

Viziunea lui Eliot despre societate și cultură amintește de structura cerului, purgatoriul și infernul din *Commedia* lui

Dante, cu cercurile sale suprapuse și simetriile și ierarhiile acelea rigide, unde divinitatea pedepsește răul și premiază binele în acord cu o ordine intangibilă.

După douăzeci de ani de la publicarea cărții lui Eliot, George Steiner i-a răspuns, în 1971, prin *In Bluebeard's Castle. Some Notes Towards the Redefinition of Culture* (*În castelul lui Barbă-Albastră. Câteva însemnări pentru o redefinire a culturii*). În concisul și intensul său eseu, se arată scandalizat de faptul că marele autor al poemului *The Waste Land* a putut să scrie un eseu despre cultură când abia se terminase al Doilea Război Mondial fără să pună tema în relație cu nesăbuitele masacre din cele două mari conflicte mondiale și, mai ales, fără să reflecteze asupra Holocaustului, asupra exterminării a șase milioane de evrei, rezultatul unei vechi tradiții antisemite a culturii occidentale. Steiner își propune să repare această deficiență printr-o analiză asupra culturii care să ia în considerare, în primul rând, asocierea ei cu violențele politico-sociale.

Potrivit lui, după Revoluția Franceză, războaiele napoleoniene, Restaurație și triumful burgheziei în Europa, pe Bătrânul Continent se instalează marele *ennui* (plictisul), rezultat din frustrare, dezgust, melancolie și dorința secretă de explozie, violență și cataclism, pentru care stau drept mărturie marea literatură europeană și opere precum *Disconfort în cultură* a lui Freud. Dadaismul și suprarealismul ar reprezenta vârful de lance și extinderea maximă a acestui fenomen. După Steiner, cultura europeană nu doar că anunță, dar își și dorește să vină explozia aceea sângeroasă și purificatoare întruchipată în revoluții și în cele două războaie mondiale. Cultura, în loc să le stopeze, provoacă și celebrează aceste măceluri.

Steiner insinuează că un posibil motiv pentru care Eliot nu s-a preocupat de „fenomenologia crimei în masă așa cum

a avut ea loc în Europa, din sudul Spaniei până la frontierele asiatice ale Rusiei, între 1936 și 1945"[1]* (p. 39) a fost antisemitismul său, ascuns la început, dar revelat mai apoi de corespondența lui, publicată postum. Cazul său nu e singular, din moment ce au existat „foarte puține încercări de a face o conexiune între fenomenul dominant al barbariei din secolul XX și o teorie mai amplă a culturii". Și, adaugă Steiner, „o teorie a culturii [...] care nu are în centru o examinare a tipurilor de teroare ce au provocat moartea, prin război, înfometare și masacru deliberat, a aproape șaptezeci de milioane de oameni din Europa și Rusia între începutul Primului Război Mondial și sfârșitul celui de-al Doilea mi se pare iresponsabilă" (pp. 35–36).

Explicația lui Steiner e strâns legată de religie, care, în opinia lui, e în legătură directă cu cultura, exact cum susținea și Eliot, dar fără dependența strictă de *disciplina creștină* pe care o apăra acela, „cel mai vulnerabil aspect al argumentației sale" (p. 92). În opinia lui, voința care face posibilă marea artă și gândirea profundă își are originea într-o „miză pe transcendență" (p. 92). Acesta e aspectul religios al oricărei culturi. Desigur, cultura occidentală e maculată de antisemitism din vremuri imemoriale, iar motivele sunt de natură religioasă. E vorba despre nevoia omenirii neevreiești de a se răzbuna pe poporul care a inventat monoteismul, adică ideea unui Dumnezeu unic, invizibil, de neconceput, atotputernic și din-

1. Citez din George Steiner, *En el castillo de Barba Azul. Aproximación a un nuevo concepto de cultura*, Editorial Gedisa, Barcelona, 2006. Am folosit această ediție pentru toate citatele din Steiner. (N. a.)

* Pentru citatele din eseul lui Steiner am folosit George Steiner, *În castelul lui Barbă-Albastră. Câteva însemnări pentru o redefinire a culturii*, trad. din engleză și note de Ovidiu D. Solonar, Humanitas, București, 2013, iar în text trimiterile din parantezele rotunde sunt la această ediție. (N. tr.)

colo de puterea de înțelegere și chiar de imaginație a oamenilor. Dumnezeul mozaismului a înlocuit politeismul format din zeități care le erau accesibile tuturor oamenilor și cu care marea diversitate de bărbați și femei se puteau acomoda și trăi în bună pace. Creștinismul, potrivit lui Steiner, a fost dintotdeauna, prin sfinții săi, prin misterul Treimii și prin cultul Fecioarei Maria, „un hibrid între idealuri monoteiste și practici politeiste" (p. 45), reușind astfel să salveze câte ceva din mulțimea de divinități abolite de monoteismul fondat de Moise. Dumnezeul unic și de neconceput al evreilor e dincolo de rațiunea omenească – accesibil numai credinței – și e cel care a căzut victimă filozofilor Iluminismului, convinși că printr-o cultură laică și secularizată vor dispărea violența și crimele aduse de fanatismul religios, practicile inchizitoriale și războaiele religioase. Dar moartea lui Dumnezeu nu a adus raiul pe pământ, ci mai degrabă infernul, care fusese deja descris în coșmarurile din *Commedia* dantescă sau în palatele și încăperile pline de plăcere și tortură ale Marchizului de Sade. Lumea, scăpată de Dumnezeu, a intrat, încetul cu încetul, sub dominația diavolului, a spiritului răului, cruzimii, distrugerii, care a culminat cu măcelurile din cele două războaie mondiale, cu crematoriile naziste și cu Gulagul sovietic. Odată cu acele cataclisme cultura a luat sfârșit și a început era postculturii.

Steiner evidențiază capacitatea autocritică înrădăcinată în tradiția occidentală. „Ce alte neamuri au făcut penitență în fața celor pe care i-au înrobit odinioară, ce alte civilizații au acuzat moral strălucirea propriului trecut? Acest reflex de autoexaminare în numele unor absoluturi etice reprezintă, încă o dată, un act post-voltairian tipic occidental" (p. 69).

Una dintre trăsăturile postculturii e lipsa de încredere în progres, trecerea în umbră a ideii că istoria urmează o curbă ascendentă, dominația lui *Kulturpessimismus* sau a noului

realism stoic (p. 72). Curios e că această atitudine coexistă cu evidența faptului că, în epoca noastră, realizările din tehnică și știință fac zilnic minuni. Dar pentru progresul din ziua de azi – acum știm asta – prețul pe care-l plătim este adesea distrugerea, de exemplu distrugerea ireparabilă a naturii și a mediului, și el nu contribuie întotdeauna la combaterea sărăciei, ci la adâncirea prăpastiei și a inegalităților dintre state, clase și persoane.

Postmodernitatea a distrus mitul care spunea că umanioarele umanizează. Nu e deloc sigur ceea ce au crezut atâția învățători și filozofi optimiști, anume că o educație liberală, la îndemâna tuturor, ar garanta în democrațiile moderne un viitor al progresului, păcii, libertății și egalității de șanse: „...bibliotecile, muzeele, teatrele, universitățile, centrele de cercetare, în și prin care, de regulă, științele umaniste și celelalte științe se transmit, pot să prospere alături de lagărele de concentrare“ (p. 80). Într-un om, la fel ca într-o societate, cultura înaltă, sensibilitatea, inteligența pot coexista uneori cu fanatismul torționarului și asasinului. Heidegger a fost nazist, „dar pana lui nu s-a oprit și nici gândurile nu i-au amuțit“ (p. 81) atunci când regimul nazist extermina milioane de evrei în lagărele de concentrare.

Pentru acest pesimism stoic al postculturii a dispărut siguranța pe care-o ofereau înainte anumite diferențe și ierarhii, acum abolite: „Linia de demarcație îi separa pe cei de sus de cei de jos, pe cei mai mari de cei mai mici, civilizația de primitivismul înapoiat, știința de necunoaștere, privilegiul social de servitute, experiența de imaturitate, pe bărbați de femei. Și, de fiecare dată, «de» însemna deopotrivă «deasupra»“ (pp. 84–85). Dispariția acestor distincții este caracteristica cea mai pregnantă a culturii actuale.

Postcultura, semnificativ numită uneori *contracultură*, îi reproșează culturii elitismul și tradiționala legătură a artelor,

literelor și științelor cu absolutismul politic: „Ce bine le-a făcut umanismul superior maselor obidite din comunitate? La ce a folosit atunci când a apărut barbaria?“ (p. 89).

În capitolele finale, Steiner creionează un portret destul de sumbru a ceea ce ar putea însemna evoluția culturală, în care tradiția, lipsită de vigoare, ar rămâne închisă în sera academică: „Deja un procent majoritar din poezie, din gândirea religioasă, din artă s-a retras din zona imediată, personală, și a intrat în custodia specialiștilor“ (p. 108). Ceea ce înainte avea viață activă va ajunge să aibă viața artificială a arhivelor. Și, încă și mai grav, cultura va fi victima – deja e – a ceea ce Steiner numește „retragerea din cuvânt“. În tradiția culturală „discursul scris, vorbit și memorat reprezenta coloana vertebrală a conștiinței“ (p. 114). Acum, cuvântul e tot mai subordonat imaginii. La fel și muzica, semnul identitar al noilor generații, ale căror muzici pop, folk sau rock creează un spațiu restrictiv, o lume în care scrisul, studiul și comunicarea personală „au loc acum într-o atmosferă de *vibrato* strident“ (p. 118). Ce efecte ar putea avea asupra intimității creierului această muzicalizare a culturii noastre?

Pe lângă deteriorarea progresivă a cuvântului, Steiner semnalează și realizările extraordinare ale vremurilor noastre, grija față de natură și față de mediu și uimitoarea dezvoltare a științelor – în special a matematicii și a științelor naturii –, care au relevat dimensiuni nebănuite ale vieții omenești, ale naturii, ale spațiului și au creat tehnici cu ajutorul cărora poți schimba și manipula creierul și comportamentul omului. Cultura „livrescă“, la care Eliot se referea exclusiv, în cartea sa, își pierde tot mai mult suflul și viețuiește tot mai în marginea culturii de azi, care a renunțat aproape total la umanioarele clasice – ebraica, greaca și latina –, încăpute acum pe mâna unor specialiști la care nu ai aproape niciodată acces din pricină că folosesc un jargon ermetic și o erudiție sufocantă, dacă nu chiar teorii delirante de-a dreptul.

În partea cea mai polemică din eseul său, Steiner susține că această cultură postmodernă cere de la omul cult să aibă cunoștințe de bază în matematici și în științele naturale pentru a fi capabil să înțeleagă remarcabilele descoperiri pe care lumea științifică le-a făcut și continuă să le facă în toate domeniile – chimie, fizică, astronomie – și aplicațiile lor, la fel de uimitoare ca invențiile cele mai îndrăznețe din literatura SF. Această idee e o utopie comparabilă cu oricare dintre acelea pe care Steiner le combate în eseul său, pentru că, dacă într-un trecut recent se putea imagina un Pico della Mirandola contemporan capabil să cuprindă totalitatea cunoștințelor din vremea sa, în zilele noastre o asemenea ambiție nu pare realizabilă nici măcar pentru acele computere a căror infinită capacitate de stocare de date stârnește admirația lui Steiner. E posibil ca în epoca noastră să nu mai fie loc pentru cultură, dar cauzele sunt altele, fiindcă niciodată cultura nu a însemnat o cantitate de cunoștințe, ci calitate și sensibilitate. La fel ca alte eseuri de-ale sale, și acesta începe cu picioarele pe pământ, dar se termină într-o explozie de delir intelectual.

Cu câțiva ani înainte de eseul lui Steiner, în noiembrie 1967, a apărut la Paris eseul lui Guy Debord *La société du spectacle* (*Societatea spectacolului*), al cărui titlu seamănă cu cel al cărții mele, dar care, de fapt, tratează diferit tema culturii. Debord, autodidact, avangardist radical, heterodox, agitator și promotor al contraculturii din anii '60, numește „spectacol" ceea ce Marx, în *Manuscrise economice și filozofice* (1844), a numit „alienare" sau înstrăinare socială rezultată din fetișismul bunurilor de consum, care în stadiul industrial avansat din societatea capitalistă atinge o asemenea însemnătate în viața consumatorilor, încât ajunge să înlocuiască orice interes ori preocupare de ordin cultural, intelectual și politic. Achiziționarea obsesivă de produse fabricate, care menține activă și tot mai dezvoltată industria bunurilor de consum, duce la fenomenul de „reificare" sau „obiectualizare" a individului, dedat

consumului sistematic de obiecte, de multe ori inutile sau superflue, impuse de modă și de publicitate, și golește viața lui interioară de orice neliniști sociale, spirituale sau pur și simplu omenești, izolându-l și distrugându-i interesul față de ceilalți, față de clasa căreia îi aparține și față de sine însuși, așa încât, de exemplu, proletarul „deproletarizat" prin alienare încetează să mai fie un pericol – ori chiar un adversar – pentru clasa conducătoare.

Ideile acestea de tinerețe ale lui Marx, niciodată aprofundate de el la maturitate, sunt fundamentul teoriei lui Debord despre vremurile în care trăim. Teza lui centrală e că în societatea industrializată modernă, unde a triumfat capitalismul, iar clasa muncitoare a fost (cel puțin deocamdată) învinsă, alienarea – iluzia minciunii transformate în adevăr – a strangulat viața socială, făcând din ea un spectacol în care tot ce era spontan, autentic și natural – adevărul omenesc – a fost înlocuit de artificial și fals. În această lume, lucrurile – mărfurile – au ajuns să fie adevărații stăpâni ai vieții, niște stăpâni ce se folosesc de oameni pentru asigurarea producției care-i îmbogățește pe proprietarii de mașini și de fabrici – exact producătorii acelor mărfuri. „Spectacolul – zice Debord – e dictatura efectivă a iluziei în societatea modernă" (fragmentul nr. 213, p. 159)[1*].

Chiar dacă, în alte privințe, Debord își ia multe libertăți față de tezele marxiste, acceptă drept adevăr canonic teoria

1. Citez din Guy Debord, *La société du spectacle*, Gallimard (Folio), Paris, 1992. Traducerea din franceză în spaniolă a tuturor fragmentelor citate îmi aparține. (N. a.)

* Pentru citatele din cartea lui Debord am folosit Guy Debord, *Societatea spectacolului. Comentarii la societatea spectacolului*, trad. și note de Ciprian Mihali, prefață de Radu Stoenescu, Editura Est, București, 2001, iar în text trimiterile din parantezele rotunde sunt la această ediție. (N. tr.)

istoriei văzute ca luptă de clasă și „reificarea" omului prin capitalism, care creează nevoi artificiale, mode și tendințe cu scopul de a menține o piață în expansiune pentru produsele fabricate. Scrisă într-un stil impersonal și abstract, cartea lui e alcătuită din nouă capitole formate din două sute douăzeci și unu de fragmente, unele scurte ca niște aforisme și mai toate lipsite de exemple concrete. Raționamentele lui sunt uneori greu de înțeles, din cauza scriiturii sale alambicate. Temele cu specific cultural, referitoare la arte și litere, apar în eseul său doar tangențial. Teza lui este economică, filozofică și istorică mai degrabă decât culturală, un aspect al vieții pe care Debord, fidel și în privința asta marxismului clasic, îl reduce la o suprastructură a acelor relații de producție care constituie fundamentul vieții sociale.

În schimb, *Civilizația spectacolului* e strâns legată de lumea culturii, înțeleasă nu ca un simplu epifenomen al vieții economice și sociale, ci ca o realitate autonomă, construită din idei, valori etice și estetice și din opere de artă și literare care interacționează cu restul vieții sociale și sunt, de multe ori, nu doar reflexe, ci surse ale fenomenelor sociale, economice, politice și chiar religioase.

Cartea lui Debord cuprinde concluzii și intuiții care coincid cu unele teme tratate și de mine în acest eseu, cum ar fi ideea că a înlocui trăirea cu reprezentarea, a face din viață o spectatoare a ei înseși duce la o sărăcire a umanului (fragmentul nr. 30, pp. 49–50). Tot așa, afirmația lui cum că într-un mediu în care viața nu mai e trăită, ci doar reprezentată se trăiește „prin procură", așa cum trăiesc actorii viața închipuită pe scenă sau pe ecran. „Consumatorul real devine consumator de iluzii" (fragmentul nr. 47, p. 58). Această observație lucidă avea să fie confirmată din plin în anii de după publicarea cărții sale.

Procesul acesta, spune Debord, are drept consecință „frivolitatea" care „domină societatea modernă" din cauza

înmulțirii mărfurilor pe care consumatorul le poate alege și a dispariției libertății, pentru că schimburile nu mai au loc după bunul-plac și libera alegere a oamenilor, ci conform „sistemului economic, dinamismului capitalist".

Departe de structuralism, pe care îl numește „vis rece", Debord adaugă că o critică a societății spectacolului va fi posibilă numai ca parte a unei critici practice a mediului care o face posibilă, practică în sensul de acțiune revoluționară hotărâtă să termine cu sus-amintita societate (fragmentul nr. 203, p. 154). În această privință, mai ales, tezele sale sunt exact la antipodul celor din cartea mea.

Destul de multe lucrări din ultimii ani au încercat să definească trăsăturile caracteristice ale culturii timpului nostru, în contextul globalizării, al mondializării capitalismului și a piețelor și al extraordinarei revoluții tehnologice. Una dintre cele mai perspicace e lucrarea semnată de Gilles Lipovetsky și Jean Serroy, *La culture-monde. Réponse à une société désorientée*[1] (*Cultura-lume. Răspuns unei societăți dezorientate*). Autorii susțin ideea înscăunării la putere, în zilele noastre, a unei culturi globale – *cultura-lume* – care, bazându-se pe dispariția progresivă a granițelor datorită circulației mărfurilor și revoluției științifice și tehnologice (mai ales în sectorul comunicațiilor), creează, pentru prima dată în istorie, niște numitori comuni culturali, la care iau parte societăți și indivizi de pe toate cele cinci continente și care-i apropie și-i egalizează în ciuda diferitelor tradiții, credințe și limbi specifice fiecăruia în parte. Această cultură, spre deosebire de cea care răspundea înainte la acest nume, nu mai e elitistă, erudită

1. Gilles Lipovetsky, Jean Serroy, *La cultura-mundo. Respuesta a una sociedad desorientada*, Anagrama (col. Argumentos), Barcelona, 2010. Toate citatele sunt din această ediție. (N. a.) [În text trimiterile din parantezele rotunde sunt la ediția spaniolă menționată de Vargas Llosa – n. tr.]

și exclusivistă și a devenit o *cultură de masă* autentică: „La antipodul avangardelor ermetice și elitiste, cultura de masă vrea să ofere noutăți accesibile unui public cât mai larg și să atragă cât mai mulți consumatori. Intenția ei e să distreze și să ofere plăcere, să facă posibilă o evadare ușoară și accesibilă tuturor, fără să fie nevoie să ai o specializare anume și fără referințe culturale concrete și erudite. Industriile culturale nu inventează altceva decât o cultură transformată în articole de larg consum" (p. 79).

Această cultură de masă ia naștere, potrivit autorilor, prin dominația imaginii și a sunetului asupra cuvântului, adică prin intermediul ecranului. Industria cinematografică, mai ales cea de la Hollywood, „mondializează" filmele distribuindu-le peste tot în lume și, în fiecare țară, la toate segmentele sociale, așa încât, asemenea discurilor muzicale și televiziunii, filmele sunt accesibile tuturor și pentru a te bucura de ele nu e nevoie de o formație intelectuală sau de o specializare aparte. Acest proces s-a accelerat odată cu revoluția cibernetică, cu apariția rețelelor de socializare și cu universalizarea Internetului. Nu doar informația a depășit toate barierele și a ajuns la îndemâna oricui, ci practic toate sectoarele comunicațiilor, artei, politicii, sportului, religiei etc. au resimțit efectele reformatoare ale micului ecran. „Lumea-ecran a dislocat, desincronizat și descentrat conceptul de spațiu-timp al culturii" (p. 88).

Toate astea sunt adevărate, fără-ndoială. Însă nu e prea limpede dacă ceea ce Lipovetsky și Serroy numesc cultură-lume sau cultură de masă, în care este inclusă, de exemplu, până și „cultura mărcilor" obiectelor de lux, este, în sensul strict al cuvântului, cultură, ori mai degrabă ne referim la lucruri complet diferite când vorbim, pe de o parte, despre o operă de Wagner și despre filozofia lui Nietzsche și, pe de altă parte, despre filmele lui Hitchcock și ale lui John Ford

(doi dintre regizorii mei preferați) și despre o reclamă la Coca-Cola. Autorii consideră de la sine înțeles că da, e vorba de cultură; în schimb eu cred că între cele două lucruri s-a petrecut o mutație ori un salt calitativ hegelian care a făcut din cel de-al doilea lucru ceva diferit de primul. În primele două capitole ale acestei cărți explic și de ce.

Pe de altă parte, unele verdicte din *Cultura-lume* mi se par discutabile, cum ar fi acela că noua cultură globală a făcut să se dezvolte în toată lumea un individualism extrem. Dimpotrivă, publicitatea și modele care lansează și impun produsele culturale în vremurile noastre reprezintă un obstacol serios în calea creării unor indivizi independenți, capabili să judece ei înșiși, pe cont propriu, ce le place, ce admiră, ce li se pare neplăcut sau înșelător sau oripilant la acele produse. Cultura-lume, în loc să promoveze individul, îl sufocă, îl privează de luciditate și de liber-arbitru și îl face să reacționeze, față de „cultura" predominantă, în mod condiționat și gregar, precum câinele lui Pavlov la sunetul clopoțelului care-i anunță primirea hranei.

O altă afirmație a lui Lipovetsky și a lui Serroy despre care se poate spune că e nefondată e presupunerea că, dacă milioane de turiști vizitează Luvrul, Acropola și amfiteatrele grecești din Sicilia, atunci cultura nu și-a pierdut valoarea în vremurile noastre și încă se bucură „de o legitimitate de necontestat" (p. 118). Autorii nu-și dau seama că acele numeroase vizite la marile muzee și la monumentele istorice clasice nu sunt mărturia unui interes autentic pentru „cultura înaltă" (așa o numesc), ci e vorba doar de snobism, pentru că a ajunge în acele locuri face parte din obligațiile turistului postmodern perfect. În loc să-i stârnească interesul pentru trecut și pentru arta clasică, îl scutește de efortul de a le mai studia și cunoaște, printr-o minimă participare financiară. O simplă privire fugară îi e suficientă pentru a avea conștiința

culturală împăcată. Vizitele turiștilor „în căutarea distracțiilor" denaturează semnificația reală a acelor muzee și monumente și le pun pe aceeași treaptă cu alte obligații ale turistului perfect: să mănânce paste și să danseze tarantela în Italia, să aplaude la concertele de flamenco și la cântecele țigănești în Andaluzia, să guste *escargots* și să meargă la Luvru și la o reprezentație la Théâtre des Folies Bergère în Paris.

În 2010, a apărut în Franța, publicată la Flammarion, cartea sociologului Frédéric Martel *Cultura Mainstream*, care demonstrează într-un fel că „noua cultură" sau „cultura-lume" despre care vorbeau Lipovetsky și Serroy a rămas deja în urmă, depășită de vârtejul frenetic al zilelor noastre. Cartea lui Martel e fascinantă și înfricoșătoare prin descrierea așa-numitei „culturi a divertismentului" care a înlocuit aproape peste tot în lume ceea ce, abia cu o jumătate de secol în urmă, se înțelegea prin cultură. *Cultura Mainstream* e într-adevăr un reportaj ambițios, realizat aproape în lumea-ntreagă, și conține sute de interviuri despre tot ceea ce, datorită globalizării și revoluției audiovizualului, a ajuns astăzi să fie un numitor comun – în ciuda diferențelor de limbă, religie și obiceiuri – pentru țările de pe cele cinci continente.

În cartea lui Martel nu se vorbește despre cărți – singura carte pomenită în sutele de pagini e *Codul lui Da Vinci* de Dan Brown, iar singura scriitoare amintită e criticul de cinema Pauline Kael –, nici despre pictură, nici despre sculptură, nici despre muzica sau dansul clasice, nici despre filozofie și științele umaniste în general, ci exclusiv despre filme, emisiuni de televiziune, jocuri video, *manga* (benzile desenate japoneze), concerte rock, pop sau rap, videoclipuri și tablete și despre „industriile creative" care le produc, le dețin și le promovează, adică despre distracțiile marelui public care au înlocuit (și vor ajunge să-ngroape cu totul) cultura din trecut.

Autorul privește cu simpatie această schimbare, pentru că datorită ei cultura *mainstream*, sau cultura marelui public,

a smuls viața culturală din mâinile minorității care o monopoliza în trecut, a democratizat-o, punând-o la îndemâna tuturor, și pentru că produsele acestei culturi noi îi par a fi în perfectă consonanță cu modernitatea, cu marile invenții științifice și tehnologice ale vieții contemporane.

Reportajele și mărturiile adunate de Martel, precum și analizele lui sunt instructive și destul de reprezentative pentru o realitate pe care până acum nici sociologia și nici filozofia nu îndrăzniseră s-o recunoască. Marea majoritate a omenirii nu practică, nici nu consumă și nici nu produce astăzi altă formă de cultură decât aceea care, mai demult, era desconsiderată de mediile culte fiindcă era socotită o simplă distracție populară, fără nici o legătură cu activitățile intelectuale, artistice și literare care constituiau adevărata cultură. Aceasta a murit deja, chiar dacă mai supraviețuiește în anumite nișe sociale, fără nici o influență asupra culturii *mainstream*.

Diferența esențială dintre cultura din trecut și divertismentul de astăzi este că produsele acelei culturi aveau pretenția de a transcende timpul prezent, de a dura, de a viețui și pentru generațiile viitoare, în vreme ce produsele culturii de azi sunt fabricate ca să fie consumate pe loc și apoi să dispară, precum biscuiții sau popcornul. Tolstoi, Thomas Mann, chiar și Joyce și Faulkner scriau cărți care aveau pretenția să învingă moartea, să le supraviețuiască autorilor, să continue să atragă și să fascineze cititori din viitor. Telenovelele braziliene și filmele de la Bollywood, precum și concertele Shakirei nu pretind să dureze mai mult decât timpul cât sunt difuzate, după care dispar pentru a face loc altor produse la fel de pline de succes și de efemere. Cultura înseamnă distracție și ceea ce nu e distractiv nu e cultură.

Cercetarea lui Martel arată că acesta este astăzi un fenomen la scară planetară, care se petrece pentru prima dată în

istorie și la care participă deopotrivă țările dezvoltate și subdezvoltate, fără să conteze cât de diferite sunt tradițiile, credințele sau sistemele lor de guvernare, chiar dacă, în mod normal, aceste variabile aduc, pentru fiecare țară și societate în parte, anumite diferențe de detalii și de nuanțe în filme, telenovele, melodii, benzi desenate etc.

Pentru noua cultură esențiale sunt producția industrială masivă și succesul comercial. Distincția între preț și valoare a dispărut și amândouă exprimă acum un singur lucru, prețul absorbind și anulând valoarea. Ceea ce are succes și se vinde e bun, iar ceea ce dă greș și nu cucerește publicul e rău. Singura valoare e cea comercială. Dispariția vechii culturi a atras după sine și dispariția conceptului de valoare. Singura valoare existentă acum este cea fixată de piață.

De la T.S. Eliot până la Frédéric Martel ideea de cultură a cunoscut mult mai mult decât o lentă evoluție: o mutație traumatizantă în urma căreia a apărut o realitate nouă, unde abia dacă au mai rămas urme din cea pe care a înlocuit-o.

I

CIVILIZAȚIA SPECTACOLULUI

Claudio Pérez, trimis special al ziarului *El País* la New York pentru a informa despre criza financiară, scrie, în cronica lui din 19 septembrie 2008: „Ziarele de scandal din New York umblă înnebunite după un broker care să se arunce în gol dintr-unul din impunătorii zgârie-nori care adăpostesc marile bănci, idolii căzuți pe care uraganul financiar i-a făcut praf". Să ne oprim o clipă asupra acestei imagini: o mulțime de fotografi, de *paparazzi*, scrutând înălțimile, cu aparatele de fotografiat pregătite să capteze imaginea primului sinucigaş care ar fi întruchipat, în chip iconic, dramatic și spectaculos, hecatomba financiară ce a spulberat miliarde de dolari și a ruinat mari companii și numeroși cetățeni. Nu cred să existe o imagine care să rezume mai bine civilizația din care facem parte.

Cred că aceasta e cea mai bună manieră de a defini civilizația vremurilor noastre atât din statele occidentale și din cele care au atins un înalt nivel de dezvoltare în Asia, cât și din multe țări din aşa-numita Lume a Treia.

Ce înseamnă civilizația spectacolului? Civilizația unei lumi în care primul loc pe scara valorilor îl ocupă divertismentul și în care a te distra, a scăpa de plictiseală, e pasiunea generală. Acest ideal de viață e perfect legitim, desigur. Numai un puritan fanatic le-ar putea reproșa membrilor unei societăți că vor să dea puțină culoare, amuzament, umor și distracție unor vieți închistate de obicei într-o rutină deprimantă și, uneori, abrutizantă. Dar să faci din tendința naturală

de a te simți bine o valoare supremă are consecințe neașteptate: banalizarea culturii, generalizarea frivolității și, în sectorul informativ, proliferarea unui jurnalism iresponsabil dedicat bârfelor și scandalului.

Ce a făcut ca Occidentul să alunece către o asemenea civilizație? Bunăstarea care a urmat anilor de privațiuni din cel de-al Doilea Război Mondial și sărăcia din primii ani de după război. După această etapă extrem de grea, a urmat o perioadă de puternică dezvoltare economică. În toate societățile democratice și liberale din Europa și din America de Nord, clasa de mijloc a crescut ca spuma mării, s-a intensificat mobilitatea socială și, în același timp, s-a produs o lărgire importantă a reperelor morale, începând cu viața sexuală, în mod tradițional blocată de biserică, și cu laicismul împăciuitor al organizațiilor politice, atât de dreapta, cât și de stânga. Bunăstarea, libertatea practicilor tradiționale și spațiul tot mai mare ocupat de divertisment în țările dezvoltate au stimulat creșterea industriilor dedicate distracției, promovate prin publicitate, mama și maestra fermecată a timpului nostru. Astfel, sistematic și totodată pe nesimțite, a scăpa de plictiseală și a evita ceea ce deranjează, preocupă și neliniștește a început să fie, pentru sectoare sociale tot mai largi, din vârful până la baza piramidei sociale, un imperativ al generațiilor, ceea ce Ortega y Gasset numea „spiritul timpului nostru", dumnezeul îmbietor, comod și frivol căruia cu toții, conștient sau nu, ne închinăm de cel puțin o jumătate de secol, tot mai mult cu fiecare zi.

Un alt factor, nu mai puțin important, care a condus la făurirea acestei realități a fost democratizarea culturii. E vorba de un fenomen născut din altruism: cultura nu putea să rămână în continuare apanajul unei elite, o societate liberală și democratică avea obligația morală de a pune cultura la îndemâna tuturor, prin intermediul educației, dar și prin

promovarea și subvenționarea artelor, a literaturii și a altor manifestări culturale. Această filozofie lăudabilă a avut nedoritul efect de a vulgariza și a face mediocră viața culturală, unde o anume neglijență formală și superficialitatea conținutului produselor culturale aveau o justificare civică – trebuiau să ajungă la cât mai mulți oameni. Cantitatea în defavoarea calității. Acest criteriu, apanajul celor mai dăunătoare demagogii politice, a provocat în cultură efecte neprevăzute, precum dispariția culturii înalte, obligatoriu minoritară datorită complexității și, uneori, ermetismului cheilor și codurilor ei specifice, și vulgarizarea ideii înseși de cultură. Aceasta din urmă a ajuns astăzi să aibă doar înțelesul pe care-l primește în discursul antropologic. Așadar, cultură înseamnă toate manifestările vieții unei comunități: limba, credințele, obiceiurile, uneltele, tehnicile și, pe scurt, tot ceea ce în cadrul ei se practică, se evită, se respectă și se respinge. Când ideea de cultură ajunge să fie un asemenea amestec, asta face ca, inevitabil, ea să fie înțeleasă doar drept o modalitate plăcută de a-ți petrece timpul. Bineînțeles, cultura poate fi și așa ceva, dar dacă ajunge să fie doar atât se denaturează și se depreciază: tot ceea ce face parte din ea se egalizează și se uniformizează până într-acolo, încât o operă de Verdi, filozofia lui Kant, un concert Rolling Stones și un spectacol dat de Cirque du Soleil ajung echivalente.

Așadar, nu e de mirare că literatura cea mai reprezentativă din vremurile noastre e literatura *light*, ușoară, lejeră, facilă, o literatură care, fără nici o urmă de jenă, își propune întâi și-ntâi (și aproape exclusiv) să distreze. Atenție, nici pe departe nu-i condamn pe autorii acestei literaturi de divertisment, pentru că există printre ei, în ciuda ușurătății textelor, talente autentice. Dacă în epoca noastră nu prea mai apar aventuri literare atât de glorioase precum cele ale lui Joyce, Virginia Woolf, Rilke sau Borges, asta nu e numai din vina scriitorilor;

e și pentru că această cultură în care ne-am scufundat nu e propice, ci, dimpotrivă, mai degrabă descurajează eforturile îndrăznețe ce culminează în opere care solicită din partea cititorului o concentrare intelectuală aproape la fel de intensă ca a autorilor înșiși. Cititorii de astăzi vor cărți ușoare, care să-i distreze, și această cerință exercită o presiune ce devine tot mai mult un puternic stimulent pentru creatori.

La fel, nu e nimic neobișnuit în faptul că și critica a dispărut aproape cu totul din mediile noastre de informare și s-a refugiat în acele schituri care sunt facultățile umaniste și, mai ales, departamentele de filologie, ale căror studii le sunt accesibile doar specialiștilor. E adevărat că ziarele și revistele cele mai serioase încă mai publică cronici de cărți, expoziții și concerte; dar îi mai citește oare cineva pe acești cavaleri solitari care încearcă să pună cât de cât o ordine ierarhică în jungla asta promiscuă în care s-a transformat oferta culturală din zilele noastre? Cert e că critica, aceea care pe vremea bunicilor și străbunicilor avea un rol central în lumea culturii, pentru că îi ghida pe cetățeni în dificilul demers de a judeca ceea ce auzeau, vedeau și citeau, a ajuns astăzi o specie pe moarte, luată în seamă doar atunci când ea însăși devine divertisment și spectacol.

Literatura *light*, ca și cinematografia *light* și arta *light* îi lasă cititorului și spectatorului impresia comodă că e cult, revoluționar, modern și că se află în avangardă, printr-un minim efort intelectual. Astfel, această cultură care se pretinde înaintată și înnoitoare propagă, de fapt, conformismul prin manifestările sale cele mai dăunătoare: complezența și automulțumirea.

În civilizația de azi e firesc și aproape obligatoriu ca bucătăria să ocupe o bună parte din paginile dedicate culturii și tot felul de „*chefs*" și „designeri" și „creatoare" de modă să dețină supremația acolo unde înainte o dețineau oamenii de

știință, compozitorii și filozofii. Aragazul, cuptorul și podiumul prezentărilor de modă sunt amestecate, în coordonatele culturale ale epocii, cu cărțile, concertele, invențiile și opera, iar vedetele de televiziune și marii fotbaliști exercită asupra obiceiurilor, gusturilor și modelor influența pe care înainte o aveau profesorii, gânditorii și (încă și mai demult) teologii. În urmă cu o jumătate de veac, în Statele Unite exista un Edmund Wilson, care prin articolele lui din *The New Yorker* sau din *The New Republic* decidea eșecul sau succesul unei cărți de poezii, al unui roman sau al unui eseu. Pentru așa ceva, astăzi avem emisiunea de televiziune a lui Oprah Winfrey. Nu spun că-i rău că e așa, spun doar că e așa.

Golul lăsat de dispariția criticii a fost umplut, pe nesimțite, de publicitate, aceasta ajungând acum nu numai parte constitutivă a vieții noastre culturale, ci și un vector determinant. Publicitatea dă tonul decisiv în privința gustului, sensibilității, imaginației și obiceiurilor. Funcția deținută înainte, în această zonă, de sisteme filozofice, credințe religioase, ideologii și doctrine, precum și de acei maeștri cunoscuți în Franța drept mandarinii unei epoci este astăzi exercitată de „creativii" anonimi din agențiile de publicitate. Într-un fel, era obligatoriu să se întâmple așa din momentul în care opera literară și artistică a început să fie considerată un produs comercial care trăiește sau dispare pur și simplu după capriciile pieței, din acel moment tragic în care *prețul* a început să fie confundat cu *valoarea* unei opere de artă. Când o cultură consideră depășit exercițiul gândirii și înlocuiește ideile cu imaginile, produsele literare și artistice sunt promovate, acceptate sau respinse în funcție de tehnicile publicitare și de reflexele condiționate ale unui public lipsit de mijloacele de apărare intelectuale și sensibile cu care să detecteze lucrurile contrafăcute și înșelătoriile cărora le cade victimă. Așa se face că groteștile costume pe care John Galliano le punea să defileze

pe podiumurile din Paris (înainte să se descopere că era antisemit) sau experimentele *nouvelle cuisine* dobândesc statutul de cultură înaltă.

Această stare de lucruri a impulsionat dezvoltarea extraordinară a muzicii, ajungând să facă din ea marca identitară a noilor generații din întreaga lume. Trupele și cântăreții la modă adună la un loc mulțimi care depășesc orice scenariu în timpul concertelor – concerte asemenea sărbătorilor păgâne dionisiace care în Grecia clasică celebrau iraționalul, ceremonii colective de desfrâu și catharsis, de cult al instinctelor, al pasiunilor și al iraționalului. Același lucru se poate spune, desigur, și despre petrecerile cu muzică electronică, așa-numitele *rave*-uri, unde mulțimi de oameni dansează cu mințile pierdute, ascultă muzică *trance* și își iau zborul datorită pastilelor de ecstasy. Nu e o exagerare să compari aceste celebrări cu marile serbări populare din trecut, de sorginte religioasă: ele sunt impregnate de spiritul religios secularizat, un spirit care, în consonanță cu făgașul vocațional al epocii, a înlocuit liturghia și catehismele din religiile tradiționale cu aceste manifestări de misticism muzical unde, pe ritmul unor voci și instrumente impetuoase, amplificate asurzitor, individul se decorporalizează și se topește în mulțime, întorcându-se, în mod inconștient, la timpurile primitive ale magiei și ale tribului. Asta e metoda contemporană de a atinge acel extaz pe care Sfânta Tereza sau Sfântul Ioan al Crucii reușeau să-l atingă prin ascetism, rugăciune și credință. La petrecerile și la concertele cu un public foarte numeros, tinerii din ziua de azi se împărtășesc, se spovedesc și exultă sub forma aceasta intensă și elementară a uitării de sine.

Alături de frivolitate, masificarea e o altă trăsătură a culturii contemporane. Sporturile au acum o importanță pe care au mai avut-o doar în Grecia antică. Pentru Platon, Socrate, Aristotel și ceilalți obișnuiți ai Academiei, întreține-

rea trupului era simultană și complementară cultivării spiritului, pentru că ei credeau că cele două se îmbogățesc reciproc. Diferența este că în epoca noastră, în general, sportul se practică pe bani și în locul efortului intelectual. Dintre toate sporturile, fotbalul e cel mai vizibil, un fenomen de masă care, asemenea concertelor de muzică modernă, adună la un loc mulțimi de oameni și le aprinde mai tare decât orice mobilizare cetățenească – mitinguri politice, procesiuni religioase ori spectacole artistice. Un meci de fotbal poate fi, pentru microbiști (sunt unul dintre ei), un spectacol extraordinar care, prin inteligența și armonia echipei și prin sclipirea individuală a unor jucători, îl entuziasmează pe spectator. Dar, în zilele noastre, marile meciuri de fotbal sunt – ca în arenele romane – în primul rând pretext și oportunitate de a da frâu liber iraționalului, de regres al individului la condiția de membru al unui trib, de element dintr-o turmă; astfel, la adăpostul anonimatului călduț al tribunelor, spectatorul dă frâu liber instinctului agresiv de a-l respinge pe celălalt, de a-și cuceri și anihila simbolic (ori uneori chiar la propriu) adversarul. Faimoasele galerii de „ultrași" ale unor cluburi și scandalurile pe care le provoacă și care se lasă cu morți, cu tribune incendiate și zeci de răniți arată că în multe cazuri nu practicarea unui sport adună atâția suporteri în tribune – mai mereu bărbați, deși numărul femeilor de pe stadioane e în creștere –, ci un ritual care dezlănțuie în individ instincte și pulsiuni iraționale, acestea permițându-i să renunțe la condiția lui de om civilizat și să se poarte, de-a lungul unui meci, ca și cum ar face parte dintr-o hoardă primitivă.

Paradoxal, fenomenul de masificare e paralel cu cel de extindere a consumului de droguri la toate nivelurile piramidei sociale. Sigur că folosirea stupefiantelor are o veche tradiție în Occident, însă până de curând era o practică

exclusiv a elitelor și a doar câteva (marginale) sectoare sociale, cum ar fi cercurile boeme, literare și artistice, unde, în secolul al XIX-lea, florile artificiale au avut grădinari respectabili precum Charles Baudelaire și Thomas de Quincey.

În prezent, consumul de droguri generalizat nu mai seamănă deloc cu ce se-ntâmpla în trecut, nu mai are drept scop explorarea unor viziuni ori senzații noi, în interes artistic sau științific. Nu mai e nici răzvrătire împotriva ordinii prestabilite din partea unor nonconformiști hotărâți să adopte un cu totul alt mod de viață. În zilele noastre, consumul masiv de marijuana, cocaină, ecstasy, crack, heroină etc. răspunde unui mediu cultural ce-i împinge pe oameni să caute plăceri ușoare și rapide, care să-i facă să uite de griji și de responsabilități, în loc să caute întâlnirea cu ei înșiși prin intermediul meditației și al introspecției, activități eminamente intelectuale, pe care cultura nestatornică și de consum le găsește plictisitoare. Dorința de a scăpa de golul și de neliniștea provocate de sentimentul de a fi liber și silit să iei decizii, de pildă ce să faci cu tine însuți și cu lumea înconjurătoare – mai ales când apar provocări și drame –, ațâță nevoia de distracție, motorul civilizației în care trăim. Pentru milioane de oameni, drogurile servesc astăzi, ca altădată religia și cultura înaltă, pentru a alunga grijile și neînțelegerile provocate de condiția umană, de viață, de moarte, de lumea de dincolo, de sensul sau nonsensul existenței. Drogurile, prin exaltarea, euforia sau liniștea artificială pe care le produc, îți oferă senzația momentană că ești în siguranță, la adăpost, eliberat și fericit. E vorba de o ficțiune, în acest caz nu benignă, ci malignă, care-l izolează pe individ, eliberându-l doar aparent de probleme, responsabilități și angoase. Pentru că, până la urmă, drogul îl va lua prizonier, cerându-i de fiecare dată o doză tot mai mare de rătăcire și de surescitare, adâncindu-i vidul spiritual.

Aparent, în cadrul civilizației spectacolului, laicismul a câștigat teren în fața religiilor; iar printre cei încă credincioși a crescut numărul celor care sunt astfel doar ocazional și mai mult de fațadă, într-o manieră superficială, de uz social, și cărora de fapt nici nu le pasă, în cea mai mare parte a vieții, de religie. Efectul pozitiv al laicizării vieții este că acum libertatea e mai mare decât atunci când o sufocau dogmele și cenzurile ecleziastice. Dar greșesc cei care cred că dacă astăzi, în lumea occidentală, există un procent mai mic de catolici și protestanți decât înainte înseamnă că religia a dispărut din sectoarele câștigate de laicism. Asta se întâmplă numai în statistici. De fapt, în vremea în care mulți credincioși renunțau la bisericile tradiționale, începeau să prolifereze sectele, cultele și alte forme alternative de practicare a religiei, de la spiritualismul oriental, cu toate școlile și subdiviziunile sale – budism, budism zen, tantrism, yoga –, până la bisericile evanghelice care acum au năpădit cartierele mărginașe, cu diviziunile și subdiviziunile lor, ajungându-se până la apariții pitorești precum A Patra Cale, Rozicrucianismul, Biserica Unificării – cu ai ei *moonies* –, Biserica Scientologică, atât de populară la Hollywood, și alte și alte biserici care de care mai exotice și mai senzoriale.[1]

Toată această proliferare a diverselor biserici și secte vine din faptul că numai foarte puține categorii de oameni pot cu adevărat să nu țină cont de religie, pe când marea majoritate

---

1. Citez din scrisoarea unui prieten columbian: „Mi-a atras și mie atenția mai ales o anume formă de neoindigenism practicată, ca o nouă modă, de clasele de sus și de mijloc ale societății din Bogotá (dar poate că e la fel și prin alte țări). Acum, în loc de preot sau psihanalist, tinerii aceștia au un șaman și la fiecare cincisprezece zile beau infuzie de *ayahuasca*, în cadrul unei ceremonii colective, în scopuri terapeutice și spirituale. Cei care participă la așa ceva sunt, desigur, «atei»: oameni de cultură, artiști, vechi boemi..." (N. a.)

are nevoie de ea, căci numai siguranța pe care o inspiră credința religioasă cu privire la transcendență și la suflet o poate elibera de neliniștea, teama și delirul induse de ideea extincției, a dispariției complete. De fapt, singurul fel în care cei mai mulți oameni înțeleg și practică o etică e prin mijlocirea unei religii. Numai câteva minorități se eliberează de religie, punând, în locul gol lăsat de aceasta în viața lor, forme de cultură: filozofia, știința, literatura și artele. Dar cultura care poate îndeplini această funcție este cultura înaltă, cea care înfruntă problemele, nu le escamotează, încercând să dea răspunsuri serioase, nu distractive la marile enigme, întrebări și conflicte de care e plină viața oamenilor. Cultura de suprafață și de poză, de joacă și de alint e insuficientă pentru a înlocui incertitudinile, miturile, misterele și ritualurile religiilor care au supraviețuit secolelor. În societatea noastră, stupefiantele și alcoolul oferă acea liniște de moment a spiritului și certitudinile și alinarea pe care, mai demult, oamenii le găseau în rugăciune, spovedanie, împărtășanie și în predicile preoților.

Nu e de mirare nici că, dacă în trecut politicienii aflați în campanie electorală voiau să se fotografieze și să apară la braț cu eminenți oameni de știință ori dramaturgi, astăzi caută adeziunea și sprijinul cântăreților de rock și actorilor de cinema ori ale celebrităților din fotbal sau din alte sporturi. Aceștia sunt acum, în locul intelectualilor, maeștrii conștiinței politice în sectoarele de mijloc și populare și tot ei sunt în fruntea manifestelor, le citesc de la tribună și apar la televizor pentru a spune ce e bine și ce e rău în economie, politică, societate. În civilizația spectacolului, comicul e rege. Mai mult, prezența actorilor și cântăreților nu e importantă doar pentru opinia publică, această periferie a vieții politice. Unii dintre ei s-au înscris și-n curse electorale, obținând, ca Ronald Reagan și Arnold Schwarzenegger, funcții importante precum cea

de președinte al Statelor Unite sau de guvernator al Californiei. Bineînțeles că nu exclud din start posibilitatea ca actorii de cinema sau cântăreții de rock sau de rap ori fotbaliștii să dea sugestii absolut onorabile în lumea ideilor, dar resping ideea că recunoașterea politică de care se bucură ei în ziua de azi ar avea ceva de-a face cu luciditatea sau inteligența lor. Recunoașterea se datorează exclusiv prezenței în mass-media și aptitudinilor lor histrionice.

Un fapt într-adevăr neobișnuit, în societatea noastră contemporană, e dispariția unui personaj care timp de secole întregi și până cu puțin timp în urmă juca un rol important în viața statului: intelectualul. Se spune că denumirea de *intelectual* a apărut abia în secolul al XIX-lea, cu ocazia afacerii Dreyfus, în Franța, și a polemicilor iscate de Émile Zola cu celebrul său *J'accuse*, scris în apărarea ofițerului evreu acuzat pe nedrept de trădare de țară, ca urmare a unui complot pus la cale de ofițeri antisemiți din statul-major al armatei franceze. Dar, chiar dacă termenul *intelectual* se răspândește abia începând de atunci, cert e că participarea oamenilor preocupați de gândire și creație la viața publică, la dezbaterile politice, religioase și de idei coboară până în zorii Occidentului. Așa a fost în Grecia lui Platon, în Roma lui Cicero, în Renașterea lui Montaigne și Machiavelli, în Iluminismul lui Voltaire și Diderot, în Romantismul lui Lamartine și Victor Hugo și în toate perioadele istorice care au dus la modernitate. În paralel cu munca de cercetare, academică sau de creație, mulți scriitori și gânditori importanți au influențat, prin scrierile lor, hotărâri și luări de poziții în viața politică și socială, așa cum s-a întâmplat, pe când eu eram încă tânăr, cu Bertrand Russell în Anglia, în Franța cu Sartre și Camus, în Italia cu Moravia și Vittorini, în Germania cu Günter Grass și Enzensberger, și cu mulți alții, aproape în toate democrațiile. E suficient să ne gândim la Spania, la intervențiile în viața publică ale lui José Ortega y Gasset și Miguel de Unamuno.

În zilele noastre, intelectualul a dispărut din dezbaterile publice, cel puțin din cele care contează. E adevărat că unii încă mai semnează manifeste, trimit scrisori ziarelor și polemizează, dar nimic din toate astea nu mai are repercusiuni reale asupra societății, iar în problemele ei economice, instituționale și chiar culturale decizia aparține puterii politice și administrative și așa-numitelor societăți civile, în care intelectualii strălucesc prin absență. Conștienți de situația înjositoare în care au fost aduși de societatea în care trăim, cei mai mulți intelectuali au ales discreția sau absența de la dezbaterile publice. Izolați în disciplina sau în munca lor, întorc spatele la ceea ce, acum o jumătate de secol, se numea *angajarea* civică sau morală a scriitorului și a gânditorului în societate. Există și excepții, dar, dintre ele, cele care contează – pentru că ajung în mass-media – sunt destinate mai degrabă autopromovării și exhibiționismului decât apărării unui principiu sau a unei valori. Pentru că, în civilizația spectacolului, intelectualul mai stârnește interesul doar dacă e în pas cu moda și dacă se transformă în bufon.

Ce a dus la diminuarea și dispariția rolului intelectualului în prezent? Un motiv care trebuie luat în considerare e acela că mai multe generații de intelectuali s-au discreditat prin simpatiile lor față de totalitarism, fie el nazist, sovietic sau maoist, prin faptul că au tăcut și au închis ochii în fața unor orori precum Holocaustul, Gulagul sovietic și măcelurile Revoluției Culturale chineze. De fapt, e descumpănitor și de neînțeles că în atâtea cazuri cei care păreau mințile privilegiate ale vremii lor au făcut corp comun cu regimuri vinovate de genocid, de fățișe încălcări ale drepturilor omului și de abolire a oricăror libertăți. Dar, până la urmă, faptul că societatea a pierdut orice interes față de intelectuali e consecința directă a rolului neînsemnat pe care-l are gândirea în civilizația spectacolului.

O altă caracteristică a acestei societăți e faptul că ideile sunt văzute din ce în ce mai puțin drept forțe motrice ale vieții culturale. Astăzi asistăm la supremația imaginilor asupra ideilor. De aceea, audiovizualul, cinematografia, televiziunea și Internetul au lăsat în urmă cărțile, care, dacă previziunile pesimiste ale lui George Steiner se vor confirma, vor ajunge nu peste mult timp în catacombe. (Noi, iubitorii anacronicei culturi a cărții, nu trebuie să ne lamentăm, căci, dacă se va întâmpla așa, acea marginalizare s-ar putea să aibă un efect purificator, prin anihilarea literaturii bestsellerului, pe bună dreptate numită gunoi, nu doar pentru poveștile sale superficiale și prin forma nereușită, ci și din pricina caracterului ei efemer, de literatură de actualitate, destinată consumului și dispariției, la fel ca săpunul și apa minerală.)

Cinematografia, care, desigur, a fost dintotdeauna o artă a divertismentului, orientată către publicul larg, a avut totodată, în interiorul ei, ca un curent uneori marginal, alteori central, mari talente, iar acestea, în ciuda condițiilor dificile în care au trebuit mai mereu să lucreze cineaștii din cauza bugetului și a dependenței de producători, au fost capabile să realizeze opere de o bogăție fără seamăn, de mare profunzime și originalitate și cu o amprentă personală indiscutabilă. Dar epoca noastră, în pas cu presiunea constantă a culturii dominante, care pune ingeniozitatea mai presus de inteligență, imaginile mai presus de idei, umorul mai presus de gravitate, banalitatea mai presus de profunzime și frivolitatea mai presus de seriozitate, nu mai dă creatori precum Ingmar Bergman, Luchino Visconti sau Luis Buñuel. Cine e imaginea fetiș a cinematografiei zilelor noastre? Woody Allen, care față de un David Lean sau Orson Welles e ca Andy Warhol față de Gauguin sau Van Gogh în pictură, sau – cu exemple din teatru – ca Dario Fo față de Cehov sau Ibsen.

De asemenea, nu e surprinzător faptul că, în era spectacolului, efectele speciale în cinematografie au ajuns să trimită pe planul al doilea subiectul, regizorii, scenariul și chiar pe actori. Se poate spune că asta se datorează, în bună parte, uluitoarei dezvoltări tehnologice din ultimii ani, care permite acum adevărate minuni în ceea ce privește iluziile și fantezia vizuale. Desigur, o altă cauză – poate chiar cea principală – ar fi o cultură care încurajează tot mai puțin efortul intelectual, te face să nu fii interesat de nimic, să nu te neliniștești și, în ultimă instanță, să nu gândești, ci mai degrabă, cu o atitudine pasivă, să te abandonezi stării pe care acum uitatul Marshall McLuhan – un profet perspicace în privința drumului pe care avea s-o apuce cultura în ziua de azi – o numea „baia de imagini", o supunere totală față de emoții și senzații stârnite de un bombardament neobișnuit și uneori strălucitor cu imagini care-ți captează atenția, chiar dacă ele, prin natura lor primară și trecătoare, tocesc sensibilitatea și gândirea publicului.

Cât despre artele plastice, au luat-o înaintea tuturor expresiilor vieții culturale în a pune bazele culturii spectacolului, stabilind că arta putea fi joc și farsă și nimic mai mult. De când Marcel Duchamp, un geniu, fără-ndoială, a revoluționat direcțiile artistice ale Occidentului, impunând ideea că un pisoar poate fi și o operă de artă, dacă așa vrea artistul, totul a devenit posibil în sculptură și pictură, ajungându-se până-ntr-acolo încât un magnat a plătit douăsprezece milioane și jumătate de euro pentru un rechin închis într-un tub de sticlă și conservat în formol, iar autorul acestei glume, Damien Hirst, a fost salutat nu drept un mare escroc, cum e de fapt, ci ca un mare artist al timpului nostru. Poate că o fi, dar asta nu-l onorează, ci dezonorează vremurile în care trăim. Un timp în care grosolănia și fanfaronada, gestul provocator și golit de sens sunt suficiente uneori – cu complicitatea

mafiei care controlează piața artelor și cu aceea a criticilor complici sau creduli – pentru a impune prestigii false, conferind statutul de artist unor iluzioniști care își ascund nepriceperea și zădărnicia în spatele farmecului și al așa-zisei îndrăzneli. Spun „așa-zisei" pentru că pisoarul lui Duchamp avea cel puțin darul de a provoca. Astăzi, când de la artiști nu se mai așteaptă talent, nici îndemânare, ci afectare și scandal, îndrăznelile lor sunt doar măștile unui nou conformism. Ceea ce înainte era revoluționar a ajuns acum o modă, un mod de a-ți petrece timpul liber, un joc, un acid subtil care denaturează actul artistic și îl pune în slujba teatrului Grand Guignol. Frivolitatea din artele plastice a atins cote alarmante. Dispariția celui mai mic consens privind valorile estetice face ca în acest domeniu să domnească o totală confuzie, și va mai domni mult timp, căci nu se mai poate discerne obiectiv cine e talentat și cine nu, ce e frumos și ce e urât, care operă înseamnă ceva nou și durabil și care e doar un foc de paie. Această confuzie a transformat lumea artelor plastice într-un carnaval, unde creatorii adevărați au fost amestecați cu cei închipuiți și șmecheri și e tot mai greu să-i deosebești. O prefigurare neliniștitoare a hăurilor la care poate ajunge o cultură suferind de hedonism ieftin, în favoarea căruia se sacrifică orice altă motivație și dorință de a distra. Într-un eseu pertinent despre cutremurătoarele direcții extreme în care a pornit-o, în derivă, arta contemporană, Carlos Granés Maya pomenește de „unul dintre cele mai abjecte *performance*-uri care au avut loc vreodată în Columbia", cel realizat de artistul Fernando Pertuz, care, într-o galerie de artă, a defecat dinaintea publicului, iar apoi, „cu mare solemnitate", și-a mâncat fecalele.[1]

1. Carlos Granés Maya, „Revoluciones modernas, culpas postmodernas", în cartea *Antropología: horizontes estéticos*, ed. de Carmelo Lisón Tolosana, Editorial Anthropos, Barcelona, 2010, p. 227. (N. a.)

Dacă e să ne referim la muzică, echivalentul pisoarului lui Duchamp e, fără nici o-ndoială, compoziția marelui guru al modernității muzicale din Statele Unite, John Cage, intitulată 4'33" (1952), în care un pianist se așază la un pian, dar nu atinge nici o clapă timp de patru minute și treizeci și trei de secunde, pentru că lucrarea constă de fapt în zgomotele stârnite întâmplător în sală și în cele scoase de ascultătorii distrați ori exasperați. Compozitorul și teoreticianul american urmărea să șteargă astfel diferențele de valoare dintre sunet și vacarm sau zgomot. Și i-a reușit, bineînțeles.

În civilizația spectacolului, politica suferă o banalizare poate la fel de pronunțată ca și literatura, cinematografia și artele plastice, ceea ce înseamnă că, în cazul ei, publicitatea și sloganurile sale, locurile comune, frivolitățile, modele și ticurile ocupă aproape în întregime locul deținut înainte de argumente, programe, idei și doctrine. Politicianul din zilele noastre, dacă vrea să-și păstreze popularitatea, e obligat să acorde maximă atenție gestului și formei, care contează mai mult decât ideile, convingerile și principiile sale.

Grija pentru riduri, chelie, încărunțire, mărimea nasului și strălucirea danturii, ca și pentru îmbrăcăminte contează la fel de mult, ba uneori chiar mai mult decât să explice ce-și propune să facă sau să nu facă atunci când va fi la guvernare. Intrarea fotomodelului și cântăreței Carla Bruni în Palatul Élysée, ca soție a președintelui Sarkozy, și explozia mediatică de după, care încă nu s-a stins de tot, arată cum nici măcar Franța, țara care se mândrea că menține vie tradiția politicii văzute ca o realizare intelectuală, ca înfruntare de idei și doctrine, nu a rezistat și a cedat frivolității atotstăpânitoare.

(În paranteză, poate că ar fi bine să explic ce înțeleg eu prin frivolitate. Dicționarul explică frivolitatea prin neseriozitate, ușurătate, lipsă de substanță, dar epoca noastră a dat

acestui mod de a fi o conotație mai complexă. Frivolitatea înseamnă să ai un set de valori răsturnat sau dezechilibrat, unde forma contează mai mult decât conținutul, aparența mai mult decât esența, iar gestul și provocarea – reprezentarea – țin de multe ori loc de sentimente și idei. Într-un roman medieval pe care-l admir, *Tirant lo Blanc*, soția lui Guillem de Vâroic îi trage una fiului ei, un copil nou-născut, pentru ca acesta să plângă plecarea tatălui său la Ierusalim. Noi, cititorii, râdem, fiindcă ne amuză o asemenea tâmpenie, ca și cum lacrimile smulse copilului cu acea lovitură ar putea fi luate drept tristețe. Dar doamna aceea și personajele care iau parte la scenă nu râd, căci pentru ei plânsul – forma pură – înseamnă tristețe. Și nu poți fi trist decât dacă plângi – „plângea de ți se rupea sufletul", se spune în roman –, pentru că într-o asemenea lume forma e cea care contează, în slujba ei stă întregul conținut al gesturilor. Asta e frivolitatea, o modalitate de a înțelege lumea și viața conform căreia totul este aparență, așadar teatru, joc, divertisment.)

Comentând scurta revoluție zapatistă a comandantului adjunct Marcos, în Chiapas – o revoluție numită de Carlos Fuentes prima „revoluție postmodernă", sintagmă care poate fi folosită numai în înțelesul său simplist de reprezentație fără conținut și fără transcendență, pusă la punct de un expert în tehnici de publicitate –, Octavio Paz a semnalat cu precizie caracterul efemer, prezentist al acțiunilor (al simulacrelor de acțiuni, mai degrabă) politicienilor contemporani: „Dar civilizația spectacolului e crudă. Spectatorii nu au memorie; de aceea nu au nici remușcări și nici conștiință adevărată. Trăiesc agățându-se de știri, nu contează ce fel de știri, important e să fie noi. Uită imediat și trec fără să clipească de la scenele pline de moarte și distrugere ale Războiului din Golf la unduirile, contorsiunile și zgâlțâielile Madonnei și ale lui Michael Jackson. Comandanții și episcopii sunt

osândiți să aibă aceeași soartă; și pe ei îi așteaptă Marele Căscat, anonim și universal, care e Apocalipsa și totodată Judecata de Apoi a societății spectacolului"[1].

În privința sexului, epoca noastră a avut parte de schimbări majore, datorită unei progresive relaxări a vechilor prejudecăți și tabuuri cu caracter religios, care mențineau viața sexuală într-un cadru plin de prohibiții. În această privință, fără-ndoială, s-au făcut progrese în lumea occidentală odată cu acceptarea uniunilor libere, cu reducerea discriminării machiste a femeilor, a homosexualilor și a altor minorități sexuale – încetul cu încetul, aceste categorii sunt integrate într-o societate care, uneori scrâșnind din dinți, începe să recunoască dreptul la libertate sexuală între adulți. Însă contrapartida acestei emancipări sexuale a fost banalizarea actului sexual, care, pentru mulți, mai ales pentru cei din noile generații, s-a transformat într-un sport sau într-o modalitate de petrecere a timpului liber, o simplă împreunare care nu are mai multă importanță, ba poate chiar mai puțină, decât gimnastica, dansul sau fotbalul. S-ar putea ca această banalizare a sexului să fie într-adevăr sănătoasă, în ce privește echilibrul psihologic și emoțional, cu toate că ar trebui să ne pună pe gânduri faptul că, într-o epocă precum a noastră, de considerabilă libertate sexuală, până și în societățile cele mai deschise numărul crimelor sexuale nu a scăzut, ba s-ar putea chiar să fi crescut. Sexul *light* e sexul lipsit de dragoste și imaginație, sexul pur instinctual, animalic. Rezolvă o nevoie biologică, dar nu îmbogățește viața sensibilă ori viața emoțională și nici nu face ca relația dintre parteneri să fie mai strânsă, ci o menține la stadiul de împreunare carnală; în loc să-i ajute să scape de singurătate, actul sexual, grăbit și efemer, odată

1. Octavio Paz, *Chiapas: hechos, dichos y gestos*, în *Obra completa*, V, ed. a 2-a, Galaxia Gutenberg/Circulo de Lectores, Barcelona, 2002, p. 546. (N. a.)

încheiat, îi redă pe cei doi singurătății, dimpreună cu un sentiment de eșec și de frustrare.

Erotismul a dispărut și el, în același timp cu critica și cultura înaltă. De ce? Pentru că erotismul, care transformă actul sexual în operă de artă, într-un ritual pe care literatura, artele plastice, muzica și o sensibilitate rafinată îl impregnează cu imagini de o incontestabilă virtuozitate estetică, înseamnă exact opusul sexului ușuratic, expeditiv și promiscuu, care, paradoxal, e rezultatul libertății cucerite de noile generații. Erotismul e contrapartida sau opoziția față de norme, sfidează tradițiile și tocmai de aceea presupune secret și clandestinitate. Scos la lumină, vulgarizat, se degradează și dispare, nu duce la bun sfârșit acea desprindere de animalic și acea umanizare spirituală și artistică realizate în trecut prin actul sexual. Face pornografie, vulgaritate ieftină și stupidă din erotismul care în trecut a reprezentat o sursă bogată pentru nenumărate opere din literatură și din artele plastice, domenii care, inspirându-se din fanteziile dorinței sexuale, au produs creații estetice memorabile, sfidând orice *statu quo* politic și moral, și au luptat pentru dreptul oamenilor la plăcere, conferind demnitate unui instinct animalic și transformându-l în operă de artă.

Dar oare în ce fel s-au influențat reciproc jurnalismul și civilizația spectacolului?

Granița care despărțea, prin tradiție, jurnalismul serios de cel de scandal a devenit tot mai laxă, s-a umplut de breșe, iar în multe cazuri chiar a dispărut, ajungându-se în prezent până acolo încât e greu să mai faci diferența între diversele medii de informare. Fiindcă una dintre consecințele transformării divertismentului și distracției în valoare supremă a unei epoci e aceea că, în zona informației, se produce pe nesimțite o răsturnare greu de sesizat a priorităților: știrile ajung să fie importante ori secundare mai ales – sau, uneori,

exclusiv – nu atât pentru însemnătatea lor politică, economică, socială și culturală, cât pentru caracterul lor de noutate, surprinzător, neobișnuit, scandalos și spectaculos. Fără să-și fi propus așa ceva, jurnalismul din zilele noastre urmează direcția culturală dominantă, caută ca, informând, să distreze și să amuze, iar rezultatul inevitabil, din pricina deformării subtile a obiectivelor lui tradiționale, este proliferarea presei *light*, ușoară, simplă, superficială și distractivă, care, în unele cazuri extreme, dacă nu are la îndemână informații scandaloase, le fabrică ea însăși.

Așadar, nu trebuie să ne mire faptul că, în presă, cel mai mare succes la public nu-l au publicațiile serioase, care caută rigoarea, adevărul și obiectivitatea atunci când descriu actualitatea, ci așa-numite „reviste de scandal", singurele care, prin tirajele de milioane de exemplare, contrazic axioma conform căreia în epoca noastră ziarele pe hârtie se înclină și se retrag în fața concurenței audiovizualului și digitalului. Asta e valabil numai pentru presa care încă încearcă, înotând împotriva curentului, să fie responsabilă, să-l informeze mai degrabă decât să-l distreze sau să-l amuze pe cititor. Ce să mai spunem despre fenomenul *¡Hola!*? Revista asta, care acum apare nu numai în spaniolă, ci și în alte unsprezece limbi străine, e citită cu aviditate, sau mai bine zis răsfoită, de milioane de cititori, printre ei aflându-se și oameni din țările cele mai culte din lume, Canada și Anglia, cititori care, e demonstrat, se distrează la știrile despre bogații, câștigătorii și celebritățile din această vale a plângerii – despre cum se căsătoresc, divorțează, se îmbracă, se dezbracă, se ceartă, se împacă, cum își cheltuiesc milioanele și care le sunt capriciile și gusturile, supărările și lipsa de gust. Eram la Londra, în 1989, când a apărut versiunea engleză a revistei *¡Hola!*, *Hello!*, și am văzut cu ochii mei cât de rapid s-a impus în patria lui Shakespeare acea creație jurnalistică spaniolă. Nu e exagerat

să spunem că *¡Hola!* şi celelalte reviste de acelaşi fel sunt produsele jurnalistice cele mai caracteristice pentru civilizația spectacolului.

Transformarea informaţiei în instrument de divertisment înseamnă a deschide încetul cu încetul uşa legitimităţii pentru ceea ce înainte își găsea locul doar în jurnalismul marginal și aproape clandestin, anume pentru scandal, violarea intimităţii, bârfe sau, în cele mai rele cazuri, defăimare, calomnie și linșaj mediatic.

Nu există o metodă mai eficace de a amuza şi a distra decât să dai apă la moară celor mai josnice pasiuni ale muritorilor de rând. Printre ele, un loc de frunte îl ocupă dezvăluirea intimității celuilalt, mai ales dacă e o figură publică, cunoscută și apreciată. Acesta este un sport practicat azi de jurnalişti fără nici un scrupul, sub pretextul dreptului la libertatea de informare. Cu toate că există legi privitoare la acest aspect şi uneori, arareori, vedem procese și sentințe judecătorești care condamnă excesele, e vorba de un obicei tot mai generalizat, din pricina căruia, de fapt, în vremurile noastre nu mai există intimitate, nici un ungher din viața unei persoane publice nu mai scapă necercetat, nearătat și neexploatat cu scopul de a satisface această foame cumplită de distracție și divertisment de care ziarele, revistele și emisiunile informative sunt obligate să țină cont, dacă vor să supraviețuiască și să nu fie scoase de pe piață. Comportându-se astfel, ca reacție la cererea publicului, presa, fără să vrea şi fără să ştie, contribuie mai mult decât oricine la consolidarea civilizaţiei *light*, care a dat frivolităţii supremaţia deţinută înainte de ideile și realizările artistice.

Într-unul dintre cele mai recente articole ale sale, „Nimănui nu-i e milă de Ingrid și Clara", Tomás Eloy Martínez se arăta indignat de hărțuirea la care s-a dedat presa de scandal când Ingrid Betancourt și Clara Rojas au fost eliberate, după

ce au fost sechestrate șase ani de gruparea de gherilă FARC (Forțele Armate Revoluționare Columbiene), punându-le întrebări atât de crude și prostești cum ar fi dacă au fost violate, dacă au văzut ca alte femei sechestrate să fi fost violate sau – pentru Clara Rojas – dacă e adevărat că a încercat să înece într-un râu copilul avut cu un soldat. „Genul acesta de presă – scria Tomás Eloy Martínez – se chinuie în continuare să facă din victime niște personaje într-un spectacol prezentat drept informație necesară, dar al cărui unic rol este de a satisface curiozitatea perversă a consumatorilor de scandal." Indignarea lui e justă, bineînțeles. Însă greșește când presupune că „acea curiozitate perversă a consumatorilor de scandal" aparține unei minorități. Nu e adevărat: curiozitatea aceea îi roade pe toți membrii majorității la care ne referim atunci când vorbim de „opinia publică". Această vocație defăimătoare, trivială și frivolă e cea care dă tonul cultural în vremurile noastre și direcția pe care, în diferite grade, practici și forme, presa – atât cea serioasă, cât și cea de scandal – e obligată s-o adopte.

Un alt subiect care animă viața oamenilor e catastrofa. Sub orice formă, de la cutremure și tsunami până la crime în serie, mai ales dacă sunt comise cu sadism și perversiuni sexuale nemaiîntâlnite. De aceea, în epoca noastră, nici presa cea mai respectabilă nu poate evita ca paginile sale să se umple de sânge, cadavre și pedofili. Aceasta e o hrană atrăgătoare bazată pe pofta de senzațional care pune presiune, în mod inconștient, pe mediile de comunicare în masă prin cititori, ascultători și spectatori.

Orice generalizare e greșită și nu se poate pune totul în aceeași oală. Sigur că există diferențe și că unele medii încearcă să facă față presiunii la care sunt supuse, fără să renunțe la vechile paradigme ale seriozității, obiectivității, rigorii și fidelității față de adevăr, chiar dacă toate astea sunt plictisitoare

și îi pot provoca cititorului Marele Căscat de care vorbea Octavio Paz. Doar arăt o tendință marcantă a jurnalismului contemporan, fără să omit că există diferențe de profesionalism, conștiință și comportament etic între diversele organe de presă. Însă adevărul trist e că nici un ziar, nici o revistă și nici un canal de știri din zilele noastre nu poate să supraviețuiască – să-și păstreze un public fidel – dacă nu se supune deloc tendințelor culturii predominante a societății și timpului actuale. Bineînțeles că marile trusturi de presă nu sunt niște simple giruete care să-și decidă direcția editorială, morală și prioritățile informative doar în funcție de rezultatele sondajelor despre preferințele publicului. Menirea lor este și să direcționeze, să sfătuiască, să educe și să lămurească ce-i adevărat și ce e fals, ce e drept și ce e nedrept, ce-i frumos și ce-i urât în amețitorul vârtej al actualității în care publicul se simte rătăcit. Dar pentru a-ți putea împlini această menire e nevoie să ai un public. Iar în prezent ziarul sau emisiunea care nu predică în altarul spectacolului riscă să-și piardă publicul și să se adreseze doar fantomelor.

Jurnalismul, singur, nu poate schimba civilizația spectacolului, la făurirea căreia a contribuit. Aceasta e o realitate adânc înrădăcinată în timpul nostru, locul de naștere al noilor generații, un mod de a fi, de a trăi și, poate, de a muri al acestei lumi care ne-a fost dată nouă, cetățenilor norocoși ai statelor cărora democrația, libertatea, ideile, valorile, cărțile, arta și literatura Occidentului le-au oferit privilegiul de a transforma distracția trecătoare în aspirație supremă a vieții omenești și dreptul de a contempla cu cinism și dispreț tot ceea ce ne plictisește, ne îngrijorează și ne amintește că viața nu e numai distracție, ci și dramă, durere, mister și frustrare.

ANTECEDENTE

PIATRA DE ÎNCERCARE*
Balegă de elefant

Chiar dacă nu vă vine să credeți, în Anglia încă mai sunt posibile scandalurile artistice. Respectabila Royal Academy of Arts, instituție privată fondată în 1768, care obișnuiește să expună, în galeria sa din Mayfair, retrospective ale marilor clasici sau ale modernilor validați de critică, se află, zilele acestea, în centrul unui scandal, spre deliciul presei și al filistinilor care nu-și pierd timpul prin expoziții. Dar, datorită scandalului, la această expoziție vor merge în masă și astfel – tot răul spre bine – vor face ca biata Royal Academy să mai scape pentru o vreme de cronicele ei dificultăți financiare.

Acesta să fi fost obiectivul avut în vedere atunci când a organizat expoziția Sensation, *cu opere din colecția privată a omului de publicitate Charles Saatchi semnate de tineri pictori și sculptori britanici? Dacă da, bravo, succes total. Cu siguranță că mulțimea va da iama să vadă, chiar dacă ținându-se de nas, operele tânărului Chris Ofili, în vârstă de douăzeci și nouă de ani, elev la Royal College of Art, cel mai strălucit din generația lui, în opinia unui critic, artist care folosește balegă de elefant întărită drept materie primă pentru operele sale. Și totuși, nu de-asta a ajuns Chris Ofili pe prima pagină a revistelor de scandal, ci pentru lucrarea blasfematoare* Sfânta Fecioară Maria, *în care mama lui Isus apare înconjurată de fotografii pornografice.*

---

* În original, *Piedra de Toque* – numele rubricii ținute de Mario Vargas Llosa în ziarul spaniol *El País*. (N. tr.)

Dar nu acest tablou a suscitat cele mai multe comentarii. Laurii i-a primit tabloul care o reprezintă pe celebra Myra Hindley, vinovată de pruncucidere, realizat de istețul artist Marcus Harvey în colaborare cu niște copii. O altă operă originală e rezultatul colaborării dintre Jake și Dinos Chapman; lucrarea se intitulează Accelerația zigoților *și, așa cum ne spune titlul ei – oare? –, înfățișează mai mulți copii androgini ale căror fețe sunt niște falusuri erecte. E de la sine-înțeles că inspiraților artiști le-a fost adusă imediat defăimătoarea acuzație de pedofilie. Dacă expoziția e cu adevărat reprezentativă pentru ceea ce îi inspiră și îi interesează pe tinerii artiști din Marea Britanie, concluzia e că obsesiile sexuale sunt prioritatea lor numărul unu. De pildă, Mat Collishow a sfâșiat o pânză reprezentând, într-un prim-plan gigantic, intrarea unui glonț într-un creier de om, dar de fapt privitorul vede un vagin și o vulvă. Și ce să mai spunem de îndrăznețul artist care a burdușit urnele sale de sticlă cu oase de om și, din câte se pare, chiar cu rămășițele unui fetus?*

Demn de luat în seamă nu e faptul că astfel de produse ajung în cele mai ilustre săli de expoziție, ci faptul că încă mai sunt oameni care se arată surprinși de ele. În ceea ce mă privește, mi-am dat seama că ceva e putred în lumea artelor în urmă cu exact treizeci și șapte de ani, la Paris, atunci când un bun prieten, un sculptor cubanez, sătul să-i tot fie respinse de către galerii splendidele lucrări în lemn, la care lucra de dimineață până noaptea în cămăruța lui, a înțeles că în artă drumul cel mai scurt spre succes e să atragi atenția provocând scandal. Zis și făcut. A realizat niște „sculpturi" din bucăți de carne putredă, închise în cutii de sticlă, la un loc cu muște vii care le dădeau târcoale. Unii au spus că bâzâitul muștelor răsuna în încăpere ca o amenințare cumplită. Triumf total, așadar, căci până și Jean-Marie Drot, un star de la Radioteleviziunea Franceză, l-a invitat la emisiunea lui.

Cea mai nedorită și mai dramatică urmare a evoluției artei moderne și a mulțimii de experimente care o hrănesc e aceea că nu

mai există nici un criteriu obiectiv care să califice sau să descalifice o operă de artă ori să o situeze pe o scară valorică, posibilitatea aceasta scăzând odată cu revoluția cubistă și dispărând cu totul odată cu nonfigurativul. În prezent, totul *poate fi artă și* nimic *nu e, conform suveranului capriciu al privitorilor, ridicați, ca urmare a naufragiului oricăror imperative estetice, la rangul de arbitri și judecători, deținut înainte numai de anumiți critici. Singurul criteriu valabil în judecarea aproape tuturor operelor de artă din prezent nu are nimic de-a face cu partea artistică; e cel impus de o piață stricată și manipulată de mafia galeriilor și de* les marchands, *iar acest criteriu nu presupune deloc gust și sensibilitate estetice, ci numai vâlvă publicitară, relații publice și, de multe ori, bani spălați.*

În urmă cu vreo lună, am vizitat, pentru a patra oară în viața mea (dar asta va fi și ultima), Bienala de la Veneția. Am stat acolo câteva ore, iar după ce-am ieșit mi-am dat seama că, dintre toate tablourile, sculpturile și obiectele pe care le văzusem în zecile de pavilioane, nu aș fi luat nici unul acasă. Totul era la fel de plictisitor, grotesc și dezolant ca expoziția de la Royal Academy, dar la scară mult mai mare, cu zeci de țări participând la acea farsă jalnică unde sub pretextul modernității, al experimentului, al căutării de „noi mijloace de expresie" de fapt se ascundea o cumplită lipsă de idei, de cultură artistică, de îndemânare, de autenticitate și integritate, caracteristică pentru o bună parte dintre realizările plastice din zilele noastre.

Există și excepții, desigur. Dar nu sunt ușor de găsit, pentru că, spre deosebire de ceea ce se întâmplă în literatură, unde încă nu s-au prăbușit toate criteriile estetice cu ajutorul cărora pot fi identificate originalitatea, noutatea, talentul, formele îndrăznețe sau grosolănia și escrocheria și unde încă mai există – pentru cât timp? – edituri care mențin criterii coerente și de nivel înalt, în cazul picturii însuși sistemul e putred până la rădăcini și de multe ori cei mai înzestrați și mai autentici artiști nu găsesc drumul către public

pentru că nu fac concesii sau pur și simplu pentru că sunt incapabili să se alăture junglei necinstite unde se decid succesul și eșecul artistice.

Nu departe de Royal Academy, în Trafalgar Square, în pavilionul de artă modernă din National Gallery, e o mică expoziție ce ar trebui să fie obligatorie pentru toți tinerii din zilele noastre care vor să picteze, să sculpteze, să compună, să scrie ori să filmeze. Se numește Seurat și oameni la scăldat *și e dedicată tabloului* La scăldat, în Asnières, *unul din cele mai faimoase două tablouri pictate de Georges Seurat (celălalt e* O după-amiază de duminică pe insula La Grande Jatte*) între 1883 și 1884. Chiar dacă și-a dedicat aproape doi ani din viață acelui tablou extraordinar, pentru care, după cum reiese din expoziție, a făcut nenumărate schițe și studii – atât pentru ansamblul tabloului, cât și pentru anumite detalii din el –, de fapt expoziția demonstrează că toată viața lui Seurat a fost o lentă, încăpățânată, neîncetată, fanatică pregătire pentru atingerea perfecțiunii formale din cele două capodopere.*

În La scăldat, în Asnières, *acea perfecțiune ne face să ne minunăm – și, într-un fel, ne copleșește – prin nemișcarea personajelor care stau la soare, se scaldă în râu sau contemplă peisajul, într-o lumină zenitală ce pare că dizolvă în sclipiri iluzorii podul din depărtare, locomotiva care-l străbate și coșurile de fum din Passy. Acea liniște, acel echilibru, acea armonie secretă între om și apă, între nor și velier, între haine și membre sunt, într-adevăr, dovada stăpânirii desăvârșite a instrumentului, a tușelor și a administrării culorilor, obținută prin efort susținut; dar toate astea denotă și o concepție înaltă, nobilă, despre arta de a picta, văzută ca izvor de plăcere autosuficient și ca realizare a spiritului, pentru care creația însăși e cea mai mare recompensă, o vocație ce se justifică și e elogiată prin însăși exercitarea ei. Când a terminat tabloul, Seurat avea doar douăzeci și patru de ani, adică media de vârstă a acestor tineri stridenți cuprinși în expoziția* Sensation *de la Royal Academy; a mai trăit doar șase ani după aceea. Opera lui, foarte*

restrânsă, e unul dintre reperele artistice ale secolului al XIX-lea. Admirația pe care ne-o trezește nu ține doar de tehnică, de îndemânarea vădită de tablourile sale. Înainte de toate astea, ca și cum le-ar susține și le-ar da forță, există o atitudine, o etică, o modalitate de asumare a vocației în virtutea unui ideal, în absența cărora e imposibil ca un creator să reușească să sfărâme limitele unei tradiții și să le extindă, așa cum a făcut Seurat. Această modalitate de „a fi artist" pare să se fi pierdut pe veci pentru tinerii de azi, cinici și nerăbdători să atingă gloria prin orice mijloace, chiar și cocoțându-se pe muntele de fecale de la un pahiderm.

El País, *Madrid, 21 septembrie 1997*

II
SCURT DISCURS DESPRE CULTURĂ

De-a lungul istoriei, noțiunea de cultură a avut diverse semnificații și trăsături. Vreme de mai multe secole a fost un concept inseparabil de religie și de cunoașterea teologică; în Grecia a fost legat de filozofie și la Roma de drept, iar în Renaștere era impregnat mai ales de literatură și arte. În epocile mai recente, precum Iluminismul, știința și descoperirile științifice au fost cele care au conferit trăsăturile principale ideii de cultură. Dar, în ciuda atâtor variante, până în epoca noastră, cultura a însemnat întotdeauna o sumă de factori și discipline care, conform unui amplu consens social, o constituiau și fără de care nu se putea: revendicarea unui patrimoniu de idei, valori și opere de artă, a unor cunoștințe istorice, filozofice, religioase și științifice în continuă evoluție, extinderea căutărilor de noi forme artistice și literare și a cercetării în toate domeniile cunoașterii.

Întotdeauna, cultura a stabilit unele diferențe de rang social între cei care o cultivau, o îmbogățeau prin diverse contribuții, o făceau să progreseze și cei care o refuzau, o disprețuiau sau o ignorau ori erau excluși de la ea din motive sociale și economice. În toate epocile istorice, până la a noastră, existau în societate persoane culte și inculte și, la cele două extreme, persoane mai mult sau mai puțin culte sau mai mult sau mai puțin inculte, iar această clasificare era destul de limpede pentru toată lumea, căci toți oamenii aplicau același

sistem de valori, de criterii culturale și moduri de a gândi, de a judeca și de a se comporta.

În vremurile noastre, toate astea s-au schimbat. Noțiunea de cultură s-a extins atât de mult, încât, chiar dacă nimeni nu îndrăznește s-o recunoască deschis, a dispărut cu totul. A devenit o fantasmă de neatins, multitudinară și denaturată. Pentru că nimeni nu mai e cult atunci când toți se cred culți sau când conținutul a ceea ce numim cultură s-a vulgarizat într-atât, încât toți au îndreptățirea să creadă că sunt culți.

Cel mai vechi semn al acestui proces de progresivă amestecare și confuzie a ceea ce înseamnă cultura l-au dat antropologii, animați de cele mai bune intenții din lume, prin încercarea lor de a respecta și înțelege societățile primitive pe care le studiau. Ei au stabilit că cultura înseamnă ansamblul credințelor, cunoştințelor, limbajelor, obiceiurilor, comportamentelor, uzanțelor, înrudirilor – pe scurt, tot ceea ce un popor spune, face, respinge sau adoră. Această definiție nu se limita la a stabili o metodă pentru a explora specificul unui grup în raport cu altele. Urmărea de asemenea, încă dintru început, să se desprindă de etnocentrismul rasist și plin de prejudecăți de care Occidentul nu a reușit niciodată să scape. Scopul nici că putea fi mai generos, dar, cum spune proverbul, iadul e pavat cu bune intenții. Fiindcă una e să crezi că toate culturile merită luate în seamă, căci în toate există contribuții benefice la civilizaţia umană, şi alta e să crezi că, prin simplul fapt că există, toate aceste culturi sunt și echivalente. În mod uimitor, tocmai asta s-a petrecut, în virtutea unei prejudecăți monumentale născute exact din dorința de a aboli o dată pentru totdeauna toate prejudecățile din cultură. Corectitudinea politică a ajuns să ne convingă că e arogant, dogmatic, imperialist, ba chiar rasist să vorbești de culturi superioare și culturi inferioare sau de culturi moderne și culturi primitive. Conform acestei concepții îngerești, toate culturile,

fiecare cu modul ei de operare și cu contextul ei, sunt egale, expresii echivalente ale minunatei diversități umane.

Dacă etnologii și antropologii au stabilit această egalizare pe orizontală a culturilor, diluând până la dispariție înțelesul clasic al cuvântului *cultură*, sociologii, pe de altă parte, sau mai bine zis sociologii hotărâți să facă critică literară, au dus până la capăt o revoluție semantică asemănătoare, încorporând ideii de cultură, ca parte integrantă a ei, incultura, ascunsă sub numele de cultură populară, o formă de cultură mai puțin rafinată, mai artificială și mai pretențioasă decât cealaltă, dar mai liberă, mai autentică, mai critică, mai reprezentativă și mai îndrăzneață. Mă grăbesc să adaug că, pe parcursul acestui proces de subminare a ideii tradiționale de cultură, au apărut cărți foarte sugestive, cum e cea a lui Mihail Bahtin *François Rabelais și cultura populară în Evul Mediu și în Renaștere*, unde autorul definește, prin idei subtile și exemple savuroase, ceea ce numește „cultura populară", un fel de contrapunct la cultura oficială și aristocratică, potrivit criticului rus. Aceasta se păstrează intactă și se dezvoltă în saloane, palate, mănăstiri și biblioteci, în vreme ce cultura populară se naște și trăiește pe stradă, la crâșmă, la sărbători și la carnaval. Cultura populară ridiculizează cultura oficială prin replici care dezvăluie și exagerează tot ceea ce aceasta din urmă ascunde și cenzurează, cum ar fi tot ce ține de „părțile rușinoase ale omului": sexul, excrementele, vulgaritatea, și opune incitantul „prost gust" presupusului „bun-gust" al claselor dominante.

Clasificarea făcută de Bahtin și de alți critici literari de formație sociologică – cultura oficială și cultura populară – nu trebuie confundată cu acea separare, care există de mult timp în lumea anglo-saxonă, între *highbrow culture* și *lowbrow culture*: cultura sprâncenei ridicate și cultura sprâncenei coborâte. Această clasificare ne plasează pe teritoriul culturii

în înțelesul ei clasic și ceea ce diferențiază cele două atitudini sunt facilitățile sau dificultățile pe care produsul cultural i le oferă cititorului, ascultătorului, spectatorului și simplului iubitor de cultură. Un poet ca T.S. Eliot și un romancier ca James Joyce aparțin culturii sprâncenei ridicate, în vreme ce povestirile și romanele lui Ernest Hemingway sau poemele lui Walt Whitman țin de cultura sprâncenei coborâte, ele fiind accesibile cititorilor de rând. În ambele cazuri ne aflăm strict în domeniul literaturii, fără alte determinări. Bahtin și discipolii săi au comis (conștient sau inconștient) un act și mai radical: au șters granițele dintre cultură și incultură și au dat inculturii un statut relevant, susținând că tot ceea ce ar putea fi clasificat, în acel sector discriminat, drept incompetență, grosolănie și neglijență e compensat prin vitalitate, umor și o modalitate simplă și autentică de a reprezenta experiențele omenești cele mai frecvente.

Astfel, au dispărut din vocabularul nostru, gonite de teama de a nu cădea în incorectitudine politică, limitele care demarcau cultura de incultură și pe oamenii culți de cei inculți. Astăzi, nimeni nu mai e incult, sau mai degrabă suntem culți cu toții. E suficient să deschidem un ziar sau o revistă pentru a găsi, în articolele ziariștilor sau ale analiștilor, nenumărate referințe la mulțimea de manifestări ale acelei culturi universale la care avem acces cu toții, precum „cultura pedofiliei", „cultura marijuanei", „cultura punk", „cultura esteticii naziste" și altele asemenea. Acum, toți suntem culți într-un fel, chiar dacă nu am citit niciodată o carte, nici nu am mers la o expoziție de pictură, nici nu am ascultat un concert, nici nu ne-am însușit noțiunile de bază ale cunoașterii umaniste, științifice și tehnologice ale lumii în care trăim.

Am ținut să scăpăm de elitele pe care nu le suportam din pricina felului privilegiat, disprețuitor și discriminatoriu în care fie și simplul lor nume răsuna în fața idealurilor noastre

egalitariste și, de-a lungul timpului, pe fronturi diferite, am asaltat și am străpuns acel sector exclusivist format din pedanți care se credeau superiori și se mândreau cu monopolul asupra cunoașterii, a valorilor morale, a eleganței spirituale și a bunului-gust. Dar am obținut o victorie à la Pirus, un leac mai dăunător decât boala: trăim în confuzie totală într-o lume în care, în mod paradoxal, cum nu se mai poate ști ce este cultură, orice e, și totuși nimic nu mai e cultură.

Desigur, se poate obiecta că niciodată în decursul istoriei nu a existat un număr atât de mare de descoperiri științifice, de realizări tehnologice, nici nu s-au tipărit atâtea cărți, nici nu s-au deschis atâtea muzee și nici nu s-au plătit sume amețitoare pentru opere de artă vechi ori moderne. Cum să vorbești despre o lume fără cultură într-o epocă în care navele spațiale construite de oameni au ajuns până la stele, iar procentul de analfabeți e cel mai scăzut din toată istoria omenirii? Tot acest progres e cert, dar nu e realizat de oameni culți, ci de specialiști. Iar între cultură și specializare e o distanță la fel de mare ca între omul de Cro-Magnon și sibariții neurastenici ai lui Marcel Proust. Pe de altă parte, chiar dacă astăzi există mai puțini analfabeți decât în trecut, acesta e doar un aspect cantitativ, iar cultura nu are prea mult de-a face cu cantitatea, ci cu calitatea. Vorbim despre lucruri diferite. Specializării extraordinare la care a ajuns lumea științifică i se datorează, fără-ndoială, faptul că am reușit să adunăm, în zilele noastre, un arsenal de arme de distrugere în masă cu care am putea face să dispară Pământul de mai multe ori și să contaminăm cu moarte spațiul. E vorba de o realizare științifică și tehnică extraordinară și, în același timp, de o manifestare flagrantă de barbarie, adică un fapt cât se poate de anticultural, dacă cultura este, așa cum credea T.S. Eliot, „tot ceea ce face ca viața să fie demnă de trăit".

Cultura e, sau era pe când exista, un numitor comun, ceva ce menținea vie comunicarea dintre oameni foarte diferiți,

pe care dezvoltarea cunoașterii îi obliga să se specializeze, așadar să se distanțeze și să nu mai comunice între ei. Era, totodată, o busolă, o călăuză care-i ajuta pe oameni să se orienteze în hățișul cunoașterii fără să-și piardă direcția și știind, mai mult sau mai puțin limpede, în mersul lor continuu, ce priorități aveau, diferența dintre ce e important și ce nu e, dintre drumul principal și abaterile inutile. Nimeni nu poate ști totul despre tot – asta nu a fost posibil înainte și nu e nici acum –, dar cultura îi ajuta omului cult măcar cât să stabilească niște ierarhii și niște preferințe în câmpul cunoașterii și al valorilor estetice. În era specializării și a prăbușirii culturii, ierarhiile au dispărut într-o amestecătură amorfă în care, conform încâlcelii ce uniformizează nenumăratele forme de viață botezate culturi, toată știința și tehnica se justifică și e egală și nu mai poți nicicum să discerni, cât de cât obiectiv, ce e și ce nu e frumos în artă. Simpla folosire a unor asemenea cuvinte pare desuetă, pentru că însăși noțiunea de frumusețe e la fel de discreditată precum cultura în înțelesul ei clasic.

Specialistul vede și înaintează foarte mult în domeniul său de cercetare, dar nu știe ce se-ntâmplă lângă el și nu se oprește nici o clipă ca să analizeze dacă nu cumva realizările lui dăunează altor zone ale existenței, diferite de a sa. Un astfel de om unidimensional poate fi un mare specialist și totodată un incult, căci toate cunoștințele sale, în loc să-l pună în legătură cu ceilalți, îl izolează într-o specializare care e doar un mic pătrățel în vastul domeniu al cunoașterii. Specializarea, existentă încă din zorii civilizației, s-a extins odată cu dezvoltarea cunoașterii, și comunicarea socială se menținea prin intermediul acelor numitori comuni care sunt liantul țesăturii sociale, adică elitele, minoritățile culte, care nu numai că întindeau punți și realizau schimburi între diversele zone ale cunoașterii – științele, literele, artele și tehnicile –, dar exercitau și o anumită influență, fie ea religioasă ori laică,

însă mereu încărcată de conținut moral, în așa fel încât progresul intelectual și artistic să nu se îndepărteze prea mult de un țel uman, asta însemnând că, pe măsură ce oferea tot mai multe și mai bune condiții de viață, contribuia și la îmbogățirea morală a societății, prin scăderea violenței, a nedreptății, a exploatării, a foametei, a bolilor și a ignoranței.

În *Contribuții la definirea culturii*, T.S. Eliot susținea că nu trebuie pus semnul egal între cultură și cunoaștere – s-ar părea că vorbea mai mult pentru epoca noastră decât pentru a lui, căci pe-atunci problema încă nu avea gravitatea de-acum –, fiindcă, de fapt, cultura precedă și susține cunoașterea, o direcționează și îi conferă o funcționalitate exactă, un fel de scop moral. Fiind credincios, Eliot identifica în valorile religiei creștine acea pârghie a cunoașterii și conduita umană pe care el le numea cultură. Dar eu nu consider că credința religioasă e singura cale posibilă pentru ca toată cunoașterea să nu devină greșită și autodistructivă, asemenea celei care multiplică particulele atomice sau contaminează cu otrăvuri aerul, solul și apa cu ajutorul cărora trăim. O morală și o filozofie laice au jucat acest rol, începând cu secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, pentru bună parte din lumea occidentală. Deși e cât se poate de adevărat că pentru un număr tot atât de mare – sau chiar mai mare – de oameni transcendența e o nevoie vitală de care nu se poate desprinde fără a cădea pradă haosului sau disperării.

Ierarhii în vastul spectru al cunoașterii, o morală care să fie deschisă la tot ce presupune libertatea și care să permită ca un număr cât mai mare de oameni să se exprime liber, dar să fie și gata de a respinge orice e demn de dispreț, orice degradează însuși fundamentul omenirii și orice pune în pericol supraviețuirea speciei, o elită constituită nu pe criterii de apartenență socială ori de putere financiară sau politică, ci prin muncă, talent și realizări, având autoritatea morală

pentru a stabili, într-un mod flexibil și perfectibil, întâietatea și importanța valorilor, atât în spațiul specific artelor, cât și în cel al științei și tehnicii: cultura a însemnat toate aceste lucruri în perioadele și în societățile cele mai avansate din istorie și asta ar trebui să însemne din nou, dacă nu vrem să progresăm haotic, orbește, ca niște roboți, către propria noastră dezintegrare. Numai așa viața va fi, cu fiecare zi, tot mai bună de trăit pentru tot mai mulți oameni și ne vom apropia tot mai mult de țelul nostru niciodată atins – o lume fericită.

Ar fi greșit ca în acest proces să atribuim funcții identice științelor, literelor și artelor. Tocmai faptul că am uitat să le mai distingem a contribuit la confuzia care predomină astăzi pe tărâmul culturii. Științele progresează, asemenea tehnicilor, anihilând tot ce este vechi, perimat; pentru ele trecutul e un cimitir, o lume a lucrurilor moarte și depășite de noile descoperiri și invenții. Literele și artele se înnoiesc mereu, dar nu progresează, ele nu anihilează trecutul, ci construiesc pe el, se hrănesc din el, hrănindu-l totodată, în așa fel încât, dincolo de faptul că sunt atât de diferiți și de îndepărtați în timp, Velázquez e la fel de viu ca Picasso, iar Cervantes e în continuare la fel de actual ca Borges sau Faulkner.

Ideile de specializare și progres, inseparabile de știință, sunt greu de digerat de către litere și arte, ceea ce nu vrea să spună, desigur, că literatura, pictura și muzica nu se schimbă, nu evoluează. Dar nu se poate spune despre ele, precum despre chimie și alchimie, că una a îndepărtat-o pe alta și a depășit-o. Operele literare și artistice care ating un anumit grad de excelență nu dispar odată cu trecerea timpului: continuă să trăiască și să îmbogățească noile generații și să evolueze odată cu ele. De aceea, literele și artele au constituit până acum numitorul comun al culturii, spațiul unde era posibilă comunicarea între oameni, în ciuda diferențelor de limbă, tradiții, credințe și epoci, pentru că aceia pe care astăzi

Shakespeare îi emoționează, care râd cu Molière și se bucură cu Rembrandt și Mozart dialoghează cu toți cei care i-au citit, ascultat și admirat în trecut.

Acest spațiu comun, fără să se fi specializat vreodată, rămas mereu la îndemâna tuturor, a cunoscut perioade de extremă complexitate, abstracțiune și ermetism, ceea ce a făcut ca anumite opere să fie cunoscute doar de o elită. Dar operele acelea experimentale sau avangardiste, dacă într-adevăr exprimau zone inedite ale realității umane și creau forme de frumusețe perenă, ajungeau să-și educe cititorii, spectatorii sau ascultătorii, integrându-se astfel în patrimoniul universal. Cultura poate și trebuie să fie și experiment, desigur, cu condiția ca noile tehnici și forme propuse de operă să lărgească orizontul vieții, revelând secretele ei cele mai ascunse sau arătându-ne valori estetice inedite, care să ne bulverseze sensibilitatea și să ne aducă o viziune mai subtilă și mai nouă asupra condiției umane, acest abis nesfârșit.

Cultura poate fi experiment și meditație, gând și vis, pasiune și poezie și o revizuire critică profundă și constantă a tuturor certitudinilor, convingerilor, teoriilor și credințelor. Dar ea nu se poate îndepărta niciodată de viața reală, de viața adevărată, de viața trăită, care nu e nicicând a locurilor comune, a artificialului, a sofismelor și a jocului, fără riscul de a se dezintegra. Poate că par pesimist, dar am senzația că, purtați de o iresponsabilitate atât de mare cum e această irepresibilă vocație a noastră pentru joc și distracție, am făcut din cultură unul din acele superbe, dar fragile castele de nisip care se spulberă la prima rafală de vânt.

ANTECEDENTE

PIATRA DE ÎNCERCARE

Ora șarlatanilor

În seara aceea, m-am dus să-l ascult pe filozoful francez Jean Baudrillard, care ținea o conferință la Institute of Contemporary Arts, și am ajuns cu o jumătate de oră mai repede, ca să am timp să arunc o privire prin librăria institutului, o librărie mică, dar care întotdeauna mi s-a părut exemplară. Însă am avut o surpriză de proporții, dându-mi seama că, de la precedenta mea vizită până acum, micuța librărie suferise o schimbare drastică în privința domeniilor de interes. Vechile secțiuni – literatură, filozofie, artă, cinema, critică – fuseseră înlocuite cu cele ale postmodernității de teorie a culturii, pe clase și genuri, rase și culturi, și apăruse un raft dedicat sexualității, care, deși îmi dăduse speranțe, nu avea nimic de-a face cu erotismul, ci cu filologia și cu machismul lingvistic.

Poezia, romanul și teatrul dispăruseră; de la ficțiune mai rămăseseră doar câteva scenarii cinematografice. La loc de cinste erau două cărți, una despre nomadologie, *scrisă de Deleuze și Guattari, și alta, ce părea foarte importantă, scrisă de un grup de psihanaliști, juriști și sociologi despre deconstrucția dreptului. Nici unul dintre titlurile scoase în față (*Reconsiderarea feministă a eului, Minoritățile sexuale așa cum sunt *(*The Material Queer*),* Ideologie și identitate culturală *sau* Idolul lesbian*) nu m-a convins, așa că am ieșit din librărie fără să cumpăr nici o carte, ceea ce mi se întâmplă extrem de rar.*

M-am dus să-l ascult pe Jean Baudrillard, filozoful și sociologul francez, una dintre figurile de frunte ale postmodernității, fiindcă are partea lui de responsabilitate pentru ceea ce se întâmplă în

zilele noastre cu viața culturală (dacă această sintagmă se mai potrivește unei stări de fapt pe care o reflectă și micuța librărie londoneză). Și fiindcă voiam să-l văd la față, după atâția ani. La sfârșitul anilor '50 și începutul anilor '60 amândoi frecventam cursurile ținute la Sorbona de Lucien Goldmann și Roland Barthes și susțineam Frontul de Eliberare Națională (FLN) din Algeria, prin rețelele de ajutor create la Paris de filozoful Francis Jeanson. Încă de pe-atunci, toată lumea știa că Jean Baudrillard avea să facă o strălucită carieră internațională.

Era foarte inteligent și de o superbă dezinvoltură. În acei ani, părea foarte serios și nu s-ar fi simțit jignit dacă cineva l-ar fi descris ca pe un umanist modern. Îmi amintesc că l-am auzit, într-un bistrou din Saint-Michel, făcând praf pur și simplu, cu rigoare și umor, teoria lui Foucault despre inexistența omului, din cartea ce tocmai apăruse, Les mots et les choses *(*Cuvintele și lucrurile*). Avea mult bun-gust literar și a fost unul dintre primii din Franța care au semnalat geniul lui Italo Calvino, dedicându-i un splendid eseu publicat de Sartre în* Les temps modernes. *Apoi, la sfârșitul anilor '70, și-a consolidat prestigiul scriind cele două cărți dense, incitante, flecare și sofistice:* Sistemul obiectelor *și* Societatea de consum. *De-atunci, pe măsură ce influența lui creștea peste tot în lume, mai ales în lumea anglo-saxonă – o dovadă fiind publicul numeros prezent la conferința de la Institute of Contemporary Arts, plus sutele de persoane care nu au mai prins loc –, talentul său, și asta pare să fie o traiectorie fatidică a celor mai importanți gânditori francezi contemporani, s-a centrat tot mai mult pe o întreprindere ambițioasă: demolarea existentului și substituirea lui printr-o irealitate croită din vorbe.*

Conferința lui, pe care și-a început-o citând din Jurassic Park, *mi-a demostrat asta din plin. Compatrioții și totodată predecesorii săi în această întreprindere de pustiire și demolare au fost ceva mai timizi decât el. Potrivit lui Foucault, omul nu există, dar cel puțin această inexistență e acolo, populând realitatea cu golul ei versatil.*

Roland Barthes conferea substanță reală numai stilului, o inflexiune pe care orice ființă vie este capabilă să o imprime șuvoiului de cuvinte, unde, ca o flacără deasupra comorii, ființa apare și dispare. Pentru Derrida, adevărata viață este cea a textelor și a discursurilor, univers de forme autosuficiente care se întrepătrund și se modifică unele pe altele, fără să se atingă de acea îndepărtată și palidă umbră a verbului reprezentată de facultativa experiență umană.

Formulele magice ale lui Baudrillard erau și mai categorice. Realitatea nu mai există deja, a fost înlocuită de realitatea virtuală, creată de imaginile publicitare și de mediile audiovizuale. Există ceva cunoscut sub numele de „informație", dar, de fapt, informația îndeplinește o funcție complet opusă celei de a ne informa despre ce se-ntâmplă în jurul nostru. Ea substituie și face inutilă lumea faptelor și a acțiunilor obiective, prezentându-ne prin intermediul televiziunii clone ale acestora, selecționate și înzorzonate de acești iluzioniști care sunt profesioniștii mediilor de comunicare, iar aceste clone țin loc de ceea ce înainte cunoșteam sub numele de realitate istorică, datele obiective ale dezvoltării societății.

Întâmplările din lumea reală nu mai pot fi obiective, pentru că adevărul și consistența lor ontologică sunt subminate de acest virus care le dezagregă proiectându-le prin imaginile manipulate și falsificate ale lumii virtuale, singurele admise de o omenire domesticită de fantezia mediatică în sânul căreia ne naștem, trăim și murim (exact ca dinozaurii lui Spielberg). „Știrile" de la televizor nu doar că abolesc istoria, ci anihilează și timpul, căci înlătură orice perspectivă critică asupra a ceea ce se întâmplă: sunt simultane întâmplărilor despre care se presupune că ne informează și nu durează mai mult decât momentul efemer în care ne sunt prezentate, înainte de a disparea măturate de altele, care vor fi anihilate la rândul lor, într-un proces amețitor de denaturare a existentului, care a sfârșit, pur și simplu, evaporându-se, înlocuit de adevărul

ficțiunii mediatice, singura realitate... reală a erei noastre, eră numită de Baudrillard „a simulacrelor".

Că trăim într-o epocă plină de întâmplări de mare complexitate, din pricina cărora avem uriașe dificultăți în a înțelege lumea reală, mi se pare un adevăr fără echivoc. Dar nu este oare evident că la tulburarea capacității noastre de a înțelege ce se petrece cu adevărat în lume nimic – nici măcar scornelile mediatice – nu a contribuit atât de mult precum unele teorii intelectuale care, asemenea minunatelor fantezii borgesiene, pretind să incrusteze în viață jocul speculativ și visurile ficțiunii?

În eseul în care demonstrează că Războiul din Golf nu a existat – tot ce s-a întâmplat cu Saddam Hussein, Kuweit și Forțele Aliate nu a fost altceva decât un circ mediatic –, Jean Baudrillard a scris: „Scandalul nu înseamnă, în zilele noastre, să atentezi la bunele moravuri, ci să acționezi împotriva principiului realității". Subscriu din toată inima la această afirmație. În același timp, afirmația asta mi-a dat impresia unei puternice și involuntare autocritici a cuiva care, de ani buni, și-a folosit iscusința dialectică și puterea inteligenței ca să ne demonstreze că dezvoltarea tehnologiei audiovizualului și avântul luat de comunicații în zilele noastre au abolit capacitatea oamenilor de a discerne între adevăr și minciună, între istorie și ficțiune și au făcut din noi, bipezii din carne și oase rătăciți în labirintul mediatic al prezentului, niște biete fantasme automate, piese de lego private de libertate și de cunoaștere, condamnate să dispară fără ca măcar să fi trăit.

La sfârșitul conferinței, nu m-am dus să-l salut, nici să-i amintesc de trecuta noastră tinerețe, când ideile și cărțile ne exaltau, iar el încă era convins că existăm.

El País, *Madrid, 24 august 1997*

III
INTERZIS SĂ INTERZICI

Au trecut câţiva ani de când am văzut la Paris, la televiziunea franceză, un documentar care mi-a rămas în minte şi ale cărui imagini îmi tot vin în cap din când în când, datorită întâmplărilor zilnice care le fac să fie de o şfichiuitoare actualitate, mai ales atunci când vine vorba de educaţie, problema culturală majoră a timpului nostru.

Documentarul prezenta problemele de la un liceu de la marginea Parisului, dintr-unul din acele cartiere unde familii sărace de francezi trăiesc la un loc cu imigranţi din Africa subsahariană, din America Latină şi din Magreb (arabi). Acel colegiu de stat, ai cărui elevi, şi băieţi, şi fete, formau un curcubeu de rase, limbi, obiceiuri şi religii, a fost scena unor violenţe: bătăi aplicate profesorilor, violuri în toalete sau pe coridoare, lupte între bande rivale înarmate cu cuţite şi bâte şi, dacă-mi amintesc bine, chiar şi schimburi de focuri de armă. Nu ştiu dacă toate astea s-au lăsat cu morţi, sigur au fost răniţi şi, când poliţia a percheziţionat locul, a găsit arme, droguri şi băuturi alcoolice.

Documentarul nu voia să fie alarmant, ci mai degrabă tindea să liniştească spiritele, să arate că trecuse ce fusese mai rău şi că până la urmă, cu ajutorul autorităţilor, profesorilor, părinţilor şi elevilor, apele se liniştiseră. De exemplu, cu o satisfacţie făţişă, directorul spunea că datorită detectorului de metale recent instalat, prin care trebuiau să treacă

elevii când intrau în școală, se confiscau cuțite, bricege și alte obiecte contondente. Astfel, vărsările de sânge se reduseseră mult. Se dăduseră dispoziții clare ca nici profesorii, nici elevii să nu umble singuri, nici măcar la toaletă, ci să fie mereu cel puțin câte doi. Astfel se evitau atacurile și asalturile. În plus, acum, colegiul avea permanent doi psihologi pentru consilierea elevilor inadaptați sau violenți, mai toți orfani de unul sau de ambii părinți, din familii distruse de dificultăți financiare, promiscuitate, delincvență și violență de gen.

Din tot documentarul, cel mai mult m-a impresionat interviul cu o profesoară care spunea, cu un aer firesc, ceva de genul: *Tout va bien, maintenant, mais il faut se débrouiller* („Acum totul e bine, dar trebuie să știi să gestionezi situația"). Spunea că, pentru a evita atacurile și bătăile dinainte, se înțelesese cu un grup de profesori să se întâlnească, la o oră stabilită de ei, la cea mai apropiată stație de metrou și să meargă împreună până la școală. Astfel, riscul de a fi agresați de *voyous* (derbedei) scădea. Profesoara aceea și colegii ei, care mergeau zilnic la muncă de parcă ar fi mers în iad, se resemnaseră, învățaseră să supraviețuiască și păreau că nici măcar nu-și mai pot imagina că învățământul poate fi și altceva decât să-ți duci crucea zi de zi.

În acele zile, tocmai terminam de citit unul dintre interesantele și sofisticatele eseuri ale lui Michel Foucault, în care, cu strălucirea-i obișnuită, filozoful francez susține că, asemenea sexualității, psihiatriei, religiei, justiției și limbajului, învățământul a fost dintotdeauna, în lumea occidentală, una dintre acele „structuri de putere" ridicate pentru a reprima și îmblânzi societatea, aplicând subtile, dar extrem de eficace metode de supunere și alienare, cu scopul de a perpetua privilegiile și puterea grupurilor sociale dominante. Bine, însă, cel puțin în privința învățământului, începând din 1968 autoritatea care reprima instinctele anarhiste ale tinerilor

se făcuse praf și pulbere. Dar, gândindu-mă la acel documentar, care s-ar fi putut filma în multe alte locuri din Franța și din întreaga Europă, prăbușirea și deprecierea ideilor înseși de profesor și de învățământ – și, până la urmă, ale oricărei forme de autoritate – nu păreau să fi adus libertatea creativă a spiritului tineresc, ci mai degrabă să fi transformat școlile în instituții haotice, asta în cel mai bun caz, iar în cel mai rău caz – în mici satrapii stăpânite de ucigași și de delincvenți precoce.

E evident că nu acel Mai '68 a distrus „autoritatea", aceasta suferea deja de ani buni un proces generalizat de slăbire, în toate domeniile, de la cel politic la cel cultural, și mai ales în învățământ. Dar cea care a dat lovitura de grație conceptului de autoritate a fost revoluția copiilor de bani gata din clasele burgheze și privilegiate din Franța, căci ei au fost protagoniștii acelui amuzant carnaval ce a impus sintagma *Interzis să interzici!* drept una dintre lozincile mișcării. Apoi a dat legitimitate și *glamour* ideii că orice autoritate e suspectă, dăunătoare și fragilă și că idealul anarhist cel mai nobil era s-o contești și s-o distrugi. Puterea nu a fost deloc afectată de această înfumurare simbolică a tinerilor rebeli care, cei mai mulți dintre ei fără ca măcar să știe, purtau pe baricade idealurile iconoclaste ale unor gânditori precum Foucault. E suficient să amintim că la primele alegeri din Franța de după mișcările din Mai '68 dreapta gaullistă a obținut o victorie clară.

Dar autoritatea, în înțelesul roman de *auctoritas*, nu de putere, ci, așa cum o definesc dicționarele explicative, de „prestigiu de care se bucură cineva sau ceva; persoană care se impune prin cunoștințele sale, prin prestigiul său", nu a mai reușit să-și revină. De atunci, atât în Europa, cât și în mare parte din restul lumii, sunt practic inexistente figurile politice și culturale care să exercite acel *magisteriu* moral și intelectual

în același timp, specific autorității clasice, întruchipat – prin consens general – de *maestru*, cuvânt care pe-atunci suna atât de bine pentru că era asociat cunoașterii și idealismului. Toate astea nu au fost în nici un alt domeniu atât de catastrofale pentru cultură precum în domeniul învățământului. Maestrul, despuiat de credibilitate și autoritate, transformat de multe ori, din perspectivă progresistă, într-un reprezentant al puterii opresive, așadar într-un inamic căruia, pentru a atinge libertatea și demnitatea umane, trebuie să i te-mpotrivești și pe care, mai mult decât atât, trebuie să-l învingi, a pierdut nu doar încrederea și respectul în lipsa cărora era imposibil să-și îndeplinească rostul de educator – de transmițător de valori și cunoștințe – în fața elevilor săi, ci și pe cele ale părinților și ale filozofilor revoluționari care, în maniera autorului cărții *A supraveghea și a pedepsi*, au văzut în el unul dintre acele sinistre instrumente – precum gardienii din închisori și psihiatrii din azilurile de nebuni – cu ajutorul cărora funcționează *establishment*-ul pentru a strangula spiritul critic și revolta sănătoasă a copiilor și adolescenților.

Mulți maeștri de bună-credință au crezut în acea demonizare a lor înșiși și au contribuit, punând paie pe foc, la agravarea daunelor însușindu-și unele dintre cele mai nebunești urmări ale ideologiei din Mai '68 în privința educației, cum ar fi aceea că nu ai voie să-i dezaprobi pe elevii răi, să-i obligi să repete anul sau chiar să le dai note și să stabilești o ierarhie a randamentului școlar al elevilor, pentru că, făcând toate aceste diferențe, s-ar propaga nefasta noțiune de ierarhie, egocentrismul, individualismul, negarea egalității și rasismul. E adevărat că aceste extreme nu au reușit să afecteze toate sectoarele vieții școlare, dar una dintre consecințele perverse ale triumfului ideilor – diatribelor și fanteziilor – din Mai '68 a fost că pe baza lui s-au accentuat brutal diferențele de clasă socială începând din colectivele de elevi.

Civilizația postmodernă a dezarmat moral și politic cultura timpului nostru și astfel se explică în mare parte de ce unii dintre „monștrii" pe care-i credeam dispăruți pentru totdeauna după cel de-al Doilea Război Mondial, precum naționalismul extremist și rasismul, au reînviat și dau târcoale din nou inimii Occidentului, amenințându-i încă o dată valorile și principiile democratice.

Învățământul public a fost una dintre cele mai mari realizări ale Franței democratice, republicane și laice. În școlile și liceele ei, de un nivel foarte ridicat, valurile de elevi se bucurau de o egalitate de șanse care corecta, cu fiecare nouă generație, diferențele și privilegiile de familie și de clasă, deschizându-le copiilor și tinerilor din sectoarele cele mai defavorizate drumul progresului, al succesului profesional și al puterii politice. Școala publică era un puternic instrument de mobilitate socială.

Sărăcirea și dezordinea suferite de învățământul public, atât în Franța, cât și în restul lumii, au dat învățământului privat, la care, din rațiuni financiare, au acces numai cei care provin dintr-un sector social cu venituri mari și care au suferit mai puțin de pe urma daunelor produse de presupusa revoluție anarhistă, un rol precumpănitor în formarea de lideri politici, profesionali și culturali pentru ziua de astăzi și pentru viitor. Niciodată nu a fost mai adevărat că „nimeni nu știe pentru cine lucrează". Crezând că o fac pentru a construi o lume cu adevărat liberă, fără represiune ori alienare ori autoritarism, filozofii anarhiști precum Michel Foucault și inconștienții săi discipoli au muncit foarte aplicat pentru ca, datorită marii revoluții educative căreia i-au făcut loc, săracii să rămână săraci, bogații să rămână bogați, iar înveterații deținători ai puterii să stea mereu cu biciul în mână.

Nu e deloc nepotrivit să pomenesc de cazul paradoxal al lui Michel Foucault. Intențiile sale critice erau foarte serioase

și idealul său de libertate era de necontestat. Repulsia lui față de cultura occidentală – care, cu toate limitele și rătăcirile sale, a făcut ca de-a lungul istoriei să progreseze libertatea, democrația și drepturile omului – l-a determinat să creadă că era mai practic să găsești emanciparea morală și politică aruncând cu pietre în polițiști, frecventând toaletele gay din San Francisco sau cluburile sadomasochiste din Paris decât în sălile de curs sau în urnele electorale. Și, denunțând paranoic stratagemele de care, în opinia lui, se folosea puterea pentru a-și impune dictatele în fața opiniei publice, a negat până în ultima clipă faptul că SIDA – boala care l-a ucis – ar fi fost reală, considerând-o o altă înșelătorie a *establishment*-ului și a reprezentanților săi științifici pentru a-i înspăimânta pe cetățeni și a le înăbuși instinctele sexuale. Cazul lui e paradigmatic: fiind cel mai inteligent dintre gânditorii generației sale, a avut întotdeauna, pe lângă seriozitatea de care a dat dovadă în cercetările sale din diferitele domenii ale cunoașterii – istorie, psihiatrie, artă, sociologie, erotism și, bineînțeles, filozofie –, o vocație de iconoclast și de provocator – în primul său eseu pretindea că a demonstrat că „omul nu există" –, vocație transformată uneori în simplă frondă intelectuală, în gest lipsit de seriozitate. Foucault nu a fost singurul așa, el a preluat un imperativ al generației lui, care avea să marcheze definitiv cultura epocii sale: tendința către sofism și către artificiu intelectual.

Acesta e încă unul dintre motivele pentru care mulți gânditori din vremurile noastre și-au pierdut autoritatea: nu erau serioși, se jucau cu ideile și cu teoriile ca magicienii de la circ cu batistele și cu baghetele – toate astea distrează și uimesc, dar nu conving. În cultură, au reușit să producă o stranie răsturnare a valorilor: teoria, adică interpretarea, a ajuns să înlocuiască opera de artă, să devină rațiunea ei de a fi. Criticul conta mai mult decât artistul, el era adevăratul

creator. Teoria justifica opera de artă, aceasta exista numai pentru a fi interpretată de critic și era doar un fel de ipostază a teoriei. Această divinizare a criticii a avut paradoxalul efect de a despărți tot mai mult critica culturală de marele public, inclusiv de publicul cult, dar nespecializat, și a fost unul dintre factorii cei mai eficace în frivolizarea culturii din vremurile noastre. Toți acei teoreticieni își expuneau adeseori teoriile într-un argou ezoteric, pretențios, găunos de multe ori și lipsit de originalitate și de profunzime, încât până și Foucault, care se slujise de el în câteva rânduri, l-a numit „obscurantism terorist".

Dar delirantul conținut al unor teorii postmoderne – deconstructivismul, în special – a fost uneori mai grav decât bezna cețoasă a formei. Teza împărtășită de aproape toți filozofii postmoderni, expusă în principal de Jacques Derrida, susținea că e falsă credința conform căreia limbajul exprimă realitatea. De fapt, cuvintele se exprimă pe ele însele, oferă doar „variante", măști și deghizări ale realității, de aceea literatura, în loc să descrie lumea, se descrie numai pe sine însăși, e o succesiune de imagini care atestă diferitele interpretări asupra realității ce reies din cărți, folosindu-se de această materie subiectivă și înșelătoare care e mereu limbajul.

Deconstructiviștii ne distrug astfel încrederea în adevăr, în faptul că există adevăruri logice, etice, culturale sau politice. În ultimă instanță, nimic nu există în afara limbajului, el construiește lumea pe care credem că o cunoaștem și care nu e altceva decât o ficțiune produsă de cuvinte. Iar de aici a mai fost un singur pas până la a susține, ca Roland Barthes, că „orice limbaj e fascist".

Conform deconstructiviștilor, realismul nu există și nu a existat niciodată, din simplul motiv că nici realitatea nu poate fi cunoscută, ea nefiind altceva decât un păienjeniș de discursuri care, în loc să o exprime, o ascund sau o dizolvă într-o

țesătură alunecoasă și de neînțeles, plină de contradicții și de versiuni care se relativizează și se neagă unele pe altele. Atunci, ce există? Discursurile, singura realitate ce poate fi înțeleasă de conștiința umană, discursuri care trimit unele către altele, medieri ale unei vieți sau ale unei realități care pot ajunge la noi numai prin intermediul acestor metafore sau retorici al căror prototip maxim este literatura. După Foucault, puterea se folosește de aceste limbaje pentru a controla societatea și a distruge din fașă orice intenție de a submina privilegiile clasei dominante, pe care acea putere o servește și o reprezintă. Aceasta este poate și teza cea mai controversată a postmodernismului. Pentru că, de fapt, tradiția cea mai vie și mai creatoare a culturii occidentale nu a fost deloc conformistă, ba dimpotrivă: a pus mereu sub semnul întrebării tot ceea ce există. A fost mai degrabă nonconformistă, a reprezentat o critică stăruitoare a ordinii prestabilite și, de la Socrate la Marx, de la Platon la Freud, trecând prin gânditori și scriitori ca Shakespeare, Kant, Dostoievski, Joyce, Nietzsche, Kafka, a elaborat, de-a lungul istoriei, lumi artistice și sisteme filozofice care se opuneau radical oricăror puteri gata înscăunate. Dacă totul s-ar fi redus la limbajele care impun puterea, libertatea nu ar fi apărut niciodată, nici nu ar fi existat evoluție istorică, iar originalitatea literară și artistică nu ar fi luat naștere niciodată.

Sigur că nu au lipsit reacțiile critice la înșelătoriile și excesele intelectuale ale postmodernismului. De exemplu, tendința postmodernismului de a se proteja și de a câștiga o anume invulnerabilitate pentru propriile teorii folosindu-se de limbajul științei a avut parte de o replică dură din partea a doi oameni care erau savanți adevărați, profesorii Alan Sokal și Jean Bricmont, care au publicat în 1998 *Impostures intellectuelles* (*Imposturi intelectuale*), o tăioasă demonstrație despre folosirea iresponsabilă, inexactă, a științelor, pe care

le fraudează de multe ori cu cinism, în eseurile lor, filozofi și gânditori prestigioși precum Jacques Lacan, Julia Kristeva, Luce Irigaray, Bruno Latour, Jean Baudrillard, Gilles Deleuze, Félix Guattari și Paul Virilio, între alții. Trebuie amintit că ani buni înainte – în 1957 –, în prima lui carte, *Pourquoi des philosophes?* (*De ce filozofii?*), Jean-François Revel denunțase virulent folosirea unor stiluri confuze și fals științifice de către gânditorii cei mai influenți din epocă pentru a ascunde astfel lipsa de însemnătate a teoriilor lor sau propria lor ignoranță.

Teoriile și tezele modei postmoderne au mai fost criticate dur și de Gertrude Himmelfarb, cea care, într-o controversată antologie de eseuri intitulată *On Looking Into the Abyss* (*Privind în abis*) (Alfred A. Knopf, New York, 1994), s-a repezit asupra lor și, mai ales, asupra structuralismului lui Michel Foucault și a deconstructivismului lui Jacques Derrida și Paul de Man, curente de gândire care i se păreau găunoase în comparație cu școlile tradiționale de critică literară și istorică.

Cartea sa e și un omagiu adus lui Lionel Trilling, cel care a scris *The Liberal Imagination: Essays on Literature and Society* (*Imaginația liberală. Eseuri despre literatură și societate*), în 1950, și multe alte eseuri despre cultură, lucrări ce au avut o mare influență în viața intelectuală și academică postbelică din Statele Unite și Europa, un autor pe care astăzi puțini și-l mai amintesc și încă și mai puțini îl citesc. Trilling nu era liberal pe plan economic (mai degrabă se apropia de ideile social-democrate), dar era liberal în plan politic, apărând cu încăpățânare o virtute considerată de el supremă: toleranța, legea ca instrument al justiției, și era liberal mai ales în plan cultural, crezând în idei ca motor al progresului și fiind convins că marile opere literare îmbogățesc viața, fac ca oamenii să fie mai buni și sunt baza civilizației.

Pentru un postmodern, aceste crezuri sunt de o naivitate îngerească sau de o prostie fără margini, încât nimeni nici

măcar nu se obosește să le combată. Profesoara Himmelfarb demonstrează cum, în ciuda numărului mic de ani care despart generația lui Trilling de cea a lui Derrida sau Foucault, există un adevărat hău de netrecut între el, care era convins că există o singură istorie a omenirii, că cunoașterea e un demers totalizator, că progresul e o realitate posibilă și literatura e o activitate a imaginației cu rădăcini în istorie și impact în plan moral, și cei care au relativizat până la a le transforma în ficțiuni noțiunile de adevăr și valoare, stabilind drept axiomă ideea că toate culturile sunt egale, disociind literatura de realitate și cantonând-o într-o lume autonomă a textelor care trimit la alte texte, fără să intre vreodată în legătură cu experiența trăită.

Nu sunt de acord cu devalorizarea pe care Gertrude Himmelfarb i-o aplică lui Foucault. În ciuda tuturor sofismelor și exagerărilor care i se pot reproșa, cum ar fi teoriile sale despre „structurile de putere" implicite în orice limbaj, acesta – conform filozofului francez – transmițând întotdeauna cuvinte și idei ce susțin grupurile sociale conducătoare, totuși Foucault a contribuit decisiv la demersurile de a le da unor experiențe marginale și excentrice (a sexualității, a represiunii sociale, a nebuniei) drept de cetate în viața culturală. Însă criticile lui Himmelfarb cu privire la daunele provocate de deconstructivism în domeniul umanist mi se par de necombătut. Deconstructiviștilor le datorăm, de exemplu, faptul că în zilele noastre e aproape de neconceput să mai vorbești despre științele umaniste, acestea fiind pentru ei un semn de perimare intelectuală și de orbire științifică.

De fiecare dată când m-am confruntat cu proza alambicată și cu sufocantele analize literare și filozofice ale lui Derrida, am avut senzația că-mi pierd timpul. Nu pentru că aș crede că orice eseu trebuie să fie util – e suficient să fie amuzant ori stimulator –, ci pentru că, dacă literatura e ceea ce

el presupune că ar fi – o succesiune sau un arhipelag de texte autonome, de nepătruns, fără nici o legătură cu realitatea exterioară, așadar imposibil de valorizat și de relaționat cu dezvoltarea societății și cu comportamentul individual –, atunci ce rost are s-o deconstruiești? La ce bun toate acele eforturi de erudiție, de arheologie retorică, acele complicate genealogii lingvistice, apropiind sau îndepărtând un text de altul pentru a face toate acele artificiale deconstrucții intelectuale asemănătoare cu niște viduri animate? Există o incongruență absolută într-un demers critic care începe postulând incapacitatea esențială a literaturii de a influența viața (sau de a fi influențată de ea) și de a transmite adevăruri de orice fel asociate problematicii umane, pentru ca mai apoi să încerce din răsputeri să detalieze, adeseori cu pretenții intelectuale de o ambiție insuportabilă, acele monumente de cuvinte inutile. Când teologii medievali discutau despre sexul îngerilor, nu pierdeau timpul: oricât ar părea de fără rost, pentru ei această chestiune avea legătură cu probleme la fel de grave ca mântuirea ori osânda veșnică. Dar să demontezi niște obiecte verbale al căror ansamblu îl consideri, în cel mai bun caz, o bagatelă formală, un fleac prolix și narcisist care nu ajută la nimic, sau poate doar pe sine, și care mai e și lipsit de morală înseamnă să faci din critica literară un act gratuit și solipsist.

Nu e de mirare că, după ce deconstructivismul a avut influență în atâtea universități occidentale (și în mod aparte în Statele Unite), departamentele de literatură rămân fără studenți, de pe băncile lor ieșind o grămadă de impostori, și că există tot mai puțini cititori nespecializați pentru cărțile de critică literară (pe care trebuie să le cauți cu lupa în librării și le găsești te miri pe unde, prin unghere slinoase, printre manuale de judo și karate sau horoscoape chinezești).

În schimb, pentru generația lui Lionel Trilling critica literară era strâns legată de viață, iar literatura dovedea prin

excelență existența ideilor, miturilor, credințelor și visurilor care fac să funcționeze o societate, precum și a frustrărilor ascunse și a stimulilor care lămuresc comportamentul individual. Încrederea lui în puterea literaturii asupra vieții era atât de mare, încât, într-un eseu din *Imaginația liberală*, se întreba dacă simpla predare a literaturii nu constituia în sine un mod de a denatura obiectul de studiu. Argumentul său era doar această anecdotă: „Le-am cerut studenților mei să «privească în abis» (operele lui Eliot, Yeats, Joyce, Proust), iar ei, ascultători, au făcut ce le-am cerut, și-au luat notițe și apoi au comentat: interesant, nu?" Cu alte cuvinte, universitatea îngheța, făcea să fie superficială și abstractă tragica și revoltătoarea umanitate conținută de acele opere de ficțiune, privându-le de adânca lor forță vitală, de capacitatea lor de a schimba cu totul viața cititorului. Profesoara Himmelfarb atrage atenția, cu melancolie, că a durat mult, după ce Lionel Trilling și-a manifestat îngrijorarea pentru faptul că, transformată în materie de studiu, literatura e deposedată de sufletul și de puterea ei, până când, cu o fericită lejeritate, Paul de Man a putut, douăzeci de ani mai târziu, să se sprijine pe critica literară pentru a deconstrui Holocaustul, printr-o operațiune intelectuală nu foarte îndepărtată de aceea a istoricilor revizioniști care se încăpățânează să nege exterminarea de către naziști a șase milioane de evrei.

Pe când eram profesor, am recitit de mai multe ori acel eseu al lui Trilling despre predarea literaturii. E adevărat că există ceva înșelător și paradoxal în a reduce la o simplă expunere pedagogică, inevitabil schematică și impersonală – dând, în plus, teme pe care mai trebuie apoi și să le notezi –, niște opere de ficțiune născute din experiențe profunde și, de multe ori, cutremurătoare, din adevărate sacrificii omenești, opere a căror valorizare autentică se poate face nu de la catedră, ci în cea mai adâncă intimitate a lecturii și se poate

măsura cu adevărat doar prin efectele și repercusiunile asupra vieții cititorului.

Nu-mi aduc aminte ca vreunul dintre profesorii mei de literatură să mă fi făcut să simt că o carte bună ne apropie de abisul experienței umane și de efervescentele sale mistere. În schimb, criticii literari, da. Îmi amintesc în special de unul, din aceeași generație cu Lionel Trilling și care pentru mine a avut același efect pe care acesta l-a avut asupra lui Gertrude Himmelfarb, contaminându-mă de convingerea sa că tot ce e mai rău și mai bun în aventura umană trece mereu prin cărți și că ele ne ajută să trăim. Mă refer la Edmund Wilson, al cărui eseu extraordinar despre evoluția ideilor și a literaturii socialiste, de când Michelet l-a descoperit pe Vico până la sosirea lui Lenin la Sankt-Petersburg, intitulat *To the Finland Station: A Study in the Writing and Acting of History* (*Către stația Finlanda. Un eseu despre scrierea și trăirea istoriei*), mi-a căzut în mâini pe vremea studenției mele. În acele pagini scrise într-un stil diafan, a gândi, a imagina și a inventa bazându-te pe stilou erau o formă superbă de a acționa și de a lăsa o urmă în istorie; fiecare capitol demonstra că marile convulsii sociale sau micile destine individuale sunt indisolubil legate de lumea impalpabilă a ideilor și a ficțiunilor literare.

Edmund Wilson nu a avut dilema pedagogică a lui Lionel Trilling, pentru că niciodată nu a vrut să fie profesor universitar. Și adevărul e că a exercitat o influență mult mai mare decât ar fi reușit într-o universitate. Articolele și cronicile sale erau publicate în reviste și-n ziare (ceea ce un critic deconstructivist ar fi considerat o formă extremă de degradare intelectuală), iar unele dintre cărțile sale – de pildă cea despre manuscrisele de la Marea Moartă – au fost inițial reportaje pentru *The New Yorker*. Dar faptul că scria pentru marele public profan nu l-a făcut să renunțe la rigoare și nici la

îndrăzneala intelectuală; mai degrabă l-a obligat să încerce să fie mereu responsabil și inteligibil atunci când scria.

Responsabilitatea și claritatea merg mână-n mână cu o anume concepție despre critica literară, cu convingerea că tărâmul literaturii cuprinde întreaga experiență umană, o reflectă și contribuie decisiv la modelarea ei și că, tocmai de aceea, ar trebui să fie patrimoniu comun, o activitate care își are sursele în fondul comun al speciei și la care se poate apela neîncetat în căutarea unei ordini atunci când pare că ne cuprinde haosul, pentru a căpăta curaj în momentele de descurajare, îndoială și neliniște, atunci când realitatea înconjurătoare pare excesiv de sigură și demnă de încredere. Invers, dacă socotim că funcția literaturii e să fie o simplă contribuție la inflația retorică într-un domeniu specializat al cunoașterii și că poemele, romanele, dramele apar cu unicul obiectiv de a produce anumite dezordini formale în câmpul lingvistic, criticul poate, la fel ca atâția postmoderni, să se consacre nepedepsit plăcerilor delirului conceptual și verbalismului ermetic.

ANTECEDENTE

PIATRA DE ÎNCERCARE
Vălul islamic

În toamna anului 1987, câteva eleve de la colegiul francez „Gabriel Havez", din localitatea Creil, s-au dus la școală acoperite cu vălul islamic, iar conducerea școlii nu le-a dat voie să intre la ore, amintindu-le fetelor musulmane de caracterul laic al învățământului public din Franța. De atunci, a început o intensă dezbatere asupra temei, readusă acum în actualitate de prim-ministrul Jean-Pierre Raffarin, care a anunțat că vrea să prezinte Parlamentului un proiect care să legifereze interdicția de a purta în școlile publice îmbrăcăminte sau însemne religioase și politice cu caracter „ostentativ și prozelitist".

În dezbaterile asupra problemelor civice, Franța continuă să fie o societate model: întreaga săptămână pe care tocmai mi-am petrecut-o la Paris am urmărit fascinat controversele stimulatoare. Problema în chestiune a împărțit în două mediul intelectual și politic, astfel că printre partizanii și adversarii interzicerii vălului islamic în școli se găsesc amestecați intelectuali și politicieni de stânga și de dreapta, încă o dovadă că toate acele rigide categorii sunt tot mai lipsite de sens când vine vorba să înțelegem opțiunile ideologice ale secolului XXI. În acest conflict, președintele Jacques Chirac nu e de acord cu poziția prim-ministrului, în schimb părerea acestuia coincide cu cea a socialiștilor din opoziție, precum Jack Lang și Laurent Fabius. Nu trebuie să fii extrem de perspicace ca să înțelegi că vălul islamic e doar vârful aisbergului și că în dezbatere se află de fapt două modalități diferite de a înțelege drepturile omului și mecanismele de funcționare ale unei democrații.

La o primă privire, s-ar părea că, dintr-o perspectivă liberală – și din această perspectivă scriu eu –, nu există nici cea mai mică urmă de-ndoială. Respectul față de drepturile individuale impune ca o persoană, copil sau adult, să se poată îmbrăca așa cum vrea, fără ca statul să intervină în decizia persoanei, aceasta fiind politica aplicată în Marea Britanie, de exemplu, unde, în cartierele mărginașe ale Londrei, o mulțime de fete musulmane se duc la cursuri acoperite din cap până-n picioare, exact ca în Riad sau Aman. Dacă tot învățământul ar fi privatizat, atunci nici măcar nu s-ar mai pune problema: fiecare grup sau comunitate și-ar organiza școlile în acord cu propriile criterii și reguli, limitându-se să respecte anumite dispoziții statale generale asupra programei școlare. Dar așa ceva nu se întâmplă și nici nu se va întâmpla, în viitorul apropiat, în nici o societate.

De aceea, problema vălului islamic nu e chiar atât de simplă dacă e examinată îndeaproape și în cadrul instituțiilor care garantează statul de drept, pluralismul și libertatea.

Cea mai importantă și irevocabilă condiție pentru ca o societate să fie democratică e caracterul laic al statului, independența lui totală față de instituțiile ecleziastice, singura modalitate în care poate să garanteze supremația interesului comun față de cel personal și libertatea absolută a credințelor și practicilor religioase pentru toți cetățenii, fără privilegii și discriminări de nici un fel. Una dintre cele mai mari reușite ale modernității, cu Franța în avangarda civilizației și servindu-le drept model celorlalte societăți democratice din întreaga lume, a fost laicismul. În secolul al XIX-lea, când acolo s-au pus bazele școlii publice laice s-a făcut totodată un pas imens către crearea unei societăți deschise, stimulatoare pentru cercetarea științifică și pentru creativitatea artistică, pentru coexistența diversității de idei, sisteme filozofice, curente estetice și pentru dezvoltarea spiritului critic și, bineînțeles, a unei spiritualități profunde. E o greșeală să crezi că un stat neutru în materie de religie și un învățământ public laic atentează la supraviețuirea

religiei în societatea civilă. Adevărul e mai degrabă invers și o demonstrează chiar Franța, o țară unde procentul de credincioși și practicanți religioși – în majoritate creștini, desigur – e unul dintre cele mai mari din lume. Un stat laic nu e dușmanul religiei; e un stat care, pentru a apăra libertatea cetățenilor, a mutat practica religioasă din sfera publică în locul potrivit pentru ea, adică în viața privată. Atunci când religia și statul se confundă, libertatea dispare iremediabil; în schimb, când se mențin separate, religia tinde treptat și inevitabil să se democratizeze, iar asta înseamnă că fiecare biserică învață să coexiste cu alte biserici și cu alte modalități de a crede și îi tolerează pe agnostici și pe atei. Acest proces de secularizare a făcut posibilă democrația. Spre deosebire de creștinism, islamul nu a experimentat-o din plin, doar incipient și trecător, și acesta e unul dintre motivele pentru care cultura libertății întâmpină atâtea dificultăți în a prinde rădăcini în țările islamice, acolo unde statul e conceput nu ca o contrapondere la credință, ci ca un slujitor al ei și, adeseori, ca sabia ei pustiitoare. Într-o societate unde legea e Șaria, libertatea și drepturile individuale dispar așa cum dispăreau în închisorile Inchiziției.

Fetele pe care familia și comunitatea lor le trimite acoperite cu vălul islamic la școlile publice din Franța înseamnă ceva mai mult decât ar părea la o primă vedere; de fapt, sunt avangarda unei campanii pornite de grupările cele mai militante ale fundamentalismului musulman din Franța, în încercarea lor de a cuceri un avanpost nu numai în sistemul educativ, ci și în toate instituțiile societății civile franceze. Obiectivul lor e să li se recunoască dreptul la diferență, altfel spus, să se bucure în niște spații publice de o extrateritorialitate civică compatibilă cu ceea ce sectoarele militante susțin despre identitatea lor culturală, bazată pe credințe și practici religioase. Acest proces cultural și politic, ascuns după niște denumiri prietenoase, precum comunitarismul și multiculturalismul, prin care e apărat de mentorii lui, e una dintre cele mai puternice provocări cu care se confruntă cultura libertății în zilele noastre și,

în opinia mea, aceasta este lupta de fond care a început în Franța, dincolo de ciondănelile și scandalurile aparent superficiale și anecdotice dintre partizanii și adversarii autorizării vălului islamic la fetele musulmane din școlile publice din Franța.

Sunt cel puțin trei milioane de musulmani stabiliți pe teritoriul francez (unii spun că ar fi mult mai mulți, dacă se ține cont și de cei ilegali). Printre ei există desigur și grupări moderne, evident afiliate democrației, cum ar fi cea condusă de imamul moscheii din Paris, Dalil Boubakeur, cu care m-am întâlnit la Lisabona în urmă cu câteva luni, la o conferință organizată de Fundația Gulbenkian, rămânând impresionat de civismul său, de cultura lui vastă și de spiritul său tolerant. Dar, din nefericire, această direcție modernă și permisivă tocmai a fost învinsă, la recentele alegeri pentru desemnarea Consiliului Cultului Musulman și a consiliilor regionale, de facțiunile radicale și apropiate celui mai militant fundamentalism, grupate în Uniunea Organizațiilor Islamice Franceze (UOIF), una dintre instituțiile care s-au zbătut cel mai mult pentru recunoașterea dreptului fetelor musulmane de a merge la cursuri acoperite cu văl, din „respect față de identitatea și cultura lor". Acest argument, dus la extrem, nu are sens. Sau, mai bine zis, dacă este acceptat creează un puternic precedent pentru a fi acceptate și alte trăsături identitare și alte practici la fel de „esențiale", chipurile, pentru cultura proprie, precum căsătoriile negociate de părinți, poligamia și – cazul extrem – mutilarea femeilor. Tot acest obscurantism se ascunde în spatele unui discurs progresist: cu ce drept vrea etnocentrismul colonialist al francezilor „cu vechime" să le impună francezilor „recenți" de religie musulmană obiceiuri și proceduri care nu se potrivesc cu tradiția, morala și religia lor? Construit pe tâmpenii presupus pluraliste, Evul Mediu ar putea astfel să reînvie și să instaleze o enclavă anacronică, inumană și fanatică tocmai în sânul societății care a proclamat, pentru prima dată în lume, Drepturile Omului. Acest raționament

aberant și demagogic trebuie denunțat energic drept ceea ce este de fapt: un foarte grav pericol pentru viitorul libertății.

Imigrația provoacă în vremurile noastre o alarmare exagerată în multe țări europene, printre ele și Franța, unde această frică explică parțial numărul mare de voturi câștigate, la primul tur al prezidențialelor, de Frontul Național, mișcarea xenofobă și neofascistă condusă de Le Pen. Aceste temeri sunt absurde și nejustificate, imigrația fiind indispensabilă pentru ca economia țărilor europene, cu o demografie împietrită sau în scădere, să continue să se dezvolte și să mențină sau chiar să crească actualul nivel de trai al populației. De aceea, imigrația trebuie înțeleasă nu ca duhul rău din coșmarurile atâtor europeni, ci ca o infuzie de energie și de forță de muncă și creativă căreia țările europene trebuie să-i deschidă larg porțile, făcând totul pentru integrarea imigranților. Însă, e adevărat, fără ca astfel cea mai admirabilă cucerire a țărilor europene – cultura democratică – să fie știrbită, ci, dimpotrivă, făcând în așa fel încât ea să se înnoiască și să se îmbogățească odată cu adoptarea noilor cetățeni. E limpede că aceștia trebuie să se adapteze la instituțiile libertății, și nu să renunțe acestea la ele însele pentru a se conforma unor practici sau tradiții incompatibile cu ele. În privința asta nu se poate face și nici nu trebuie să se facă vreo concesie, în numele unui comunitarism sau multiculturalism prost înțelese. Într-o societate deschisă trebuie să încapă toate culturile, credințele și obiceiurile, cu condiția ca acestea să nu intre în conflict direct cu drepturile omului și cu principiile toleranței și libertății, care constituie esența democrației. Drepturile omului și libertățile publice și private, garantând societatea democratică, stabilesc un amplu evantai de posibilități de a trăi, iar asemenea posibilități permit conviețuirea tuturor religiilor și credințelor, numai că acestea, așa cum s-a întâmplat cu creștinismul, trebuie de multe ori să renunțe la fanatismul doctrinar – monopolul, excluderea celuilalt și practicile discriminatorii ori cele care atentează

la drepturile omului – pentru a-și câștiga drept de cetate într-o societate deschisă. Au dreptate Alain Finkielkraut, Élisabeth Badinter, Régis Debray, Jean-François Revel și toți cei care sunt de partea lor în această polemică: vălul islamic trebuie interzis în școlile publice franceze în numele libertății.

El País, *Madrid, iunie 2003*

IV
DISPARIȚIA EROTISMULUI

Ce s-a întâmplat cu artele și cu literele și, în general, cu toată viața intelectuală s-a întâmplat și cu sexul. Civilizația spectacolului nu a dat lovitura de grație doar culturii; ea distruge și una dintre manifestările și cuceririle sale cele mai minunate: erotismul.

Un exemplu, printre alte mii.

La sfârșitul anului 2009, în Spania s-a iscat o mică vâlvă mediatică atunci când s-a descoperit că Guvernul Autonom din Extremadura, condus de socialiști, organizase, în cadrul planului de educație sexuală pentru elevi, ore de masturbare pentru băieți și fete mai mari de 14 ani, o campanie pe care au botezat-o, nu fără umor, *Plăcerea e în mâinile tale.*

Ca răspuns la protestele unor contribuabili nemulțumiți că banii lor erau investiți în așa ceva, purtătorii de cuvânt ai guvernului au declarat că educația sexuală a copiilor era indispensabilă „pentru a preveni sarcinile nedorite", iar orele de masturbare foloseau la „evitarea unor rele mai mari". În polemica stârnită de această problemă, guvernul din Extremadura a primit felicitări și sprijin din partea Guvernului Autonom al Andaluziei, al cărui consilier pe probleme de egalitate și bunăstare socială, Micaela Navarro, a anunțat că în scurt timp avea să înceapă și în Andaluzia o campanie similară celei din Extremadura. Pe de altă parte, s-a încercat declanșarea unei acțiuni juridice pentru stoparea orelor de masturbare, acțiune inițiată de o organizație apropiată Partidului Popular

și botezată, cu nu mai puțin umor, *Mâini Curate*, însă încercarea asta nu a avut nici un efect, pentru că judecătoria de pe lângă Tribunalul din Extremadura nu a dat curs denunțului și l-a clasat.

Așadar, la masturbat, fetițe și băieți din lumea-ntreagă! Mult a mai trecut pe lumea asta, care continuă să ne suporte, din vremea când, în copilăria mea, călugării salezieni și frații din La Salle, de la școlile unde am învățat, ne speriau amenințându-ne că „dacă te atingi unde nu e voie o să te lovească orbirea, tuberculoza și imbecilitatea“! Șaizeci de ani mai târziu: ore de masturbare la școală! Ăsta da progres, domnilor.

Chiar o fi progres?

Mă roade curiozitatea. Se dau note? Examene? Cursurile sunt doar teoretice, sau și practice? Ce realizări trebuie să aibă elevii pentru a obține nota maximă și ce eșecuri pentru a fi respinși? Evaluarea va depinde de cantitatea de cunoștințe reținute, sau de viteza, cantitatea și consistența orgasmelor produse de îndemânarea băieților și fetelor? Nu glumesc. Dacă s-a ajuns să se facă ore de învățat tehnici de masturbare pentru puștime, atunci aceste întrebări își au rostul.

Nu am nici un motiv moral să condamn inițiativa guvernului din Extremadura denumită *Plăcerea e în mâinile tale*. Recunosc bunele ei intenții și admit că datorită unor asemenea campanii e posibil să scadă numărul sarcinilor nedorite. Critica mea e de natură senzuală și sexuală. Mă tem că, în loc să-i elibereze pe copii de superstițiile, minciunile și prejudecățile care, în mod tradițional, au înconjurat întotdeauna sexul, atelierele de masturbare îl vor face și mai trivial decât l-a trivializat deja civilizația vremurilor noastre, până într-acolo încât vor ajunge să-l transforme într-un exercițiu lipsit de mister, disociat de sentiment și de pasiune, privând astfel generațiile viitoare de o sursă de plăcere care a inspirat atât de profund, până acum, imaginația și creativitatea oamenilor.

Lipsa de substanță și vulgaritatea care au subminat cultura au dăunat, într-un fel, și uneia dintre cele mai importante cuceriri ale țărilor democratice din epoca noastră: libertatea sexuală, dispariția multor tabuuri și prejudecăți ce înconjurau viața erotică. Fiindcă, la fel ca în domeniile artei și literaturii, dispariția formei din viața sexuală nu înseamnă un progres, ci mai degrabă un regres care denaturează libertatea și sărăcește sexul, coborându-l la stadiul de simplu instinct animalic.

Masturbarea nu are nevoie să fie predată, ea se descoperă în intimitate și e unul dintre faptele fundamentale ale vieții private. Ea îl îndepărtează pe copil de atmosfera familială, îl individualizează și îl sensibilizează revelându-i lumea secretă a dorințelor și îl învață despre lucruri esențiale precum cele sfinte, cele interzise, trupul și plăcerea. De aceea, să distrugi ritualurile private și să alungi discreția și pudoarea care, de când societatea umană s-a civilizat, au însoțit sexul nu înseamnă să combați prejudecăți, ci să elimini din viața sexuală acea dimensiune creată în jurul ei pe măsură ce cultura, artele și literele se dezvoltau tot mai mult și o transformau în operă de artă. Să scoți sexul din alcov și să-l arăți în piața publică înseamnă, paradoxal, nu să-l liberalizezi, ci să-l duci înapoi în vremea peșterilor, când, asemenea maimuțelor și câinilor, perechile încă nu învățaseră să facă dragoste, ci doar să se acupleze. Presupusa libertate a sexului, una dintre trăsăturile cele mai criticate ale modernității în societățile occidentale, în care se înscrie și inițiativa de a preda masturbarea în școli, va reuși poate să șteargă unele prejudecăți prostești în privința onanismului. Foarte bine. Dar s-ar putea și să mai dea încă o lovitură erotismului, poate chiar să termine cu el. Cine ar ieși în câștig? Nici anarhiștii, nici libertinii, ci puritanii și bisericile. Și astfel ar continua delirul și frivolizarea iubirii, care caracterizează civilizația contemporană din lumea occidentală.

Ideea orelor de masturbare e încă o verigă adăugată mișcării care, dacă e să-i stabilim o dată de naștere (chiar dacă, de fapt, e anterioară), a început la Paris, în Mai '68, și pretinde să înlăture obstacolele și piedicile cu caracter religios și ideologic, fiindcă acestea reprimă, din timpuri imemoriale, viața sexuală și provoacă nenumărate suferințe, mai ales femeilor și minorităților sexuale, și frustrare, nevroze și alte dezechilibre psihice celor care, din pricina rigidității morale dominante, s-au văzut discriminați, cenzurați și condamnați la o clandestinitate riscantă.

Această mișcare a avut consecințe benefice în țările occidentale, fără-ndoială, chiar dacă în alte culturi, cum e cea islamică, a amplificat prohibițiile și represiunea. Cultul virginității, o piatră de moară atârnată de gâtul femeilor, a dispărut și, datorită acestui fapt, precum și datorită folosirii pe scară largă a pilulelor contraceptive, femeile se bucură azi dacă nu de o libertate egală cu a bărbaților, măcar de o zonă de autonomie sexuală infinit mai largă decât a bunicilor și străbunicilor lor și decât a congenerelor lor din țările musulmane și din Lumea a Treia. Pe de altă parte, chiar dacă n-au dispărut cu totul, s-au împuținat considerabil prejudecățile, anatemele și dispozițiile legale care până acum câțiva ani condamnau homosexualitatea, considerând-o o practică perversă. Încetul cu încetul, în statele occidentale, începe să fie acceptată căsătoria între persoane de același sex și li se dau drepturi egale cu cele ale perechilor heterosexuale, inclusiv în privința adopției de copii. De asemenea, se extinde treptat și ideea că în materie de sex ceea ce fac sau nu fac între ei doi adulți cu mintea întreagă și capabili să raționeze e strict treaba lor și că nimeni, începând cu statul și terminând cu bisericile, nu trebuie să se amestece în viața lor sexuală.

Toate astea constituie un progres, desigur. Dar e o greșeală să crezi, precum promotorii acestei mișcări eliberatoare, că

sexul va deveni o practică sănătoasă și normală în lume doar dacă-l desacralizezi, îi îndepărtezi vălurile, pudoarea și ritualurile ce-l însoțesc de secole, eliminând din practicarea lui orice formă simbolică de depășire a barierelor.

Sexul e sănătos și normal numai între animale. Între bipezi, el a fost astfel pe vremea când încă nu eram umani cu totul, când sexul era doar puțin mai mult decât o eliberare a instinctelor, o descărcare fizică de energie care asigura reproducerea. Dezanimalizarea speciei a fost un proces lung și complicat și în cadrul lui a jucat un rol decisiv ceea ce Karl Popper numea „a treia lume", cea a culturii și a invențiilor, anevoioasa apariție a individului de sine stătător, emanciparea lui față de trib prin orientări, planuri, scopuri, dorințe care îl diferențiau de ceilalți și făceau din el o ființă unică și demnă de luat în seamă. Sexul a jucat un rol esențial în crearea individului și, așa cum a demonstrat Freud, în cele mai ascunse unghere ale suveranității individuale se făuresc trăsăturile distinctive ale fiecărei personalități, ceea ce ne aparține numai nouă și ne face diferiți de ceilalți. Acesta este un domeniu privat și secret și trebuie să încercăm să-l păstrăm așa, dacă nu vrem să secătuim unul dintre cele mai intense izvoare de plăcere și de creativitate, așadar de civilizație.

Georges Bataille nu greșea atunci când atrăgea atenția asupra riscurilor unei toleranțe totale în materie de sex. Dispariția prejudecăților, un fapt eliberator, fără-ndoială, nu poate însemna abolirea ritualurilor, misterului, formelor și discreției datorită cărora sexul s-a civilizat și s-a umanizat. Dacă sexul s-ar face public, sănătos și normal, atunci viața ar deveni mult mai plictisitoare, mai mediocră și mai violentă decât este.

Există multe moduri de a defini erotismul, dar poate că cel mai important e a-l vedea drept depășirea animalității din iubirea fizică, transformarea sa de-a lungul timpului, datorită

dezvoltării libertății și a influenței culturii în viața privată, dintr-o simplă satisfacere a unui instinct într-un act creativ și împărtășit, care prelungește și sublimează plăcerea fizică, o ritualizează și îi conferă rafinament, transformând-o în operă de artă.

Poate că în nici o altă activitate nu s-a stabilit o graniță atât de clară între animalic și uman ca în domeniul sexului. La început, în noaptea timpurilor, această diferență nu exista și perechea se acupla pur carnal, fără mister, fără delicatețe, fără subtilitate și fără iubire. Umanizarea vieții bărbaților și femeilor e un lung proces în care intervin dezvoltarea cunoașterii științifice, ideile filozofice și religioase, evoluția artelor și literelor. Pe această traiectorie, nimic nu se schimbă atât de mult ca viața sexuală. Aceasta a fost dintotdeauna un ferment al creației artistice și literare și, în același timp, pictura, literatura, muzica, sculptura, dansul, toate manifestările artistice ale imaginației omenești au contribuit la îmbogățirea plăcerii prin intermediul practicii sexuale. N-ar fi exagerat să spunem că erotismul reprezintă un moment de culme al civilizației și că e una dintre componentele sale determinante. Pentru a ști cât de primitivă e o comunitate sau cât de înaintată pe drumul civilizației, nimic nu e mai potrivit decât să iscodim secretele ei de alcov și să ne dăm seama cum fac dragoste membrii ei.

Erotismul nu are doar funcția benefică și nobilă de a înfrumuseța plăcerea fizică și de a deschide o largă paletă de sugestii și posibilități care să le permită oamenilor să-și satisfacă dorințele și fanteziile. E și o activitate care scoate la iveală fantasmele distructive și tanatice ascunse în irațional. Freud le-a numit vocație tanatică, cea care își dispută cu instinctul vital și creativ – Erosul – condiția umană. Eliberați, fără piedici, acei monștri din inconștient care pândesc viața sexuală și cer drept de cetate ar putea provoca violențe crunte

(precum cele care fac ca romanele Marchizului de Sade să fie pline de sânge și de cadavre) și chiar dispariția speciei. De aceea, erotismul nu numai că dă o tentă voluptuoasă interdicției, ci chiar găsește în aceasta și o limită dincolo de care, dacă o încalcă, redevine suferință și moarte.

Am descoperit că erotismul e inseparabil de libertatea oamenilor, dar și de violență, atunci când i-am citit pe marii maeștri ai literaturii erotice, reuniți de Guillaume Apollinaire în colecția îngrijită de el (prefațând și traducând unele dintre cărți) intitulată *Les maîtres de l'amour*.

S-a întâmplat la Lima, prin 1955. Tocmai mă căsătorisem pentru prima dată și, ca să-mi câștig traiul, îmi găsisem mai multe locuri de muncă. Ajunsesem să muncesc chiar și-n opt locuri deodată, continuându-mi în paralel și studiile universitare. Cea mai pitorească slujbă era să fișez persoanele din garnizoana colonială îngropate în cimitirul Presbítero Maestro, din Lima, ale căror nume dispăruseră din arhivele Instituției de Ajutor Social. Munceam duminica și în zilele de sărbătoare și mergeam la cimitir echipat cu o scăriță, cu fișe și cu creioane. După ce treceam în revistă vechile pietre funerare, făceam o listă cu nume și date, apoi Instituția de Ajutor Social din Lima mă plătea pentru fiecare mort identificat. Dar cea mai plăcută dintre cele opt slujbe cu ajutorul cărora supraviețuiam nu a fost aceasta, ci o alta, cea de ajutor de bibliotecar la Club Nacional. Bibliotecarul era profesorul meu, istoricul Raúl Porras Barrenechea. Trebuia să petrec zilnic două ore, de luni până vineri, în clădirea elegantă unde era Club Nacional, simbolul oligarhiei peruane, care la acea vreme își sărbătorea centenarul. Teoretic, în acel răstimp de două ore trebuia să fișez noile achiziții ale bibliotecii, dar, nu știu dacă din lipsă de fonduri sau din neglijența conducerii, Club Nacional aproape că nu mai cumpăra deloc cărți în anii aceia, așa că în cele două ore de muncă aveam suficient

răgaz să scriu și să citesc. Erau cele mai fericite două ore din zilele mele din acea perioadă, când de dimineață până noaptea făceam doar lucruri care mă interesau destul de puțin sau deloc. Biroul meu nu se afla în eleganta sală de lectură de la parter, ci la etajul patru. Acolo am descoperit, fericit la culme, ascunsă după niște paravane discrete și niște perdeluțe pudibonde, o splendidă colecție de cărți erotice, aproape toate franțuzești. Acolo am citit scrisorile și fanteziile erotice scrise de Diderot, Mirabeau, Marchizul de Sade, Restif de la Bretonne, Andréa de Nerciat, Aretino, *Memoriile unei cântărețe germane*, *Autobiografia unui englez*, *Memoriile lui Casanova*, *Legături primejdioase* de Choderlos de Laclos și multe alte cărți clasice și emblematice ale literaturii erotice.

Acest gen de literatură are antecedente clasice, desigur, dar irupe cu adevărat în Europa în secolul al XVIII-lea, în plin apogeu al filozofilor și al teoriilor lor inovatoare despre morală și politică, luptând cu obscurantismul religios și apărând cu ardoare libertatea. Filozofie, revoltă, plăcere și libertate – asta cereau și practicau în scrierile lor toți acei gânditori și artiști care-și revendicau cu mândrie apelativul de „libertini" cu care erau numiți, amintind că sensul prim al acestui cuvânt era, după cum pomenește undeva Bataille, de „om care ia în batjocură numele Domnului sau se răzvrătește împotriva lui și a religiei, în numele libertății".

Literatura libertină e foarte inegală, bineînțeles, și capodoperele sunt rare printre scrierile erotice, dar se găsesc totuși câteva romane și texte de mare valoare, în multitudinea de lucrări de o mai mică sau chiar nulă însemnătate artistică. Limita lor cea mai importantă, și care le sărăcește, ține de faptul că se concentrează aproape obsesiv și exclusiv pe descrierile de experiențe sexuale, iar asta face ca toate acele cărți *doar* erotice să fie tributare repetiției și monomaniei, pentru că activitatea sexuală, oricât ar fi de intensă și sursă nesecată

de plăceri, e limitată și, separată de restul activităților și aspectelor care alcătuiesc viața oamenilor, își pierde vitalitatea și oferă o ipostază urâtă, caricaturală și neautentică a condiției umane.

Toate astea nu sunt însă piedici, nu fac ca în literatura libertină să nu răsune mereu o chemare la libertate, în ciuda tuturor prejudecăților și servituților – religioase, morale și politice – care restrâng dreptul la liberul-arbitru, la libertatea politică și socială și la plăcere – acesta din urmă fiind un drept cerut pentru prima dată în istoria civilizației: a putea materializa fanteziile și dorințele pe care sexul le stârnește în oameni. Marele merit al monotonelor romane ale Marchizului de Sade e că arăta cum sexul, dacă nu i se pune nici un fel de limită și îngrădire, atinge praguri de violență extremă, fiind vehiculul privilegiat prin care se manifestă cele mai distructive instincte ale personalității.

Ideal în acest domeniu este ca granițele în interiorul cărora se desfășoară viața sexuală să fie suficient de vaste încât bărbații și femeile să poată acționa în deplină libertate, trăindu-și din plin fantasmele și dorințele, fără să se simtă amenințați, nici discriminați, dar în cadrul anumitor formule culturale care să-i păstreze sexului natura sa privată și intimă, astfel încât viața sexuală să nu se banalizeze și să nu fie redusă la instinctul animalic. Asta înseamnă erotismul. Prin ritualurile și fanteziile sale, prin vocația pentru clandestinitate, prin atracția pentru formă și pentru teatralitate, ne apare drept un produs al celei mai înalte civilizații, un fenomen de neconceput în societățile primitive sau la oamenii primitivi și neinstruiți, fiindcă e vorba despre un act care presupune sensibilitate rafinată, cultură literară și artistică și o anumită vocație contestatară. În cazul de față, cuvântul „contestatară" trebuie tratat cu grijă, pentru că în contextul erotic nu înseamnă negarea normelor morale sau religioase dominante, ci

amândouă deodată: recunoașterea și respingerea lor, indisolubil întrepătrunse. Încălcând normele în intimitate, cu discreție și de comun acord, perechea sau grupul duc la capăt o reprezentație, o piesă de teatru care le sporește plăcerea condimentând-o cu provocare și libertate și păstrând totodată statutul sexului de act tainic, confidențial și secret.

Fără grija față de formă, față de acel ritual care, pe măsură ce îmbogățește plăcerea, o prelungește și o sublimează, actul sexual redevine un exercițiu pur fizic – o pulsiune a naturii în trupul omenesc, pentru care bărbații și femeile sunt niște biete instrumente pasive –, lipsit de sensibilitate și de emoție. Lucrul acesta ni-l demonstrează, fără să vrea și fără să știe, literatura de duzină care, pretinzând că e literatură erotică, nu trece de fapt dincolo de elementele vulgare ale genului, adică de pornografie. Literatura erotică devine pornografică strict din rațiuni literare: nepăsarea față de forme. Adică atunci când neglijența sau neîndemânarea unui scriitor în utilizarea limbajului, în construirea unei povești, în dezvoltarea unui dialog, în descrierea unei situații scoate la lumină involuntar tot ceea ce e vulgar și dezgustător într-un act sexual lipsit de sentiment și de eleganță – de *mise en scène* și de ritual –, transformându-l într-o simplă satisfacere a instinctului de reproducere.

A face dragoste în zilele noastre, în lumea occidentală, e mult mai aproape de pornografie decât de erotism și, în mod paradoxal, acesta e rezultatul unei deraieri josnice și perverse de la libertate.

Lecțiile de masturbare la care vor asista în viitor elevii din Extremadura și Andaluzia, ca parte a curriculumului școlar, sunt, în aparență, o lovitură îndrăzneață dată pudibonderiei și prejudecăților de ordin sexual. În realitate, e foarte probabil ca această inițiativă, precum și altele asemănătoare, menite să desacralizeze viața sexuală, s-o transforme într-o

practică la fel de comună și obișnuită ca aceea de a mânca, de a dormi ori de a merge la muncă, să aibă drept consecință dezamăgirea precoce a noilor generații față de actul sexual. Acesta își va pierde misterul, pasiunea, fantezia și creativitatea și se va banaliza într-atât, încât va fi o simplă gimnastică. Ceea ce va face ca tinerii să caute plăcerea în altă parte, probabil în alcool, violență și droguri.

De aceea, dacă vrem ca iubirea fizică să continue să îmbogățească viața oamenilor, putem să eliberăm sexul de prejudecăți, dar nu de formele și ritualurile care-l înfrumusețează și-l civilizează și, în loc să-l scoatem la lumină și în stradă, mai bine-ar fi să protejăm intimitatea și discreția care le permit îndrăgostiților să se joace de-a zeii și să simtă că într-adevăr sunt zei în clipele acelea intense și unice de pasiune și de dorință împărtășită.

ANTECEDENTE

PIATRA DE ÎNCERCARE
Pictorul în bordel

Lui Jean-Jacques Lebel, artist și scriitor avangardist, organizator de happeninguri prin anii '60, i-a venit ideea, în acea perioadă, să pună în scenă, „cu maximă fidelitate", Dorința prinsă de coadă, *un text teatral delirant scris de Picasso în 1941, unde, printre alte nebunii, un personaj feminin, La Tarte, urinează pe scenă timp de zece minute fără oprire, ghemuită în colțul sufleurului. (Lebel povestește că, pentru a reuși performanța, lichefianta lui actriță băuse înainte nenumărați litri de ceai.) Cu ocazia acelui proiect, s-a întâlnit cu Picasso la începutul lui 1966 și pictorul i-a arătat mai multe desene și tablouri cu temă erotică, din perioada lui barceloneză, niciodată expuse. Încă de atunci, Lebel a avut ideea de a organiza o expoziție care să arate, fără eufemisme și cenzură, forța sexului în opera lui Picasso. Această idee s-a concretizat după aproape patruzeci de ani, printr-o vastă expoziție care a cuprins trei sute treizeci de lucrări – multe dintre ele neexpuse până atunci –, la Jeu de Paume, în Paris, expoziție deschisă din martie până în mai 2001. Apoi, expoziția a fost dusă la Montréal și la Barcelona.*

Prima întrebare pe care și-ar pune-o privitorul, după ce ar parcurge expoziția aceea excitantă (adjectivul nu s-a potrivit mai bine niciodată), este de ce a fost amânată atât de mult. Se organizaseră nenumărate expoziții cu lucrările acestui artist care și-a lăsat amprenta asupra artei moderne, dar, până atunci, nici una nu fusese dedicată temei sexului, care, așa cum a demonstrat fără echivoc expoziția îngrijită de Lebel și Gérard Régnier, l-a obsedat

pe pictor și, mai ales în perioadele aflate la extreme – în tinerețe și la bătrânețe –, l-a determinat să se exprime în acest domeniu, cu destulă nonșalanță și îndrăzneală, prin desene, schițe, obiecte, gravuri și pânze care, dincolo de valoarea lor artistică inegală, îl revelează în cea mai secretă intimitate – cea a dorințelor și fanteziilor sale erotice – și aruncă o lumină specială asupra restului operei lui.

„Arta și senzualitatea sunt unul și-același lucru", i-a zis Picasso lui Jean Leymarie, iar cu altă ocazie a susținut că „nu există artă castă". Poate că afirmațiile lui nu sunt valabile pentru toți artiștii, dar în cazul său chiar au fost. Și atunci, de ce însuși Picasso și-a ascuns atâta timp acest aspect al operei sale, prezent dintotdeauna, chiar și în perioadele în care existența lui era un lucru subteran, nedezvăluit publicului? Din rațiuni ideologice și comerciale, zice Jean-Jacques Lebel, într-un interesant dialog cu Geneviève Beerette. În perioada lui stalinistă, în timp ce făcea portretul lui Stalin și denunța „masacrele din Coreea", erotismul ar fi fost pentru Picasso o sursă de conflicte cu Partidul Comunist, în care era înscris și care apăra estetica realismului socialist, unde nu era loc pentru „decadenta" exaltare a plăcerii sexuale. Mai târziu, sfătuit de proprietarii de galerii, a fost de acord ca acea parte a operei sale să rămână în continuare ascunsă, de teamă să nu lezeze puritanismul colecționarilor nord-americani și aceștia să-i restrângă accesul la o piață atât de îmbelșugată. Slăbiciuni omenești de care nu sunt ferite nici geniile.

În orice caz, începând din 2001 a fost posibilă o privire de ansamblu asupra întregii opere a lui Picasso, un univers plin cu atâtea constelații, încât te apucă amețeala. Cum a putut imaginația unui muritor să dea naștere unei asemenea efervescențe incredibile? E o întrebare fără răspuns și ne lasă la fel de uluiți în fața lui Picasso sau a lui Rubens, a lui Mozart sau a lui Balzac. Traiectoria operei lui, cu diversele sale etape, teme, forme, motive, trece prin toate școlile și mișcările artistice ale secolului XX, din care se hrănește

și cărora le adaugă amprenta sa inconfundabilă. Apoi, se întoarce spre trecut, readucându-l în prezent prin analogii, evocări, caricaturi, reinterpretări și vădind cu ajutorul lor tot ceea ce este actual și proaspăt la vechii maeștri. E drept că sexul nu a lipsit niciodată, în nici una din perioadele în care critica a împărțit și organizat opera lui Picasso, nici măcar în anii cubismului. Chiar dacă uneori apare cu reținere, mai mult simbolic, prin intermediul aluziilor, alteori, de cele mai multe ori, irupe cu o goliciune și un realism insolente, în imagini ce par să sfideze convențiile asupra erotismului, precum și rafinamentul și scenele pline de pudoare prin care arta tradițională a descris și reprezentat amorul fizic, pentru a-l face compatibil cu morala instituită.

Sexualitatea revelată de Picasso în cea mai mare parte din aceste opere, mai ales din anii de tinerețe petrecuți la Barcelona, e elementară, nu e sublimată de ritualurile și de ceremonialurile baroce ale unei culturi care maschează, civilizează și transformă în operă de artă instinctul animalic, ci e cea care caută satisfacerea imediată a dorinței, fără amânări, subterfugii, prețiozități și divertisment. E o sexualitate pentru cei înfometați și simpli, nu pentru visători și rafinați. Drept urmare, e o sexualitate cât se poate de machistă, unde homosexualitatea masculină nu-și găsește un loc, iar cea feminină se manifestă numai pentru ca privitorul să se desfete contemplând-o. O sexualitate de bărbați și pentru bărbați, primitivi și lubrici, unde falusul e rege. Femeia e prezentă doar pentru a fi folosită, nu pentru propria-i plăcere, ci pentru a oferi plăcere, pentru a-și desface picioarele și a se supune capriciilor desfrânatului, dinaintea căruia apare adeseori îngenuncheată, practicând felația într-o poziție care e arhetipul acestei ordini sexuale: în timp ce-i oferă plăcere, femeia i se abandonează cu totul și îl adoră pe masculul atotputernic. Falusul, o spun toate acele lucrări, înseamnă în primul rând putere.

E firesc ca, în cazul unei asemenea plăceri sexuale, locul privilegiat pentru sex să fie bordelul. Nici vorbă de deviații sentimentale ale acestei pulsiuni care vrea să satisfacă o urgență

fizică, iar apoi să uite și să treacă la alta. La bordel, unde sexul se cumpără și se vinde, nu se fac compromisuri, nici nu e nevoie de vreun pretext moral sau afectiv, sexul își arată adevărata față, de prezent pur, de act lipsit de inhibiții și care nu lasă nici o urmă în amintire, acuplare simplă și efemeră, imună la remușcări și la nostalgie.

Imaginile recurente ale acestei sexualități de bordel, vulgară și lipsită de imaginație, desenate pe caiete, cartoline, pânze, ar fi monotone fără excesele amuzante care apar în multe dintre ele, nostime ghidușii și exagerări ce demonstrează o stare de spirit plină de entuziasm și fericire. Un pește libidinos – un maquereau*! – linge o fată care i se oferă, dar care e moartă de plictiseală. Sunt imagini ale unei vitalități debordante, manifestări exaltate care elogiază viața. Și în toate, până și în acele crochiuri schițate spontan în debandada unei petreceri, pe șervețele, meniuri, bucăți de ziar, pentru amuzamentul unui prieten sau ca amintire a unei întâlniri, strălucește genialitatea mâinii pictorului, acuitatea acelei priviri care măsoară, capabilă să fixeze prin câteva tușe esențiale vârtejul nebun al realității. Apoteoza bordelului în opera lui Picasso e, desigur, tabloul* Domnișoarele din Avignon*, care a lipsit din expoziție – în schimb au fost expuse foarte multe schițe și versiuni de lucru ale acestei opere excepționale.*

Odată cu trecerea anilor, duritatea sexuală de tinerețe se îmblânzește, se umple de simboluri, dorința se ramifică în personaje mitologice. Toată dinastia Minotaurului*, în gravuri și pânze din anii '30, strălucește de o sexualitate viguroasă și de o forță sexuală ce-și exhibă bestialitatea cu grație și nerușinare, drept omagiu adus vieții și creativității artistice. În schimb, în minunata serie de gravuri* Rafael *și* La Fornarina*, de la sfârșitul anilor '60, duelurile amoroase ale pictorului cu modelul său, sub privirile lascive ale unui bătrân pontif, cu trupul flasc, așezat pe o oală de noapte, toate sunt impregnate de o tristețe disimulată. În acele gravuri apare nu numai fericita înlănțuire amoroasă a tinerilor, voluptatea*

amestecată cu actul artistic, ci și melancolia privitorului, pe care anii l-au dat deoparte din afacerile amoroase, un fost participant care trebuie acum să se resemneze cu bucuria de a asista la plăcerea altora, simțind în timpul ăsta că viața lui se apropie de sfârșit, că după moartea sexului său va urma în curând o alta, cea definitivă și totală. Această temă va fi recurentă în ultimii ani ai lui Picasso, iar expoziția de la Jeu de Paume a demonstrat asta prin acele imagini în care apare des, cu o patetică și teribilă emfază, nostalgia de neconsolat după virilitatea pierdută, amărăciunea de a se ști înfrânt de fatidica roată a timpului ce i-a răpit puterea de a se cufunda în acel îmbătător izvor de viață, în acea explozie de plăcere pură strâns îngemănată cu moartea numită, ironic, de francezi petit mort, *o scurtă moarte. Această moarte figurată și cealaltă – prăbușirea și dispariția fizice – sunt protagonistele acelor dramatice imagini pictate de Picasso până în pragul morții.*

El País, *Madrid, 1 aprilie 2001*

PIATRA DE ÎNCERCARE
Sexul rece

Se zice că, în noaptea nunții, tânărul Victor Hugo a făcut dragoste de opt ori cu soția lui, neprihănita Adèle Foucher. Ca urmare a acelei performanțe stabilite de focosul autor al romanului Mizerabilii, *care autor, după spusele proprii, era virgin în noaptea nunții, Adèle avea să rămână vaccinată pentru tot restul vieții împotriva acelui gen de activitate. (Tainica ei legătură extraconjugală cu urâtul Sainte-Beuve n-a avut nimic de-a face cu plăcerea, ci cu resentimentul și răzbunarea.)*

Înțeleptul Jean Rostand râdea de recordul lui Hugo, comparându-l cu performanțele sexuale ale altor specii. Ce înseamnă, de exemplu, cele opt efuziuni consecutive ale bardului romantic, comparate cu cele patruzeci de zile și patruzeci de nopți în care broscoiul se-mpreunează cu broasca fără nici o clipă de-ntrerupere? Acum, datorită unei franțuzoaice hotărâte, doamna Catherine Millet, batracienii, iepurii, hipopotamii și alți performeri sexuali din regnul animal și-au găsit, în mediocra specie umană, un discipol capabil să se măsoare cu ei de la egal la egal, ba chiar să-i învingă în privința numărului de copulări.

Cine e doamna Catherine Millet? Un distins critic de artă, trecută de cincizeci de ani, șefă de redacție la Art Press *din Paris și autoare de monografii despre arta conceptuală, despre pictorul Yves Klein, desenatorul Roger Tallon, arta contemporană și critica de avangardă. În 1989, a fost comisarul secțiunii franceze a Bienalei de la São Paulo, iar în 1995, comisarul pavilionului francez de la*

Bienala de la Veneția. Dar celebritatea ei e de dată mai recentă și e rezultatul unui eseu sexual autobiografic, recent publicat la Seuil și intitulat La vie sexuelle de Catherine M., *lucrare ce a stârnit multă vâlvă și a fost săptămâni la rând în topul vânzărilor de carte din Franța.*

Mă grăbesc să adaug că eseul doamnei Millet e mai important decât scandalul ridicol care i-a adus recunoașterea și că toți cei ce s-au grăbit să-l citească atrași de nimbul lui erotic sau pornografic au avut parte de o dezamăgire. Cartea nu e un stimulent sexual și nici o complexă imagerie de ritualuri pornind de la experiența erotică, ci o meditație inteligentă, nemiloasă, neobișnuit de sinceră, semănând pe alocuri cu o fișă medicală. Autoarea se apleacă asupra vieții ei sexuale cu rigurozitate glacială și obsesivă comparabilă cu a acelor miniaturiști care construiesc bărci în interiorul sticlelor sau pictează peisaje pe vârful unui ac. Mai spun și că eseul, deși e interesant și valoros, nu se citește cu plăcere, pentru că viziunea despre sex cu care rămâne cititorul în urma lui e aproape la fel de obositoare și deprimantă ca aceea cu care rămâne madame *Victor Hugo în urma celor opt asalturi maritale din noaptea nunții.*

Catherine Millet și-a început viața sexuală la șaptesprezece ani, destul de târziu pentru o tânără din generația ei, cea a marii revoluții a moravurilor din Mai '68. Însă imediat a început să recupereze timpul pierdut, făcând dragoste în stânga și-n dreapta și în toate locurile posibile ale trupului său, într-un ritm înnebunitor, până când a atins o cifră care, după calculele mele, trebuie să fi depășit cu mult acea mie de femei cu care, în autobiografia sa, se mândrește că s-ar fi culcat nesătulul poligraf belgian Georges Simenon.

Insist asupra factorului cantitativ pentru că asta face și autoarea în prima parte a cărții, intitulată chiar „Numărul", unde ne mărturisește predilecția ei pentru partuze, promiscuitate și dezordine sexuală. În anii '70 și '80, înainte ca libertatea sexuală să mai piardă din avânt și, amenințată de SIDA, să nu mai fie la modă

în întreaga Europă, doamna Millet – care se descrie ca fiind o femeie timidă, disciplinată, mai degrabă ascultătoare, găsind în relațiile sexuale o formă de comunicare cu cei de vârsta ei, comunicare nu prea reușită în alte aspecte ale vieții – a făcut dragoste în cluburi private, în Bois de Boulogne, la marginea drumurilor, pe holuri de clădiri, pe bănci publice, în case particulare și, uneori, în partea din spate a unei camionete unde, cu ajutorul prietenului ei Éric, care organiza rândul, a rezolvat în câteva ore zeci de solicitanți.

Spun solicitanți pentru că nu știu cum să-i numesc pe acești efemeri și anonimi tovarăși de aventură ai autoarei. În nici un caz clienți, fiindcă, deși și-a împărțit cu generozitate nelimitată favorurile amoroase, Catherine Millet nu a luat niciodată bani în schimb. Pentru ea, sexul a fost întotdeauna pasiune, sport, rutină, plăcere, niciodată profesie sau afacere. În ciuda ardorii cu care l-a practicat, susține că nu a fost niciodată victima brutalității, nici nu s-a simțit în pericol; chiar în cazurile vecine cu violența, a fost suficientă o simplă reacție dezaprobatoare a ei pentru ca totul să reintre în ordine. A avut amanți, iar acum are un soț – un scriitor și fotograf care a publicat un album de nuduri ale soției sale –, dar un amant e cineva cu care se presupune că ai o legătură cât de cât stabilă, în vreme ce majoritatea partenerilor de sex ai lui Catherine Millet apar doar în treacăt, sunt folosiți și abandonați, aproape fără să schimbe vreo vorbă între ei. Indivizi fără nume, fără chip, fără istorie, bărbații care defilează în acest eseu sunt, precum acele vulve nesătule din cărțile libertine, nimic altceva decât niște penisuri trecătoare. Până acum, în literatura confesivă, numai bărbații practicau un astfel de amor, orbește și la grămadă, fără ca măcar să le pese cine-i partenerul. Această carte demonstrează – și poate că ăsta abia e aspectul ei scandalos – că au greșit cei care credeau că sexul în șir, transformat în gimnastică pur carnală, complet separat de sentiment și emoție, era apanajul bărbaților.

Merită să precizăm că autoarea nu dă dovadă de tendințe feministe în paginile cărții. Nu flutură bogata ei experiență sexuală

ca pe un stindard revendicativ sau ca pe o acuză împotriva prejudecăților și discriminărilor la care femeile încă sunt supuse în privința sexului. Confesiunea ei nu e deloc tezistă, nu răzbate din ea nici cea mai mică tendință de a ilustra, prin ceea ce spune, vreun adevăr general, etic, politic sau social. Dimpotrivă, individualismul ei e dus la extrem și foarte vizibil prin grija ei de a nu se folosi de propriile experiențe pentru a trage concluzii general valabile, și asta tocmai pentru că nu crede că astfel de concluzii există. Atunci, de ce a făcut publică, prin intermediul unei autoanalize sexuale fără precedent, toată această intimitate, ferecată cu șapte lacăte de majoritatea oamenilor? S-ar părea că pentru a vedea dacă astfel reușește să se înțeleagă mai bine, dacă reușește să dobândească o perspectivă suficient de bună pentru a transforma în cunoaștere, în idei limpezi și coerente acel izvor întunecat de inițiative, izbucniri, îndrăzneli, excese și, de asemenea, confuzie, fiindcă, în ciuda libertății cu care și l-a asumat, sexul încă mai înseamnă asta pentru ea.

Ceea ce tulbură cel mai mult la aceste memorii este răceala cu care sunt scrise. Proza e eficientă, voit lucidă, pe alocuri abstractă. Dar răceala nu impregnează doar modul de exprimare și raționamentele, ci și materia cărții, sexul, răspândește un suflu înghețat și deprimant în multe pagini. Doamna Millet ne asigură că mulți dintre partenerii ei o satisfac, o ajută să-și întrupeze fantasmele, că petrece clipe frumoase cu ei. Dar o împlinesc ei cu adevărat, o fac fericită? Adevărul e că orgasmele sale par mecanice, resemnate și triste. Chiar ea lasă să se înțeleagă asta, cât se poate de clar, în ultimele pagini ale cărții, unde spune că, în ciuda diversității persoanelor cu care a făcut sex, nu s-a simțit împlinită sexual decât practicând („cu punctualitatea unui funcționar") masturbarea. Așadar, nu e întotdeauna valabilă acea foarte răspândită opinie machistă (acum adjectivul e discutabil) conform căreia, când vine vorba de sex, plăcerea poate fi găsită numai în diversitate. Ne spune doamna Millet: nici unul dintre nenumărații ei parteneri în carne și oase nu a fost capabil să detroneze fantasma ei fără corp.

Această carte confirmă ceea ce toată literatura bazată pe sex a demonstrat cu vârf și-ndesat: separat de restul activităților și aspectelor care alcătuiesc existența, sexul e îngrozitor de monoton, are un orizont atât de limitat, încât până la urmă devine dezumanizant. O viață magnetizată de sex, numai și numai de el, îl coboară transformându-l într-o activitate fizică primară, cu nimic mai nobilă sau mai plăcută decât aceea de a înfuleca sau de a defeca. Doar atunci când cultura îl civilizează și îl încarcă cu emoție și pasiune, îl îmbracă în ceremonialuri și ritualuri, sexul îmbogățește extraordinar viața oamenilor și efectele lui binefăcătoare pătrund prin toate ușițele existenței. Ca să aibă loc această sublimare e obligatoriu, așa cum a explicat Georges Bataille, să se păstreze anumite tabuuri și reguli care să zăgăzuiască și să țină-n frâu sexul, în așa fel încât amorul fizic să poată fi trăit – savurat – ca o transgresiune. Libertatea fără oprelişti, renunțarea la orice teatralitate și la orice formalism în practicarea sexului nu le-au adus oamenilor mai multă plăcere sau mai multă fericire de pe urma lui. Mai degrabă l-au banalizat, transformând amorul fizic, unul dintre izvoarele cele mai bogate și mai enigmatice ale existenței, într-o simplă activitate distractivă.

În rest, nu ar trebui să uităm că libertatea sexuală care se manifestă atât de elocvent în eseul scris de Catherine Millet încă e privilegiul unei minorități. Pe când citeam cartea ei, apărea în presă o știre despre lapidarea, într-o provincie din Iran, a unei femei pe care un tribunal de ayatollahi fanatici a găsit-o vinovată și a condamnat-o pentru că jucase în filme porno. Să precizăm că într-o teocrație fundamentalistă islamică pornografie poate însemna și că o femeie a lăsat să i se vadă pletele. Respectându-se legea Coranului, vinovata a fost îngropată până la piept în piața publică și ucisă cu pietre.

El País, *Madrid, 27 mai 2001*

V
CULTURĂ, POLITICĂ ȘI PUTERE

Cultura nu depinde de politică, sau nu ar trebui să depindă, deși așa ceva e inevitabil în dictaturi, mai ales în cele ideologice și religioase, când regimul se crede autorizat să stabilească norme și canoane în cadrul cărora să se desfășoare viața culturală, sub supravegherea statului, atent ca nu cumva ea, cultura, să se îndepărteze de dogmele ce-i susțin pe guvernanți. Rezultatul acestui control, știm bine, este transformarea progresivă a culturii în propagandă, adică în impostură, pentru că îi lipsesc originalitatea, spontaneitatea, spiritul critic și dorința de înnoire și experimentare formală.

Într-o societate deschisă, chiar când e independentă de puterea oficială, este obligatoriu și necesar ca politica și cultura să interrelaționeze. Nu numai pentru că statul, fără a îngrădi libertatea critică și de creație, trebuie să sprijine și să facă posibile activitățile culturale – conservarea și promovarea patrimoniului cultural, înainte de orice –, ci și pentru că orice cultură trebuie să influențeze viața politică, evaluând-o critic încontinuu și oferindu-i valori care s-o împiedice să se degradeze. În civilizația spectacolului, din nefericire, influența culturii asupra politicii, în loc s-o oblige pe aceasta din urmă să mențină anumite standarde de excelență și integritate, contribuie la deteriorarea ei morală și civică, stimulând tot ce are mai rău, de pildă mascarada. Am văzut deja cum, în pas cu cultura predominantă, politica a înlocuit

tot mai mult ideile și idealurile, dezbaterile intelectuale și programele cu publicitatea și aparențele. Drept urmare, popularitatea și succesul se obțin nu atât pentru inteligență și probitate, cât pentru demagogie și talent actoricesc. Astfel, apare straniul paradox că, în vreme ce în societățile autoritare politica e cea care corupe și degradează cultura, în democrațiile moderne cultura – sau ceea ce i-a uzurpat numele – e cea care corupe și degradează politica și pe politicieni.

Pentru a ilustra mai bine ceea ce vreau să spun, am să fac un mic salt în trecut, cu privire la viața publică pe care o cunosc cel mai bine: cea peruană.

Când am intrat la Universitatea San Marcos din Lima, în 1953, „politica" era un cuvânt urât în Peru. Odată cu dictatura generalului Manuel Apolinario Odría (1948–1956), pentru foarte mulți peruani „a face politică" a ajuns sinonim cu a se dedica hoției, asociată violenței sociale și afacerilor ilegale. Dictatura impusese o Lege pentru siguranța internă a republicii care a scos în afara legii toate partidele, precum și o cenzură acerbă care făcea ca în ziare, în reviste sau la radio (televiziunea încă nu exista) să nu apară nici cea mai mică critică la adresa guvernului. În schimb, publicațiile și știrile vorbeau numai despre realizările dictatorului și ale complicilor lui. Cetățeanul de rând trebuia să-și vadă de treburile lui, fără să se implice în viața publică, aceasta fiind monopolizată de cei care dețineau puterea, apărați de Forțele Armate. Conducătorii comuniști, sindicaliști și cei ai Partidului Aprist Peruan au fost aruncați în închisori. S-au văzut obligați să ia drumul exilului sute de militanți ai acestor partide și persoane care avuseseră legătură cu guvernul democratic al lui José Bustamante y Rivero (1945–1948), îndepărtat de la putere prin lovitura de stat militară condusă de Odría.

Exista o activitate politică clandestină, dar aceasta era minimă, din cauza durității persecuțiilor. Universitatea San

Marcos era unul dintre focarele cele mai intense ale mișcării subterane împărțite practic între cei din Partidul Aprist și comuniști, adică cei ce fuseseră rivali dintotdeauna. Dar erau minoritari printre universitarii care, de teamă sau din indiferență, optaseră pentru neimplicarea politică, și asta era ceea ce Odría, ca orice dictator, a vrut să impună țării.

De pe la jumătatea anilor '50, regimul a devenit tot mai nepopular. În consecință, tot mai mulți peruani au prins curaj să se angajeze politic, adică să înfrunte guvernul și aparatul său represiv format din criminali și poliție, să organizeze mitinguri, manifestații, greve, să editeze publicații, până când l-au obligat pe dictator să organizeze alegerile din 1956, punându-se astfel capăt celor opt ani de dictatură.

După reinstaurarea statului de drept, abolirea Legii pentru siguranța internă, reacordarea libertăților presei și a dreptului de a critica, legalizarea partidelor scoase în afara legii și autorizarea creării de partide noi – partidele Acțiunea Populară, Democrația Creștină, Mișcarea Social-Progresistă –, politica a revenit în centrul atenției, împrospătată și cu prestigiul redobândit. Cum se-ntâmplă de obicei atunci când după o dictatură urmează un regim liber, viața civică i-a atras pe mulți peruani, care acum se raportau la politică plini de optimism și vedeau în ea un instrument pentru înlăturarea relelor din țară. Nu exagerez zicând că, în anii aceia, eminenți profesioniști, întreprinzători, academicieni, oameni de știință s-au simțit chemați să ia parte la viața publică, mânați de voința dezinteresată de a ajuta țara. Asta s-a reflectat în componența Parlamentului ales în 1956. De atunci, țara nu a mai avut niciodată un Senat și o Cameră a Deputaților de o asemenea calitate intelectuală și morală. La fel se poate spune și despre cei care lucrau în ministere ori conduceau instituțiile publice sau despre cei care, în opoziție fiind, criticau guvernul și propuneau alternative la gestionarea problemelor țării.

Nu vreau să spun că guvernele conduse de Manuel Prado (1956–1962) și de Fernando Belaúnde Terry (1963–1968), cu un scurt interval în care a condus, ca să nu ne pierdem obiceiurile, o juntă militară (1962–1963), au înregistrat doar succese. De fapt, chiar n-a fost așa, pentru că, în 1968, scurta paranteză democratică de puțin mai bine de-un deceniu s-a prăbușit din nou ca urmare a unei alte dictaturi militare – cea a generalilor Juan Velasco Alvarado și Francisco Morales Bermúdez –, care avea să dureze doisprezece ani (1968–1980). Ceea ce vreau să evidențiez este că începând cu 1956, pentru o scurtă perioadă, politica nu a mai fost văzută de peruani ca o îndeletnicire condamnabilă și a reușit să întruchipeze iluziile maselor, care au găsit în ea o activitate ce le putea canaliza oamenilor energia și talentul astfel încât să transforme societatea aceea înapoiată și sărăcită într-una liberă și prosperă. Politica a devenit decentă pentru câțiva ani fiindcă mulți oameni decenți au hotărât că e mai bine să facă politică decât să nu se implice.

Astăzi, în toate sondajele de opinie cu privire la politică, cei mai mulți cetățeni spun că e o activitate mediocră și murdară, care-i îndepărtează pe cei mai onești și capabili și recrutează mai ales nulități și șmecheri care văd în ea o metodă rapidă de a se îmbogăți. Asta nu se-ntâmplă doar în Lumea a Treia. Disprețul față de politică nu are limite în zilele noastre și e o urmare a unei realități incontestabile: cu variante și trăsături specifice fiecărei țări, în toată lumea aproape, atât în cea dezvoltată, cât și în cea subdezvoltată, nivelul intelectual, profesional și, fără-ndoială, moral al clasei politice a scăzut mult. Nu se-ntâmplă doar în regimuri dictatoriale. Democrațiile suferă aceeași uzură, a cărei urmare este dezinteresul pentru politică, reflectat în absenteismul electoral vizibil în aproape toate țările. Excepțiile sunt puține. Probabil că deja nu mai există societăți unde îndeletnicirile civice să-i atragă pe cei mai buni.

Cum s-a ajuns ca lumea întreagă să gândească exact ceea ce toți dictatorii și-au dorit să le inducă popoarelor pe care le-au supus, anume că politica este o activitate josnică?

E adevărat că în multe locuri politica este sau a devenit, într-adevăr, murdară și josnică. „Întotdeauna a fost așa", zic pesimiștii și cinicii. Nu, nu e sigur că întotdeauna a fost și nici că acum este așa peste tot și în aceeași manieră. În multe țări și în multe perioade, activitatea civică a atins un prestigiu meritat pentru că aducea în sânul ei oameni valoroși și pentru că aspectele ei negative nu păreau să prevaleze în fața idealismului, cinstei și responsabilității majorității clasei politice. Astăzi, aspectele negative ale vieții politice au fost amplificate exagerat și iresponsabil de presa de scandal, iar rezultatul este că opinia publică vede politica exact ca pe o îndeletnicire specifică persoanelor imorale, ineficiente și gata să se lase corupte.

Dezvoltarea tehnologiei audiovizuale și a mediilor de comunicare, folositoare la combaterea cenzurii și a controlului în societățile totalitariste, ar fi trebuit să aducă și perfecționarea democrației și să însuflețească participarea la viața publică. Dar a avut mai degrabă efectul opus, căci funcția critică a jurnalismului s-a văzut de multe ori distorsionată de frivolitatea și foamea de divertisment ale culturii dominante. Scoțând la lumină în public, așa cum a făcut Julian Assange prin WikiLeaks, toate mizeriile și nimicurile din bucătăria vieții politice și diplomatice, jurnalismul a contribuit la despuierea de respectabilitate și seriozitate a unei ocupații care, în trecut, avea o anumită aură mitică, de spațiu propice eroismului civil și acțiunilor curajoase pentru drepturile omului, dreptate socială, progres și libertate. Căutarea frenetică a scandalului și a bârfelor de cea mai joasă speță pe seama politicienilor a avut drept consecință în multe democrații faptul că publicul larg a ajuns să știe despre ei doar părțile lor cele mai rele. Și, în general, peste tot apare dureroasa

imagine în care s-a transformat tot ceea ce a atins civilizația noastră: o farsă a fantoșelor capabile să se folosească de cele mai abjecte artificii ca să intre în grațiile unui public avid de distracție.

Nu e vorba de o problemă, căci problemele au soluție, pe când aceasta nu are. E o realitate a civilizației din vremurile noastre în fața căreia nu există scăpare. Teoretic, justiția ar trebui să stabilească niște limite dincolo de care o informație încetează să mai fie de interes public și încalcă dreptul la intimitate al cetățenilor. În cele mai multe țări, o astfel de justiție le e la îndemână doar celebrităților și milionarilor. Nici un cetățean de rând nu poate risca un proces care, dincolo de faptul că-l va scufunda într-un ocean litigios, îl va lăsa și fără o grămadă de bani, dacă-l va pierde. În plus, mai sunt și judecătorii care, chiar respectabili fiind, adeseori se feresc să dea verdicte ce par să restrângă sau să abolească libertatea de expresie și de informare – garanta democrației.

Jurnalismul de scandal e un fiu vitreg pervers al culturii libertății. Nu poate fi îndepărtat fără a-i da libertății de expresie o lovitură mortală. Astfel, leacul ar fi mai grav decât boala, așa că trebuie să suportăm, la fel cum unii pacienți suportă anumite tumori fiindcă știu că dacă le-ar fi extirpate și-ar putea pierde viața. Nu am ajuns în situația asta din cauza unor mașinațiuni diabolice ale proprietarilor de ziare sau canale de televiziune avizi de câștig și care exploatează absolut iresponsabil cele mai josnice pasiuni ale oamenilor. Aceasta e consecința, nu cauza.

Se poate vedea, de exemplu, ce se-ntâmplă astăzi în Anglia, unul dintre statele cele mai civilizate din lume, unde se credea, până de curând, că politica mai păstrează încă înalte standarde etice și civice, încălcate doar de furturi ocazionale și de cazuri izolate de escrocherii ale unor funcționari. Scandalul ai cărui protagoniști sunt puternicul

Rupert Murdoch, stăpânul unui imperiu mediatic, News Corporation, și ziarul londonez *News of the World*, care era patronat tot de el și pe care a fost obligat să-l închidă, în ciuda imensei sale popularități, după ce s-a descoperit că se folosise de ascultarea telefoanelor a mii de persoane, inclusiv membri ai Casei Regale, și de o fetiță sechestrată pentru a alimenta bârfele și scandalurile, acestea fiind secretul pentru succesul ziarului, a demonstrat ce efecte nefaste poate avea o astfel de presă asupra instituțiilor și a politicienilor. *News of the World* plătea câțiva șefi din Scotland Yard, mituia funcționari și politicieni și se folosea de detectivi particulari pentru a pătrunde în intimitatea celebrităților. Ziarul avea atât de multă putere, încât miniștri, funcționari și chiar prim-miniștri îi curtau pe șefii publicației, de teamă să nu fie târâți în cine știe ce scandal care le-ar fi distrus reputația și viitorul.

Sigur că e foarte bine că toate astea au ieșit la lumină și să sperăm că justiția o să-i sancționeze așa cum trebuie pe vinovați. Dar mă-ndoiesc că acest proces va însemna eradicarea răului, pentru că rădăcinile acestuia se-ntind adânc în toate straturile societății.

Rădăcina fenomenului se află în cultură. Mai bine zis, în banalizarea prin ludic a culturii dominante, în care valoarea supremă este acum să distrezi și să te distrezi, lăsând deoparte orice altă formă de cunoaștere și orice ideal. Oamenii răsfoiesc ziarul, se duc la cinematograf, deschid televizorul sau cumpără o carte ca să se simtă bine, în sensul cel mai simplu al cuvântului, nu ca să-și bată capul cu griji, probleme, îndoieli. Totul pentru a fi distras, pentru a uita de lucrurile serioase, profunde, neliniștitoare și dificile și a se abandona unei distracții ușoare, agreabile, superficiale, vesele și stupide, pur și simplu. Și există oare ceva mai distractiv decât să tragi cu ochiul la intimitatea aproapelui, să surprinzi în chiloți un ministru sau un parlamentar, să afli despre excesele sexuale

ale unui judecător, să descoperi mocirla în care se scaldă cei ce treceau drept respectabili și erau considerați modele?

Presa de scandal nu corupe pe nimeni; ea se naște coruptă de o cultură care, în loc să respingă intruziunile grosolane în viața privată a oamenilor, le caută, pentru că această distracție, această amușinare a mizeriei celuilalt, face mai suportabilă ziua de muncă a angajatului punctual, a muncitorului plictisit și a gospodinei obosite. Prostia a ajuns regina și stăpâna vieții postmoderne, iar politica e una dintre principalele sale victime.

În civilizația spectacolului, poate că cele mai degradante roluri sunt cele rezervate de mass-media politicienilor. Iar acesta e încă un motiv pentru care în lumea contemporană sunt atât de puțini conducători exemplari – ca Nelson Mandela sau Aung San Suu Kyi –, care să merite admirația generală.

Toate astea mai au drept consecință și slaba sau inexistenta reacție a marelui public în fața nivelului de corupție, poate cel mai ridicat din întreaga istorie, în țările dezvoltate și în curs de dezvoltare, atât în societățile totalitare, cât și în cele democratice. Cultura snoabă și superficială adoarme civic și moral o societate, care devine astfel tot mai indulgentă cu abuzurile și excesele celor care ocupă funcții publice și exercită orice formă de putere. Pe de altă parte, această relaxare morală apare și pentru că situația economică a progresat atât de mult pe întreaga planetă și a atins un asemenea grad de complexitate, încât supravegherea de către societate, prin intermediul presei independente și al opoziției, a celor aflați la putere e acum mult mai greu de realizat decât în trecut. Iar lucrurile se agravează dacă jurnalismul, în loc să-și exercite funcția de supraveghere, e interesat în primul rând să-i distreze cu scandaluri și bârfe pe cititori, ascultători și telespectatori. Acestea favorizează apariția unei atitudini tolerante sau indiferente a publicului larg față de imoralitate.

La ultimele alegeri din Peru, scriitorul Jorge Eduardo Benavides s-a mirat foarte tare când un taximetrist din Lima i-a zis că o să voteze cu Keiko Fujimori, fiica dictatorului Fujimori, care ispășește o pedeapsă de douăzeci și cinci de ani de închisoare pentru furturi și asasinate. „Dar nu vă pasă că președintele Fujimori e un hoț?" l-a întrebat pe taximetrist. „Nu, a răspuns acesta. Pentru că Fujimori a furat doar cât trebuia." Cât trebuia! Expresia asta rezumă într-o manieră cum nu se poate mai bună tot ceea ce vreau să spun. Evaluarea cea mai corectă a sumei de bani sustrase de Alberto Fujimori și omul său de încredere, Vladimiro Montesinos, în cei zece ani cât a stat la putere (1990–2000) a fost făcută de Parchet și ajunge la șase miliarde de dolari, din care Elveția, Insulele Cayman și Statele Unite au returnat țării noastre deocamdată doar o sută optzeci și patru de milioane. Taximetristul acela nu era singurul care socotea că un asemenea furt e acceptabil, pentru că fiica dictatorului, deși până la urmă a pierdut alegerile din 2011, a fost cât pe ce să le câștige: Ollanta Humala a învins-o la diferență de doar trei procente.

Nimic nu demoralizează mai mult societatea și nici nu discreditează într-atât instituțiile ca faptul că cei aflați la putere, aleși prin vot mai mult sau mai puțin curat, profită de putere pentru a se îmbogăți, bătându-și joc de așteptările pe care oamenii le au de la ei. În America Latină – și în alte locuri din lume, desigur –, factorul cel mai important de incriminare a activității publice a fost traficul de droguri. E o industrie care s-a modernizat și a crescut foarte mult, căci a știut, mai bine ca oricare alta, cum să profite de globalizare ca să se extindă dincolo de orice granițe, să se diversifice, să se transforme și să ia chipul legalității. Câștigurile uriașe i-au permis să se infiltreze în toate sectoarele statului. Pentru că poate plăti salarii mai mari decât statul, angajează sau mituiește judecători, parlamentari, miniștri, polițiști, oameni ai

legii, funcționari, sau recurge la intimidări și șantaje, asigurându-și astfel imunitatea. Aproape că nu trece o zi fără ca într-o țară din America Latină să nu se descopere încă un caz de corupție legat de traficul de droguri. Cultura contemporană face ca toate astea, în loc să mobilizeze spiritul critic al societății și voința ei de a le combate, să fie acceptate și trăite de publicul larg cu resemnarea și fatalismul cu care sunt acceptate fenomenele naturale – cutremurele, tsunamiurile – și ca un spectacol care, deși e tragic și sângeros, creează emoții puternice și dă culoare vieții cotidiene.

Bineînțeles, cultura nu e singura vinovată pentru devalorizarea politicii și a instituțiilor publice. Un alt motiv pentru care profesioniștii și tehnicienii cei mai bine pregătiți se îndepărtează de viața politică e salariul mic cu care sunt plătiți de obicei funcționarii publici. Practic, în nici o țară din lume salariul unui funcționar public nu ajunge la nivelul celui primit de un tânăr bine pregătit și talentat într-o firmă privată. Restricțiile salariale aplicate funcționarilor publici sunt o măsură susținută de obicei de opinia publică, mai ales atunci când imaginea angajatului la stat e la pământ, însă efectele acestor restricții prejudiciază țara. Salariile mici încurajează corupția și îi îndepărtează din instituțiile publice pe cetățenii cei mai bine pregătiți și mai integri, ceea ce face ca posturile rămase libere să fie ocupate adeseori de incompetenți și de persoane lipsite de moralitate.

Pentru ca o democrație să funcționeze deplin e obligatoriu ca birocrația să fie capabilă și cinstită, precum cea care, în trecut, a contribuit decisiv la măreția Franței, Angliei sau Japoniei, ca să amintesc doar trei cazuri exemplare. În fiecare dintre aceste țări, până de curând, a servi statul era o slujbă dorită de toți, pentru că atrăgea respect, onoare și conștiința de a participa activ la dezvoltarea națiunii. În general, acei funcționari aveau salarii decente și o anume siguranță în

privința viitorului lor. Chiar dacă mulți dintre ei ar fi putut câștiga mai bine în întreprinderi private, preferau serviciul public pentru că ceea ce pierdeau era compensat de faptul că munca lor îi făcea să se simtă respectați, căci concetățenii le recunoșteau importanța funcției exercitate. În zilele noastre, situația asta a dispărut aproape cu totul. Funcționarul public e la fel de disprețuit ca politicianul și oamenii nu mai văd în el o figură-cheie a progresului, ci un parazit și o piatră de gâtul bugetului. Bineînțeles că extinderea birocrației, creșterea iresponsabilă a numărului de funcționari pentru a plăti favoruri politice și a crea o clientelă fidelă, a transformat uneori administrația publică într-un labirint unde fie și cea mai mică problemă devine un coșmar pentru cetățeanul lipsit de influență și care nu poate sau nu vrea să dea mită.

Dar e nedrept să-i bagi în aceeași oală și pe cei, încă mulți, care rezistă apatiei și pesimismului și care demonstrează, prin eroismul lor discret, că democrația funcționează.

O concepție pe cât de răspândită, pe atât de nedreaptă e aceea că democrațiile liberale sunt subminate de corupție și că aceasta va realiza până la urmă ceea ce nu a reușit comunismul defunct: să le dărâme. Nu ies oare la iveală zilnic cazuri, mai noi sau mai vechi, de membri ai guvernului și de funcționari publici care se folosesc de puterea politică numai pentru a dobândi, cu viteză astronomică, averi uriașe? Nu sunt oare atâtea cazuri de judecători mituiți, contracte atribuite preferențial, imperii economice care au pe statele de plată militari, polițiști, miniștri, vameși? N-a ajuns oare sistemul într-atât de putred, încât nu-ți mai rămâne altceva de făcut decât să te resemnezi, să accepți că societatea este și va rămâne o junglă unde fiarele o să mănânce întotdeauna mieii?

Nu corupția extinsă, ci această atitudine pesimistă și cinică e cea care poate da lovitura de grație democrațiilor liberale, transformându-le într-un înveliș lipsit de substanță și adevăr,

în ceea ce marxiștii luau în derâdere prin denumirea de democrație „formală". E o atitudine inconștientă în multe cazuri, care se traduce prin dezinteres și apatie față de viața publică, scepticism față de instituții, reticență când vine vorba ca acestea să fie puse la-ncercare. Când părți însemnate dintr-o societate devastată de inconsecvență cedează în fața catastrofismului și anomiei civice, atunci lupii și hienele au cale liberă.

Așa ceva nu se-ntâmplă doar prin voia sorții. Sistemul democratic nu garantează că necinstea și șmecheria vor dispărea din relațiile interumane, dar stabilește mecanisme prin care să micșoreze daunele, să-i găsească, să-i denunțe și să-i sancționeze pe cei care se folosesc de ele pentru a dobândi funcții nemeritate sau pentru a se îmbogăți și, cel mai important lucru, pentru a reforma sistemul în așa fel încât acele delicte să atragă riscuri tot mai mari pentru cei ce le comit.

În zilele noastre, nu există nici o democrație care să atragă noile generații să se pună în slujba statului cu entuziasmul cu care, până de curând, tinerii idealiști din Lumea a Treia se consacrau acțiunilor revoluționare. În anii '60–'70, acest devotament i-a făcut să ia drumul munților și al junglei, aproape în toată America Latină, pe sute de tineri care vedeau în revoluția socialistă un ideal pentru care merita să-și sacrifice viața. Greșeau crezând că comunismul era de preferat democrației, desigur, dar nu li se poate nega că s-au comportat în concordanță cu idealul lor. În prezent, în alte regiuni ale lumii, precum Afganistan, Pakistan sau Irak, tineri pătrunși de fundamentalismul islamic își dau viața transformându-se în bombe umane pentru a face să dispară zeci de oameni nevinovați în piețe, autobuze și clădiri de birouri, convinși că sacrificiul lor va scăpa lumea de sacrilegiu, concupiscență și creștinism. Bineînțeles că o asemenea nebunie teroristă trebuie condamnată și respinsă.

Dar oare ceea ce se întâmplă astăzi în Orientul Mijlociu n-ar trebui să ne readucă entuziasmul văzând cât de vie este cultura libertății și că e capabilă să dea istoriei o turnură radicală într-o regiune unde așa ceva părea aproape imposibil?

Revolta popoarelor arabe împotriva corupților satrapi care le exploatau și le țineau captive în obscurantism a îndepărtat deja trei tirani, pe egipteanul Mubarak, pe tunisianul Ben Ali și pe libianul Muammar Gaddafi. Toate celelalte regimuri totalitare din regiune, începând cu cel din Siria, sunt amenințate de voința a milioane de oameni care vor să scape de totalitarism, de cenzură, de jefuirea bogățiilor, să-și găsească de lucru și să trăiască fără teamă, în pace și libertate, profitând de modernitate.

Aceasta este o mișcare generoasă, idealistă, antitotalitară, populară și profund democratică. A apărut pe baze laice și civile și nu a fost confiscată de sectoarele fundamentaliste – cel puțin nu deocamdată –, care vor să înlocuiască dictaturile militare cu cele religioase. Pentru a se evita asta e obligatoriu ca democrațiile occidentale să-și arate solidaritatea și sprijinul activ față de cei care în prezent, peste tot în Orientul Mijlociu, luptă și mor pentru libertate.

Așadar, în comparație cu ce se-ntâmplă acolo, să ne întrebăm: câți dintre tinerii occidentali ar fi astăzi dispuși să-și dea viața pentru democrație, așa cum au făcut libienii, tunisienii, egiptenii, yemeniții, sirienii și alții? Câți dintre cei ce se bucură de traiul în societăți deschise, apărați de un stat de drept, și-ar risca viața pentru a apăra acest tip de societate? Foarte puțini, din simplul motiv că societatea democratică și liberală, cu toate că a creat cele mai ridicate standarde de viață din istoria omenirii și a redus violența socială, exploatarea și discriminarea, în loc să stârnească adeziuni entuziaste le provoacă de obicei beneficiarilor numai plictiseală și dispreț, dacă nu chiar ostilitate neîntreruptă.

Un exemplu ar fi unii artiști și intelectuali. Am început să scriu aceste rânduri în momentul în care, sub dictatura cubaneză, un disident pe nume Orlando Zapata s-a lăsat să moară, după optzeci și cinci de zile de greva foamei, protestând astfel împotriva situației deținuților politici din insulă, iar un altul, Guillermo Fariñas, intrase în agonie după ce nu mâncase timp de mai multe săptămâni. În zilele acelea, am citit în presa spaniolă insultele aduse lor de un actor și de un cântăreț (amândoi celebri) care, repetând indicațiile dictaturii cubaneze, îi numeau „delincvenți". Nici unul din ei nu vedea diferența dintre Cuba și Spania în privința represiunii politice și a lipsei de libertate. Cum să numești și să explici o asemenea atitudine? Fanatism? Ignoranță? Simplă prostie? Nu. Frivolitate. Bufonii și comicii, transformați în *maîtres à panser* – „directori de conștiință" – ai societății contemporane, se trezesc vorbind: ce e ciudat în asta? Opiniile lor par să subscrie ideilor progresiste, dar de fapt repetă un scenariu snob al stângii: cel de a face vâlvă, de a vorbi ca să te afli-n treabă.

Nu e rău ca principalii beneficiari ai libertății să critice societățile deschise, găsești în ele destule lucruri criticabile; dar e rău dacă o fac luând partea celor care vor să le distrugă și să le înlocuiască cu regimuri totalitare, precum în Venezuela sau în Cuba. Mulți artiști și intelectuali care trădează idealurile democratice nu o fac față de niște idei abstracte, ci față de milioane de oameni în carne și oase care, sub dictaturi, rezistă și luptă pentru a dobândi libertatea. Dar și mai trist e faptul că această trădare față de victime nu răspunde unor principii sau convingeri, ci unui oportunism profesional și unor atitudini, gesturi și acțiuni de circumstanță. Mulți artiști de astăzi au ajuns să se vândă foarte ieftin.

Un alt punct nevralgic al epocii noastre care contribuie la slăbirea democrației este disprețul față de lege, încă una dintre gravele sechele ale civilizației spectacolului.

Atenție, acest dispreț față de lege nu trebuie confundat cu atitudinea rebelă sau revoluționară a celor care vor să distrugă o ordine legală existentă pentru că o consideră intolerabilă și aspiră s-o înlocuiască cu o alta, mai echitabilă, mai dreaptă. Disprețul față de lege nu are nimic de-a face cu această voință reformatoare sau revoluționară, animată de speranța unei schimbări și de posibilitatea unei societăți mai bune. Aceste atitudini practic au dispărut din cultura timpului nostru, odată cu marele eșec al țărilor comuniste, consfințit de căderea Zidului Berlinului, în 1989, de dispariția Uniunii Sovietice și de transformarea Chinei Populare într-un stat cu economie capitalistă, dar cu o politică totalitaristă. Au mai rămas, desigur, pe ici, pe colo, moștenitori ai acelei utopii prăbușite, dar e vorba de grupuri foarte mici, fără nici o perspectivă. Ultimele țări comuniste din lume, Cuba și Coreea de Nord, sunt două anacronisme vii, țări de muzeu, care nu pot servi drept model nimănui. Iar cazuri precum cel al Venezuelei conduse de comandantul Hugo Chavez, țară care se zbate acum, în ciuda marilor sale rezerve de petrol, cuprinsă de o criză economică fără precedent, nu pot fi nicicum luate drept exemplu – sau poate doar drept exemplu negativ – pentru reînvierea modelului comunist în lume, model care, în anii '60–'70, a ajuns să entuziasmeze părți însemnate din lumea civilizată și din Lumea a Treia.

Disprețul față de lege a luat naștere în statul de drept și se manifestă printr-o atitudine civică de nerespectare a ordinii legale existente și prin indiferență și anomie morală care-i lasă cetățeanului posibilitatea de a încălca legea și a-și bate joc de ea, ori de câte ori poate profita de pe urma ei sau, de multe ori, numai pentru a-și manifesta disprețul, neîncrederea sau batjocura față de ordinea existentă. Nu sunt puțini cei care, în era civilizației de divertisment, încalcă legea doar ca să se distreze, precum cei care practică sporturi extreme.

Una din explicațiile care se dau pentru nerespectarea legilor e că legile sunt prost făcute, aprobate nu pentru binele comun, ci pentru interese particulare, sau concepute atât de prost, încât cetățenii se văd obligați să le încalce. E evident că, dacă un guvern îi sufocă pe contribuabili cu tot felul de impozite și taxe abuzive, aceștia vor fi tentați să nu-și plătească dările. Legile proaste nu fac rău doar cetățeanului de rând, ele scad și prestigiul sistemului juridic și amplifică disprețul față de lege, care, asemenea unui venin, otrăvește statul de drept. Întotdeauna au existat guverne rele și întotdeauna au existat legi nebunești sau nedrepte. Dar într-o societate democratică, spre deosebire de una totalitară, există posibilități de a denunța, combate și corecta acele devieri prin mecanismele de participare ale sistemului: libertatea de expresie, dreptul la opinie, independența jurnalismului, partidele de opoziție, alegerile, mobilizarea opiniei publice, tribunalele. Dar pentru ca sistemul democratic să fie eficient e obligatoriu să se bazeze pe încrederea și susținerea cetățenilor, cărora, oricâte defecte ar conține, să le pară mereu perfectibil. Disprețul față de lege e rezultatul prăbușirii acestei încrederi, al senzației că sistemul însuși e putred și că legile rele date de el nu sunt excepții, ci consecința inevitabilă a corupției și a afacerilor care constituie adevărata lui rațiune de a fi. Una dintre urmările directe ale devalorizării politicii cauzate de civilizația spectacolului este disprețul față de lege.

Îmi amintesc cât de impresionat am fost în 1966, când, după șapte ani petrecuți în Franța, m-am mutat în Anglia, unde am descoperit un respect aș putea spune natural – spontan, instinctiv și rațional totodată – al englezului de rând față de lege. Explicația părea să fie credința adânc înrădăcinată printre cetățeni că, în general, legile erau bine concepute, că rostul și sursa lor de inspirație erau binele comun și că, tocmai de aceea, aveau o legitimitate *morală*: așadar, tot

ceea ce legea autoriza era bine și bun, iar ceea ce interzicea era rău. Am fost surprins, pentru că în Franța, Spania, Peru sau Bolivia, țări în care trăisem înainte, nu simțisem așa ceva. Această identificare a legii cu morala e o caracteristică anglo-saxonă și protestantă și nu prea există în țările latine sau hispanice. În acestea din urmă, cetățenii au tendința să se resemneze în fața legii mai degrabă decât să vadă în ea întruchiparea principiilor morale și religioase, tratând-o ca pe un corp străin (nu neapărat ostil și nici antagonic) crezurilor lor spirituale.

În orice caz, dacă distincția aceea era limpede în cartierele din Londra în care am trăit eu, probabil că astăzi ea nu mai există, pentru că, mai ales din cauza globalizării, disprețul față de lege a ajuns să se manifeste în țările anglo-saxone la fel de puternic ca în țările latine sau hispanice.

Disprețul față de legi pornește de la ideea că legile sunt opera unei puteri care nu vrea altceva decât să se folosească de ele în scopuri personale, așadar că sunt făcute pentru cei care reprezintă și administrează această putere, asta însemnând că legile, reglementările și dispozițiile date de putere sunt roase de egoism și de interese particulare și de grup, ceea ce îl exonerează de respectarea lor pe cetățeanul de rând. Majoritatea oamenilor respectă legea pentru că nu au de ales, din teamă, din senzația că dacă încalci legea ai mai mult de suferit decât de câștigat, însă această atitudine slăbește atât legitimitatea și forța unei ordini legale, cât și pe cele ale indivizilor care încalcă legea. Asta înseamnă că, în privința respectului față de lege, civilizația contemporană este tot un simulacru, care, în multe locuri și adeseori, se transformă într-o simplă farsă.

Disprețul față de lege din vremurile noastre nu se poate observa nicăieri mai bine decât în răspândita piraterie de cărți, discuri, filme și alte produse audiovizuale, mai ales muzicale, piraterie care, aproape fără piedici și, s-ar putea spune,

cu încuviințarea generală, a prins rădăcini în toate țările din lume.

În Peru, de exemplu, pirateria video a dus la falimentul canalului Blockbuster, iar de atunci amatorii de filme peruani nu mai pot să vadă filmele la televizor și nici să închirieze legal DVD-uri, chiar dacă ar vrea, fiindcă aproape că nu se mai găsesc pe piață, excepție făcând câteva magazine care importă unele filme, dar le vând la un preț foarte mare. Întreaga țară e aprovizionată cu filme piratate, mai ales în piața mare Polvos Azules din Lima, unde, sub ochii tuturor – inclusiv ai polițiștilor care păzesc incinta de hoți – se vând zilnic, pentru câțiva bănuți, mii de casete video și de DVD-uri piratate cu filme clasice sau moderne, dintre care multe nici măcar n-au intrat încă în cinematografele din oraș. Industria pirateriei e atât de eficientă, încât, dacă clientul nu găsește filmul pe care-l caută, îl poate comanda și îl primește după câteva zile. Am pomenit de piața Polvos Azules pentru imensitatea locului cu pricina și pentru eficiența sa comercială. A devenit un punct de atracție turistică. Există oameni care vin din Chile și din Argentina numai ca să-și cumpere din Lima filme piratate și să-și îmbogățească astfel colecțiile. Dar acela nu este singurul loc unde pirateria prosperă în văzul tuturor și cu acordul tuturor. Cine ar refuza să cumpere cu o jumătate de dolar filme piratate, când cele legale (care aproape că nu se mai găsesc) costă de cinci ori mai mult? Vânzătorii de DVD-uri piratate sunt acum peste tot și cunosc persoane care fac comanda telefonic, pentru că mai nou există și serviciu de livrare la domiciliu. Noi, cei care nu cumpărăm din principiu filme piratate, suntem o mână de oameni și (nu fără oarecare justificare) suntem considerați niște proști.

La fel se întâmplă cu cărțile. Pirateria editorială a prosperat și ea, mai ales în țările subdezvoltate, și campaniile împotriva ei duse de editori și de sindicatele din domeniul editorial eșuează lamentabil, din cauza sprijinului redus sau

inexistent din partea guvernelor și, mai ales, din partea populației, care nu are nici un scrupul când e vorba să cumpere cărți ilegale, preferându-le pentru prețul lor mic, în dauna cărții publicate legal. În Lima, s-a întâmplat chiar ca un scriitor, critic și profesor universitar să elogieze public pirateria editorială, spunând că datorită ei cărțile ajung la tot poporul. Faptul că prin piraterie sunt furați editorul care lucrează legal, autorul și statul, față de care editorul ilegal nu-și plătește impozitele, nu e luat deloc în seamă, din simplul motiv că s-a instalat o indiferență generalizată cu privire la legalitate. Pirateria editorială era la început doar o industrie artizanală, dar, cum se bucură de impunitate, a ajuns să se modernizeze până într-acolo încât e inevitabil ca în țări precum Peru să se întâmple și cu cărțile ce se-ntâmplă cu DVD-urile cu filme: cei care piratează vor falimenta editurile legale și vor rămâne stăpânii pieței. Alfaguara, editura care mă publică, bănuiește că la fiecare exemplar dintr-o carte de-a mea vândut legal în Peru se vând șase sau șapte exemplare piratate. (Una dintre edițiile-pirat ale romanului meu *Sărbătoarea Țapului* a fost tipărită la tipografia Armatei!)

Dar încă și mai rău decât cu filmele și cărțile se-ntâmplă cu muzica. Nu doar pentru că a crescut enorm numărul de CD-uri piratate, ci și pentru că astăzi se pot descărca foarte ușor de pe Internet concerte întregi, melodii sau albume, fără ca asta să se lase cu pedepse. Toate campaniile pentru stoparea pirateriei din domeniul muzical au fost inutile și, drept urmare, multe case de discuri au falimentat sau sunt aproape de faliment din cauza acestei concurențe neloiale pe care publicul, manifestându-și flagrant disprețul față de lege, o menține vie și o ajută să se dezvolte.

Ceea ce spun despre filme, discuri, cărți și muzică în general e valabil, desigur, și pentru o infinitate de produse artizanale, parfumuri, haine, încălțăminte. Într-una din ultimele dăți când am fost la Roma, a trebuit să însoțesc niște prieteni

turiști la o uriașă „piață de imitații" (haine și încălțăminte de firmă, piratate) unde se vindeau imitații perfecte, cu prețul de patru sau de cinci ori mai mic decât al articolelor originale. Așadar, tendința de a nu respecta legea nu e specifică Lumii a Treia. Și în țările dezvoltate începe să facă ravagii și amenință supraviețuirea industriilor și a afacerilor care lucrează în legalitate.

Inevitabil, disprețul față de lege ne face să ne îndreptăm către o dimensiune mai spirituală a vieții în societate. Deprecierea politicii e în strânsă relație cu prăbușirea ordinii spirituale care, în trecut, cel puțin în lumea occidentală, înfrâna abuzurile și excesele celor aflați la putere. Odată cu dispariția oricărei tutele spirituale din viața publică, au ieșit la suprafață toți acei demoni care au degradat politica și i-au determinat pe oameni să nu mai vadă în ea nimic altruist și nobil, ci o îndeletnicire dominată de necinste.

Cultura ar trebui să umple golul din locul ocupat altădată de religie. Dar așa ceva nu se poate întâmpla dacă, neasumându-și această responsabilitate, cultura se orientează numai către lucruri facile, fuge de problemele cele mai urgente și devine simplu divertisment.

ANTECEDENTE

PIATRA DE ÎNCERCARE

Privat și public

De când am început să-i citesc cărțile și articolele, în urmă cu vreo treizeci de ani, cu Fernando Savater mi se întâmplă ceva ce nu mi se mai întâmplă cu nici unul dintre scriitorii mei preferați: arareori sunt în dezacord cu opiniile sale. Argumentele lui, în general, mă conving imediat, chiar dacă pentru asta trebuie să-mi modific radical toate părerile anterioare.

Indiferent dacă vorbește despre politică, literatură, etică, ba până și despre cai (nu știu nimic despre acest subiect, în afară de faptul că niciodată nu am câștigat nici măcar un pariu, în puținele dăți când am mers la un hipodrom), Savater mi s-a părut mereu un model de intelectual angajat, principial și pragmatic în același timp, unul dintre puținii gânditori contemporani capabili să vadă întodeauna limpede în acest hățiș care e secolul XXI și să ne călăuzească pe noi, cei care ne simțim cam pierduți, până regăsim drumul.

Scriu toate astea ca urmare a unui articol publicat de el despre WikiLeaks și Julian Assange, pe care tocmai l-am citit în revista Tiempo *(numărul din 23 decembrie 2010–6 ianuarie 2011). Îi rog din suflet pe toți cei care au sărbătorit ca pe o realizare măreață publicarea a mii de documente oficiale aparținând Departamentului de Stat al Statelor Unite să citească acest articol plin de inteligență, curaj și bun-simț. Dacă nu o să vă facă să vă schimbați părerea, cel puțin vă va pune pe gânduri și vă veți întreba dacă entuziasmul vostru nu a fost cumva pripit.*

Savater demonstrează că în acea vastă colecție de materiale filtrate nu există practic nici o dezvăluire importantă, informațiile și opiniile scoase la lumină fiind deja cunoscute sau bănuite de orice observator al actualității politice cât de cât informat, și că în ele primează bârfa destinată să satisfacă acea frivolitate care, sub respectabila denumire de transparență, nu e de fapt altceva decât ridicatul în slăvi „drept al tuturor de a ști totul: să nu existe secrete și ascunzișuri care să se opună curiozității oamenilor [...], indiferent cui îi vom face rău și care va fi prețul plătit". Acest presupus „drept" este, adaugă Savater, „parte a imbecilizării sociale din ziua de astăzi". Subscriu total la această afirmație.

Revoluția audiovizuală din prezent a spart barierele pe care cenzura le pusese în calea liberei circulații a informației și a opiniei critice și datorită acestei revoluții regimurile totalitare au mult mai puține posibilități decât în trecut de a ține poporul în ignoranță și de a manipula opinia publică. Acesta, desigur, e un progres important pentru cultura libertății și trebuie folosit. Dar de aici până la a trage concluzia că profunda transformare a domeniului comunicării adusă de Internet îi dă oricărui internaut dreptul să știe totul și să divulge tot ceea ce se întâmplă sub soare (sau sub lună), făcând să dispară definitiv bariera dintre public și privat, e o prăpastie a cărei abolire s-ar putea să însemne nu o remarcabilă realizare a libertății, ci pur și simplu un liberticid care, pe lângă faptul că ar submina fundamentele democrației, ar mai da și o lovitură dură civilizației.

Nici o democrație nu ar putea funcționa dacă ar dispărea confidențialitatea comunicării dintre funcționari și autorități și nu ar mai avea consistență nici o formă de politică în domeniile diplomației, apărării, securității, ordinii publice și chiar economiei, dacă procesele ce determină aceste politici ar fi total expuse public, pe tot parcursul lor. Rezultatul unui asemenea exhibiționism informațional ar fi paralizarea instituțiilor, iar organizațiile antidemocratice ar bloca și ar anula cu ușurință orice inițiativă

împotriva demersurilor lor totalitare. Libertinajul informațional nu are nimic de-a face cu libertatea de expresie, ci e mai degrabă la antipodul ei.

Acest libertinaj e posibil doar în societățile deschise, nu în cele supuse unui control polițienesc vertical care sancționează dur orice încercare de a învinge cenzura. Nu e întâmplător că toate cele două sute cincizeci de mii de documente confidențiale obținute de WikiLeaks vin de la trădători din Statele Unite, și nu din Rusia sau China. Chiar dacă intențiile domnului Julian Assange sunt, așa cum s-a mai spus, în concordanță cu visul utopic și anarhist al transparenței totale, ele, pornite către suprimarea „secretului", pot duce, în societățile libere, la apariția unui curent de opinie care, aducând drept argument nevoia de a apăra indispensabila confidențialitate în interiorul statului, să propună frânarea și limitarea unuia dintre cele mai importante drepturi ale vieții democratice: dreptul la libertatea de expresie și la critică.

Într-o societate liberă, acțiunile guvernului sunt supravegheate de parlament, de justiție, de presa independentă și de opoziție, de partidele politice și de instituțiile care, desigur, au tot dreptul din lume să denunțe manevrele și minciunile la care unele autorități recurg uneori pentru a-și ascunde acțiunile și afacerile ilegale. Dar ceea ce a făcut WikiLeaks nu are nimic de-a face cu așa ceva, ci a distrus cu brutalitate secretul unor informații transmise de diplomați și de personalul auxiliar superiorilor lor cu privire la chestiuni private din politica, economia, cultura și societatea din țările în care lucrează. Mare parte din acel material sunt date și comentarii a căror difuzare, chiar dacă documentele nu au mare însemnătate, îi poate pune într-o situație delicată pe acei funcționari și poate stârni susceptibilități, ranchiună și resentimente care nu folosesc la altceva decât la înrăutățirea relațiilor dintre țările aliate și la degradarea imaginii guvernelor. De fapt, nu e vorba despre combaterea unei „minciuni", ci despre satisfacerea acelei curiozități morbide și bolnăvicioase a civilizației spectacolului, adică a civilizației

noastre, în care jurnalismul (precum și cultura în general) pare să se dezvolte având drept unic scop să distreze. Domnul Julian Assange nu este un mare luptător pentru libertate, ci mai degrabă un entertainer de succes sau un animator, un fel de Oprah Winfrey din domeniul informației.

Dacă nu ar fi existat, vremurile noastre l-ar fi inventat, mai devreme sau mai târziu, pentru că acest personaj e simbolul unei culturi în care valoarea supremă a informației a ajuns să fie aceea de a distra un public prost și superficial, avizi de scandaluri care scormonesc în intimitatea celebrităților și le scot la iveală slăbiciunile și încurcăturile, transformându-le în bufonii acestei mari farse care e viața publică. Chiar dacă, poate, a vorbi despre „viața publică" este deja inexact, căci, pentru ca ea să existe, ar trebui să existe și un corespondent, „viața privată", adică ceva ce practic s-a tot diminuat, până ce a dispărut, ajungând un concept golit de sens și scos din uz.

Ce mai înseamnă privat în ziua de azi? Una dintre nedoritele consecințe ale revoluției informatice e aceea că a șters granițele care separau privatul de public, amestecându-le pe amândouă într-un happening *în care cu toții suntem în același timp spectatori și actori, ne dăm în spectacol expunându-ne viața privată și ne distrăm uitându-ne la viața celuilalt, într-un striptease generalizat în care nimic nu a mai rămas la adăpost de curiozitatea morbidă a unui public depravat și prostit cu totul.*

Dispariția privatului – faptul că nimeni nu mai respectă intimitatea celuilalt, faptul că aceasta din urmă s-a transformat într-o parodie care suscită interesul publicului larg și faptul că există o industrie care alimentează neîncetat și fără limite acest voyeurism universal – e o manifestare de barbarie. Odată cu dispariția privatului, multe dintre cele mai importante creații și funcții ale umanității se deteriorează și sunt înjosite, începând cu tot ceea ce este subordonat anumitor forme, precum erotismul, iubirea, prietenia, pudoarea, manierele, creația artistică și tot ce e sacru și moral.

Guvernele instaurate prin alegeri legitime pot fi îndepărtate de revoluționari care vor să aducă raiul pe pământ (deși cel mai adesea aduc mai degrabă iadul) și nu e nimic de făcut, asta-i situația. Apar conflicte sau chiar războaie sângeroase între țări care-și apără religiile, ideologiile sau ambițiile incompatibile, dar asta este, din nefericire. Însă faptul că asemenea tragedii pot apărea pentru că privilegiații noștri contemporani se plictisesc și au nevoie de senzații tari și că un internaut scormonitor precum Julian Assange le oferă ceea ce-și doresc e inadmisibil, așa ceva nu se poate.

El País, *Madrid, 16 ianuarie 2011*

VI

OPIUL POPORULUI

Contrar celor imaginate de liber-cugetătorii, agnosticii și ateii din secolele al XIX-lea și XX, în epoca postmodernă religia nu e moartă și îngropată și nici n-a ajuns în podul cu vechituri: trăiește și palpită în miezul actualității.

Bineînțeles că nu se poate ști dacă fervoarea credincioșilor și a practicanților diverselor religii din lume a crescut sau a scăzut. Dar nimeni nu poate nega cât de prezentă e religia în viața socială, politică și culturală contemporană, probabil la fel de mult sau chiar mai mult decât în secolul al XIX-lea, când dezbaterile intelectuale și civice în favoarea sau împotriva laicismului erau la ordinea zilei în multe țări de o parte și de cealaltă a Atlanticului.

Deocamdată, protagonistul politicii actuale, teroristul sinucigaș, legat visceral de religie, e un produs inferior al celei mai fundamentaliste și mai fanatice versiuni de islamism. Lupta grupării Al-Qaeda și a liderului ei, defunctul Osama bin Laden, să nu uităm, este înainte de toate religioasă, o ofensivă purificatoare împotriva musulmanilor păcătoși și renegați de islam, împotriva necredincioșilor, a creștinilor și a degeneraților din Occident, în frunte cu Satana – Statele Unite. În lumea arabă, confruntările care au generat cele mai multe violențe au un caracter strict religios și terorismul islamic a făcut până acum mai multe victime în rândul propriilor musulmani decât printre credincioșii aparținând altor religii. Mai ales dacă ne gândim la numărul irakienilor morți

sau mutilați ca urmare a acțiunilor grupărilor extremiste șiite și sunite sau la asasinatele din Afganistan comise de talibani, reprezentanți ai unei mișcări fundamentaliste născute din școlile religioase afgane și pakistaneze și care, la fel ca Al-Qaeda, nu s-au dat niciodată înapoi de la a-i ucide pe musulmanii care nu împărtășesc puritanismul lor fundamentalist.

Separatismele și diversele conflicte din societățile musulmane nu au contribuit deloc la scăderea influenței religiei în viața popoarelor, ci, dimpotrivă, au amplificat-o. În orice caz, laicismul nu a câștigat teren; mai mult, în țări precum Liban sau Palestina mișcările laiciste s-au împuținat în ultimii ani, pe măsură ce a crescut forța politică a unor mișcări precum Hezbollah („Partidul lui Allah"), în Liban, și Hamas, grupare care a obținut controlul asupra Fâșiei Gaza prin alegeri libere. Aceste partide, la fel ca Jihadul Islamic din Palestina, au baze religioase. Iar la primele alegeri libere din istoria Tunisiei și a Egiptului majoritatea voturilor au mers către partidele islamice (moderate, ce-i drept).

Dacă asta se întâmplă în sânul islamului, nici despre conviețuirea diverselor culte, biserici și secte creștine nu se poate spune că a fost mereu pașnică. În Irlanda de Nord, lupta dintre majoritatea protestantă și minoritatea catolică, acum întreruptă (să sperăm că pentru totdeauna), a provocat un număr însemnat de morți și răniți în urma acțiunilor criminale ale extremiștilor din ambele tabere. Și în acest caz conflictul politic dintre unioniști și separatiști a fost însoțit și de profunde neînțelegeri religioase, exact ca între facțiunile adverse ale islamului.

În sânul catolicismului au loc conflicte foarte mari. Până acum câțiva ani, cel mai intens conflict era între tradiționaliști și progresiștii care susțineau Teologia Eliberării, înfruntare care, după numirea a doi pontifi conservatori – Ioan Paul II

și Benedict XVI –, pare să se fi rezolvat, deocamdată, prin îndepărtarea (nu înfrângerea) celei de-a doua direcții. În prezent, problema cea mai stringentă cu care se confruntă Biserica Catolică e scoaterea la lumină a unei puternice tradiții de practicare a violului și a pedofiliei în colegii, seminare teologice, case parohiale și parohii, o realitate îngrozitoare a cărei existență, în ciuda indiciilor și bănuielilor, Biserica a reușit să o treacă multă vreme sub tăcere. Însă în ultimii ani, ca urmare a denunțurilor și acțiunilor judiciare ale victimelor, abuzurile sexuale au ieșit la iveală și sunt atât de numeroase, încât nu se poate vorbi de cazuri izolate, ci de o practică mult extinsă în timp și-n spațiu. Faptele au cutremurat lumea-ntreagă, mai ales pe credincioșii catolici. Mărturiile victimelor din aproape toate țările catolice a făcut ca, în locuri precum Irlanda și Statele Unite, Biserica să ajungă falimentară din cauza sumelor uriașe pe care s-a văzut nevoită să le plătească prin tribunale ca să se apere sau ca să achite daune și prejudicii victimelor violurilor și abuzurilor sexuale comise de preoți. În ciuda protestelor, e evident că măcar o parte a ierarhiei ecleziastice – în acest sens, acuzațiile l-au ajuns chiar și pe papă – a fost complice cu preoții pedofili și violatori, protejându-i, refuzând să-i dea pe mâna autorităților și limitându-se la a-i muta în alte părți, fără să-i izgonească din rândurile Bisericii și fără să le interzică să mai predea minorilor. Condamnarea extrem de dură venită din partea papei Benedict XVI pentru mișcarea Legionarii lui Cristos, obligată să se reorganizeze complet, și pentru fondatorul mișcării, părintele Marcial Maciel, mexican, bigam, incestuos, șarlatan, cel care a abuzat de băieți și de fetițe, inclusiv de unul dintre copiii săi – un personaj ce pare desprins din romanele Marchizului de Sade –, nu e suficientă pentru a șterge umbra lăsată peste una dintre cele mai importante religii din lume.

A contribuit tot scandalul acesta la scăderea influenței Bisericii Catolice? N-aş băga mâna-n foc. E adevărat că în multe țări seminarele teologice se închid din lipsă de elevi şi că, prin comparaţie cu vremurile de altădată, Biserica primeşte mult mai puţine donaţii, averi şi moşteniri lăsate prin testament. Dar, într-un sens care nu ține de cantitate, se poate spune că dificultăţile au deşteptat energia şi militantismul catolicilor, mai activi ca niciodată în campaniile sociale, manifestându-şi dezaprobarea faţă de căsătoriile între persoane de acelaşi sex, faţă de legalizarea avortului, practicile contraceptive, eutanasie şi laicism. În Spania de exemplu, mobilizarea catolică – atât cea de la vârful ierarhiei, cât şi cea a organizaţiilor seculare din cadrul Bisericii –, de o amploare impresionantă, capătă uneori o virulenţă care în nici un caz nu i-ar fi specifică unei Biserici în declin sau în derivă. Puterea politică şi socială exercitată de Biserica Catolică în cea mai mare parte a ţărilor latino-americane a rămas neştirbită şi acesta e motivul pentru care, în privinţa libertăţii sexuale şi a emancipării femeii, progresele sunt minime. În cele mai multe state din America Latină, Biserica Catolică a reuşit ca pilulele contraceptive să fie în continuare considerate ilegale, ca toate celelalte practici contraceptive. Desigur, interdicţia are efect doar asupra femeilor sărace, pentru că începând cu clasa de mijloc în sus contracepţia şi avortul se practică pe scară largă, în ciuda interdicţiei legale.

Cam la fel stau lucrurile şi cu bisericile protestante. Acestea, de multe ori sprijinite de catolici, s-au mobilizat în Statele Unite pentru ca programa şcolară să se plieze pe concepţiile din Biblie, iar teoria lui Darwin despre selecţia şi evoluţia speciilor să fie scoasă din programă şi înlocuită cu „creaţionismul" sau cu „teoria designului inteligent", o poziţie antiştiinţifică şi care, oricât de anacronică şi obscurantistă pare, e posibil să ajungă să prevaleze în unele state nord-americane, unde influenţa religiei asupra politicii e foarte puternică.

Pe de altă parte, ofensiva misionară protestantă în America Latină și în unele regiuni din Lumea a Treia e uriașă, fățișă și a obținut deja rezultate notabile. În multe locuri îndepărtate și izolate, marginale, de extremă sărăcie, bisericile evanghelice au reușit să ia locul catolicilor, care, din lipsă de preoți sau de fervoare misionară, s-au văzut obligați să cedeze teren impetuoaselor biserici protestante. Acestea sunt bine văzute de femei pentru că interzic alcoolul și le cer convertiților să se dedice constant practicilor religioase, ceea ce contribuie la stabilitatea familiilor și îi ține pe bărbați departe de restaurante și bordeluri.

Adevărul e că în aproape toate conflictele sângeroase din ultimul timp – Israel/Palestina, războiul din Balcani, violențele din Cecenia, incidentele din China în regiunea Xinjiang (unde s-au răsculat uigurii de religie musulmană), măcelurile dintre hindușii și musulmanii din India, conflictul dintre India și Pakistan etc. – religia pare să fie rațiunea profundă a conflictelor și dezbinărilor sociale din spatele luptelor sângeroase.

Cazul URSS-ului și al țărilor-satelit e grăitor. Când s-a prăbușit comunismul, după șaptezeci de ani de persecuții asupra bisericilor și de ateism, religia nu numai că nu a dispărut, ci a renăscut și a ajuns să aibă din nou un loc de primă importanță în viața socială. S-a întâmplat astfel în Rusia și în țările care s-au aflat sub dominație sovietică, unde astăzi bisericile sunt iarăși pline, iar preoții reapar peste tot în viața oficială. După prăbușirea comunismului, religia – ortodoxă sau catolică – înflorește din nou, ceea ce ne arată că de fapt nu dispăruse niciodată, ci doar a stat ascunsă, în așteptare, pentru a rezista asediului, fiind mereu sprijinită discret de vaste sectoare sociale. Renașterea Bisericii Ortodoxe Ruse e impresionantă. Guvernul, în timpul președinției lui Putin și apoi a lui Medvedev, a început să restituie biserici și pro-

prietăți religioase confiscate de bolșevici și se află în discuție inclusiv restituirea catedralelor din Kremlin, a mănăstirilor, școlilor, operelor de artă și cimitirelor care aparținuseră Bisericii. Se estimează că, de la căderea comunismului, numărul de credincioși ortodocși s-a triplat în Rusia.

Așadar, religia nu pare să dispară. Toate indiciile arată că o așteaptă o viață lungă. E bine sau e rău pentru cultură și libertate?

Răspunsul la această întrebare dat de cercetătorul britanic Richard Dawkins, care a publicat o carte împotriva religiei și în apărarea ateismului – *The God Delusion* –, sau cel al jurnalistului și eseistului Christopher Hitchens, autor al unei alte cărți recente, intitulată semnificativ *Dumnezeu nu este mare*, sunt cât se poate de clare. Dar, în recentele polemici ale căror protagoniști au fost cei doi, prin aducerea în actualitate a vechilor acuzații la adresa religiilor – obscurantism, superstiție, lipsă de rațiune, discriminare de gen, totalitarism și conservatorism retrograd –, s-au implicat și numeroși oameni de știință, de pildă Charles Tornes, câștigător al Nobelului pentru fizică (cel care a gândit „teoria designului inteligent"), și publiciști care, cu același entuziasm, își apără convingerile religioase și resping argumentele conform cărora credința în Dumnezeu și practica religioasă sunt incompatibile cu modernitatea, cu progresul, cu libertatea și cu descoperirile și adevărurile științei contemporane.

Aceasta nu este o polemică în care se poate pierde sau câștiga cu argumente, pentru că acestea sunt întotdeauna precedate de un parti-pris: un act de credință. Nu se poate demonstra rațional că Dumnezeu există sau nu există. Orice raționament în favoarea unei teze își găsește echivalentul contrar, astfel încât, în această privință, orice analiză sau discuție care își dorește să rămână în cadrul ideilor și argumentelor trebuie să înceapă prin excluderea premiselor

metafizice și teologice – existența sau inexistența lui Dumnezeu – și să se concentreze pe consecințele care decurg din ea: funcția bisericilor și a religiilor în dezvoltarea istorică și în viața culturală a popoarelor, problemă care chiar poate fi analizată cu ajutorul rațiunii omenești.

Un aspect fundamental de care trebuie ținut cont e acela că credința într-o ființă supremă, creatoare a tot ceea ce există, și într-o altă viață, care precedă și succedă viața pământească, se regăsește în toate culturile și civilizațiile cunoscute. Fără excepție. Toate își au zeul sau zeii lor și toate cred în viața de după moarte, deși caracteristicile acestei transcendențe variază la infinit, în funcție de timp și de loc. Cum se face că toți oamenii, din toate epocile și din toate spațiile geografice, și-au însușit această credință? Răspunsul ateilor vine imediat: din ignoranță și din frica de moarte. Bărbați și femei, indiferent de gradul lor de cunoaștere sau de cultură, de la cel mai primitiv până la cel mai rafinat, nu se resemnează cu ideea unei dispariții definitive, cu ideea că existența lor e un fapt trecător și accidental, și de aceea au nevoie de o viață de apoi și de o ființă supremă care s-o conducă. Forța religiei e cu atât mai mare cu cât e mai mare ignoranța unei comunități. Din momentul în care cunoașterea științifică începe să îndepărteze urdorile și superstițiile minții omenești, înlocuindu-le cu adevăruri obiective, toată construcția artificială a cultelor și credințelor prin care omul primitiv încearcă să-și explice lumea, natura și lumea de dincolo începe să se prăbușească. Acesta e începutul sfârșitului pentru interpretările magice și iraționale despre viață și moarte, și va face ca până la urmă religia să se ofilească și să dispară.

Asta în teorie. În practică, nu s-a întâmplat așa și nici nu pare c-o să se întâmple prea curând. Dezvoltarea științifică și tehnologică a fost prodigioasă (nu întotdeauna benefică)

încă din epoca omului cavernelor, permițându-ne să cunoaștem mai bine natura, spațiul cosmic, propriul corp, să ne descoperim trecutul, să luptăm cu bolile și să atingem un nivel de trai inimaginabil pentru strămoșii noștri. Dar, în afara unor minorități, nu a reușit să-l smulgă pe Dumnezeu din inimile oamenilor și nici nu a făcut să dispară religiile. Argumentul ateilor este că procesul e încă în desfășurare, că știința încă se dezvoltă, continuă să progreseze, și mai devreme sau mai târziu se va ajunge și la sfârșitul acestei bătălii crâncene, când Dumnezeu și religia vor fi expulzați din viața popoarelor prin adevăruri științifice. Acest articol de credință e greu de acceptat pentru liberali și pentru progresiștii anacronici în lumea de azi, unde tot ce se-ntâmplă îl dezminte pretutindeni: Dumnezeu e peste tot în jurul nostru și, ascunse sub masca politicii, războaiele religioase continuă să producă daune omenirii la fel ca în Evul Mediu. Ceea ce nu demonstrează că Dumnezeu chiar există, ci că foarte mulți oameni, inclusiv importanți oameni de știință, nu vor să renunțe la acea divinitate care le garantează o formă de supraviețuire după moarte.

Și nu doar ideea morții, a dispariției fizice a menținut vie credința de-a lungul istoriei. La asta a mai contribuit și concepția complementară potrivit căreia, pentru ca această viață să fie suportabilă, avem neapărat nevoie de o instanță superioară celei pământești, care să premieze binele și să pedepsească răul, să deosebească între faptele bune și faptele rele, să repare nedreptățile și cruzimile cărora le suntem victime și să-i sancționeze pe cei care le săvârșesc. Adevărul e că, în ciuda progreselor în materie de justiție făcute de omenire încă din cele mai vechi timpuri, nu există comunitate umană în care grosul populației să nu aibă senzația și convingerea că justiția supremă nu aparține acestei lumi. Oricât de dreaptă ar fi legea și oricât de respectabili magistrații responsabili

cu justiția, și oricât de cinstiți și demni ar fi guvernanții, cu toții credem că justiția nu ajunge niciodată să fie o realitate tangibilă și la îndemâna tuturor, care să-l apere pe omul simplu, pe cetățeanul anonim de a mai fi abuzat, lovit și discriminat de cei aflați la putere. E firesc, așadar, ca religia și practicile religioase să fie mai adânc înrădăcinate în rândul claselor și sectoarelor sociale celor mai devaforizate, acelea asupra cărora, profitându-se de sărăcia și vulnerabilitatea lor, se îndreaptă abuzurile și nedreptățile de toate felurile, rămase de obicei nepedepsite. Sărăcia, discriminarea, exploatarea, nedreptatea sunt mai ușor de suportat dacă se crede că până la urmă va exista o compensație, o reparație postumă pentru toată suferința. (De-asta Marx a numit religia „opiul popoarelor", drog care anestezia spiritul de revoltă al muncitorilor și le permitea stăpânilor să-i exploateze liniștiți mai departe.)

Un alt motiv pentru care oamenii se agață de ideea unui zeu atotputernic și a unei vieți de apoi e acela că toți – unii mai mult, alții mai puțin – bănuiesc că, dacă această idee ar dispărea și s-ar instaura drept adevăr științific irevocabil faptul că Dumnezeu nu există și că religia nu e altceva decât o păcăleală lipsită de substanță și de realitate, atunci, mai devreme sau mai târziu, viața socială s-ar sălbătici, s-ar reinstaura legea junglei și spațiul social ar fi invadat de cele mai distructive și mai atroce tendințe care zac în oameni și care, până la urmă, sunt ținute-n frâu și atenuate nu de justiția umană și nici de morala instaurată rațional de guverne, ci de religie. Altfel spus, dacă încă mai există ceva ce se poate numi morală, un cod de norme de comportament care să urmărească binele, conviețuirea în diversitate, generozitatea, altruismul, compasiunea, respectul față de aproapele și să respingă violența, abuzul, furtul, exploatarea, aceasta e religia, legea divină, și nu legea umană. Dacă acest antidot ar

dispărea, viața ar ajunge încetul cu încetul o hărmălaie plină de sălbăticie, de prepotență și excese, în care deținătorii oricărei forme de putere – politică, economică, militară etc. – s-ar simți liberi să comită toate samavolniciile posibile, dând frâu liber celor mai distructive instincte și pofte. Dacă această viață e singura pe care-o avem, dacă nu există nimic dincolo de ea și vom dispărea pentru totdeauna, atunci de ce să nu încercăm să profităm de pe urma ei cât mai mult posibil, chiar dacă asta ar însemna să ne grăbim sfârșitul și să ne înconjurăm cu victimele instinctelor noastre dezlănțuite? Oamenii continuă să creadă în Dumnezeu pentru că nu cred în ei înșiși. Iar istoria ne demonstrează că au dreptate, pentru că până acum nu ne-am arătat a fi demni de încredere.

Desigur, toate astea nu înseamnă că religia garantează triumful binelui asupra răului în această lume și eficacitatea unei morale care să stopeze violența și cruzimea în relațiile dintre oameni. Înseamnă doar că, oricât de rău ar duce-o lumea, un instinct nelămurit îi face pe oameni să creadă că ar duce-o și mai rău dacă ateii și laicii și-ar îndeplini țelul de a-l eradica pe Dumnezeu și religia din viețile noastre. Acest instinct poate fi numai o intuiție sau o credință (un alt act de credință): nu există statistici care să demonstreze că e sau că nu e așa.

În sfârșit, mai există un ultim motiv, filozofic sau mai degrabă metafizic, pentru înrădăcinarea atât de adâncă a lui Dumnezeu și a religiei în conștiința umană. În pofida a ceea ce credeau liber-cugetătorii, nici cunoașterea științifică și nici cultura în general – cu atât mai puțin o cultură devastată de frivolitate – nu sunt suficiente pentru a-l elibera pe om de singurătatea în care-l aruncă presentimentul că nu există o altă lume, o viață de apoi. Nu e vorba de frica de moarte, de spaima pricinuită de perspectiva dispariției totale, ci de sentimentul acela de deznădejde și de alienare în viața asta, aici

și-acum, sentiment care se instalează în om la cea mai mică bănuială că nu mai există o altă viață, un *dincolo* unde o ființă sau mai multe ființe, mai puternice și mai înțelepte decât oamenii, cunosc și determină sensul vieții, al ordinii temporale și istorice, adică al misterului înăuntrul căruia ne naștem, trăim și murim și de a cărui cunoaștere ne putem apropia suficient cât să înțelegem propria noastră existență și să-i dăm astfel un fundament și o justificare. În ciuda tuturor progreselor, știința nu a reușit să descifreze acest mister și mă-ndoiesc că va reuși vreodată. Foarte puțini oameni sunt capabili să accepte „absurdul existențial", faptul că suntem „aruncați" în această lume printr-o întâmplare de neînțeles, printr-un accident cosmic, că viețile noastre sunt simple întâmplări lipsite de ordine și sens și că tot ceea ce se întâmplă sau nu se mai întâmplă cu ele depinde exclusiv de comportamentul și voința noastră și de contextul social și istoric în care ne-am trezit. Această idee, care a fost descrisă de Albert Camus în *Mitul lui Sisif* cu luciditate și seninătate și din care el a extras concluzii minunate despre frumusețe, libertate și plăcere, îl supune pe muritorul de rând anomiei, paraliziei mentale și disperării.

În eseul care deschide *Omul și divinul*, „Despre nașterea zeilor", María Zambrano se întreabă: „Cum și de ce au apărut zeii?" Răspunsul găsit de ea este mai profund și se referă la un moment anterior celui în care omul primitiv și-a conștientizat propria-i părăsire, singurătate și vulnerabilitate. De fapt, zice ea, e ceva constitutiv, o „nevoie abisală, definitorie pentru condiția umană" de a simți, contemplând lumea, acea „alienare" ce provoacă în om un „delir de persecuție" care încetează, sau cel puțin se reduce, atunci când îi recunoaște și se simte înconjurat de toți acei zei a căror existență o presimțea doar și care-l făceau să trăiască neliniștit și agitat înainte de a-i recunoaște și a-i încorpora în viața lui. María

Zambrano studiază cazul aparte al zeilor greci, dar concluziile ei sunt valabile pentru toate civilizațiile și culturile. Dacă nu ar fi așa, atunci „de ce au existat dintotdeauna zei, de diverse tipuri, într-adevăr, dar zei, până la urmă?", se întreabă chiar autoarea. Răspunsul la această întrebare îl dă într-un alt eseu din carte, „Urma paradisului", și nu putea fi mai convingător: „Între cele două extreme care delimitează orizontul omenesc, trecutul pierdut și viitorul ce urmează să vină, strălucesc setea și jindul după o viață divină, dar care nu-ncetează să fie și omenească, o viață divină pe care omul pare să o fi avut întotdeauna drept model, care a prins chip din confuzie și din imagini pestrițe, ca o rază de lumină pură care s-a colorat străbătând atmosfera tulbure a pasiunilor, a nevoilor și a suferinței"[1].

În anii '60, am trăit, la Londra, o epocă în care o nouă cultură a irupt în forță și s-a extins de acolo aproape în tot Occidentul: cultura *hippie* sau *flower children*. Cele mai înnoitoare și mai frapante contribuții ale acestei culturi au fost revoluția muzicală pe care a adus-o – The Beatles și Rolling Stones –, o nouă modă în materie de îmbrăcăminte, revendicarea dreptului de a consuma marijuana și alte droguri, libertatea sexuală, dar și revigorarea unei religiozități care, îndepărtându-se de marile religii tradiționale occidentale, își găsea sursele în Orient, în budism și hinduism mai ales și în toate cultele aflate-n legătură cu acestea, precum și în numeroase secte și practici religioase primitive, multe de origine dubioasă, uneori fabricate de tot soiul de guru de mucava și de șarlatani pitorești. Dar, indiferent câtă naivitate, modă și ștrengărie era în acea mișcare, cert e că, dincolo de proliferarea bisericilor și credințelor exotice, mai mult sau

1. María Zambrano, *El hombre y lo divino*, Círculo de Lectores, Opera Mundi, Barcelona, 1999, pp. 145–149 și 429. (N. a.)

mai puțin autentice, mii de tineri din toată lumea s-au îndreptat către ele și le-au dat viață, sau au mers în pelerinaj la Katmandu, așa cum pe vremuri bunicii lor mergeau la Locurile Sfinte ori musulmanii la Mecca, demonstrând limpede nevoia de o viață spirituală și de transcendență, o nevoie de care foarte puțini oameni au reușit să se elibereze de-a lungul istoriei. În această privință, e grăitor în continuare faptul că atâția nonconformiști și revoltați împotriva dominației creștinismului au căzut apoi pradă farmecelor și predicilor religios-psihedelice ale unor personaje precum părintele LSD-ului, Timothy Leary, Maharishi Mahesh Yogi, sfânt și guru favorit al trupei The Beatles, sau profetul coreean al sectei Moonies și al Bisericii Unificării, reverendul Sun Myung Moon.

Mulți nu au luat în serios această renaștere a unei religiozități superficiale, plină de pitoresc, naivitate, fast cinematografic și proliferare a cultelor și bisericilor promovate printr-o publicitate agresivă și de prost gust, de parcă ar fi fost vorba de produse comerciale de uz domestic. Dar, chiar dacă sunt recente și uneori de o șarlatanie grotescă și chiar dacă profită de incultura, naivitatea și superficialitatea adepților lor, le oferă totuși acestora un profit spiritual și îi ajută să-și umple golul din viețile lor, așa cum fac și bisericile tradiționale pentru milioane de alți oameni. Doar așa se poate explica faptul că biserici recent apărute, precum Biserica Scientologică, fondată de L. Ron Hubbard și susținută de unele staruri de la Hollywood – Tom Cruise și John Travolta, de exemplu –, au rezistat opoziției venite din țări precum Germania, unde Biserica Scientologică a fost acuzată de spălarea pe creier și exploatarea minorilor, și și-au întemeiat un adevărat imperiu economic internațional. Nu e nimic surprinzător în faptul că, în civilizația scălâmbăielii, religia devine tot mai mult un circ, iar uneori chiar se confundă cu el.

Pentru a face un bilanț al funcțiilor îndeplinite de religie de-a lungul istoriei omenești, e obligatoriu să se separe efectele ei la nivelul particularului și individualului de cele din viața publică și din societate. Nu trebuie confundate pentru a nu se pierde trăsături și fapte fundamentale. Credinciosului și practicantului, religia lui – fie ea profundă, străveche și populară sau contemporană, superficială și lipsită de amploare – îi folosește cu siguranță. Îl ajută să-și explice cine este și ce caută în această lume, îi oferă o ordine, o morală conform căreia să-și organizeze viața și comportamentul, speranța nemuririi de după moarte, consolare în nefericire, precum și alinarea și siguranța ce derivă din faptul că se simte parte a unei comunități cu care împărtășește aceleași credințe și ritur și același mod de viață. Mai ales pentru cei care suferă și sunt victime ale abuzurilor, exploatării, sărăciei, frustrării, nenorocirilor, religia este un colac de salvare de care se agață ca să nu cadă pradă disperării, aceasta anulând capacitatea de reacție și de rezistență în fața greutăților și ducând la sinucidere.

Și din punct de vedere social există multe aspecte pozitive ale religiei. În cazul creștinismului, de pildă, pentru vremurile în care a apărut au însemnat o adevărată revoluție predicarea iertării ce trebuie dăruită inclusiv dușmanilor – cei pe care Cristos ne îndeamnă să-i iubim ca pe aproapele nostru –, transformarea sărăciei într-o valoare morală pe care Dumnezeu o va recompensa pe lumea cealaltă („cei din urmă vor fi cei dintâi"), precum și condamnarea bogăției și a bogatului pe care o rostește Isus în Evanghelia după Matei (19:24): „Și vă mai spun: mai lesne e să treacă o cămilă prin urechile acului decât să intre un bogat în împărăția lui Dumnezeu". Creștinismul a propus o înfrățire universală, combătând prejudecățile și discriminarea dintre rase, culturi și etnii și susținând că absolut toate, fără excepții, sunt fiicele Domnului

și sunt bine-venite în casa Lui. Chiar dacă a durat destul de mult până când aceste idei și îndemnuri s-au reflectat în formele de guvernare ale statului, totuși ele au contribuit la combaterea celor mai brutale forme de exploatare, discriminare și violență, la umanizarea vieții în lumea antică și, odată cu trecerea timpului, au oferit bazele pentru recunoașterea drepturilor omului, abolirea sclaviei, condamnarea genocidului și a torturii. Cu alte cuvinte, creștinismul a contribuit decisiv la apariția culturii democratice.

Și totuși, deși pe de o parte creștinismul a slujit acestei cauze prin filozofia implicită a doctrinei sale, pe de altă parte a fost, mai ales în societățile care nu trecuseră prin procesul de secularizare, unul dintre cele mai mari obstacole în calea democrației. În această privință nu s-a diferențiat deloc de celelalte religii. Religiile admit și afirmă numai adevăruri absolute și fiecare dintre ele respinge categoric adevărurile celorlalte. Toate urmăresc să câștige nu doar sufletele oamenilor, ci și modul lor de a se comporta. Atâta timp cât a fost o religie subterană, marginală, persecutată, destinată oamenilor săraci și bolnavi, creștinismul a reprezentat o formă de civilizație care contrasta cu sălbăticia păgânilor, cu extrema lor violență, cu prejudecățile și superstițiile lor, cu excesele zilnice și cu inumanitatea lor în relațiile cu ceilalți. Însă după ce a prins rădăcini și și-a făcut loc în rândul claselor conducătoare, ajungând apoi să ia parte la guvernare sau chiar să conducă societatea, creștinismul și-a pierdut smerenia. Odată ajuns la putere, a devenit intolerant, dogmatic, exclusivist și fanatic. Pentru a-și apăra doctrina, a ajuns să gireze și să comită violențe la fel de multe și de rele, sau poate chiar mai multe și mai rele decât cele suferite de primii creștini persecutați de păgâni, să conducă și să legitimeze războaie și atrocități de neconceput împotriva adversarilor săi. Pentru a se menține la putere, a făcut multe concesii rușinoase în fața

regilor, principilor, conducătorilor militari și, în general, în fața tuturor deținătorilor puterii. Dacă în anumite epoci, cum ar fi Renașterea, Biserica a favorizat dezvoltarea artelor și a literelor – Dante, Piero della Francesca sau Michelangelo n-ar fi existat fără sprijinul ei –, mai apoi a devenit, pe tărâmul ideilor, la fel de represivă cum a fost încă de la-nceput în domeniul cercetării științifice, cenzurându-i și condamnându-i, inclusiv la tortură și la moarte, pe cercetătorii, gânditorii și artiștii bănuiți de heterodoxie. Cruciadele, Inchiziția, *Indexul* cărților interzise sunt simboluri ale intransigenței, dogmatismului și ferocității cu care Biserica a combătut libertatea intelectuală, științifică și artistică, iar marii luptători pentru libertate au dus lupte grele împotriva ei în țările catolice. În țările protestante a fost mai puțină intoleranță față de știință și o cenzură mai puțin strictă pentru literatură și arte, dar rigiditatea în privința familiei, a sexului și a iubirii a fost la fel de mare ca în societățile catolice. Și la protestanți, și la catolici, Biserica a fost mereu campioană la discriminarea femeii și a tolerat și sprijinit antisemitismul.

Numai odată cu secularizarea Biserica a acceptat (s-a resemnat, mai degrabă) să dea Cezarului ce-i al Cezarului și lui Dumnezeu ce-i al lui Dumnezeu. Adică a acceptat o separare strictă între spiritual și temporal, urmând ca ea să dețină supremația doar asupra spiritualului, iar în cealaltă privință, să se supună deciziilor cetățenilor, fie ei creștini sau nu. Fără acest proces de secularizare prin care Biserica a fost separată de guvernarea politică nu ar fi existat democrația, un sistem care înseamnă conviețuire în diversitate, pluralism civic și religios și legi care nu doar că pot să nu coincidă cu filozofia și morala creștine, ci pot chiar să fie radical opuse acestora. În timpul Revoluției Franceze, în perioadele anarhiste și comuniste din timpul celei de-a Doua Republici Spaniole, de-a lungul unei perioade importante

din timpul Revoluției Mexicane și în revoluțiile din Rusia și China, secularizarea a fost înțeleasă drept o luptă deschisă împotriva religiei, până la eliminarea ei din societate. Au fost incendiate mănăstiri și biserici, au fost asasinați teologi și credincioși, practicile liturgice au fost interzise, au fost îndepărtate toate formele de educație creștină din învățământ și au fost promovate intens ateismul și materialismul. Toate astea au fost nu doar pline de cruzime și nedrepte, ci mai ales inutile. Persecuțiile au avut, până la urmă, și un efect benefic, pentru că după o vreme credințele și practicile religioase au reapărut cu și mai multă forță. Franța, Rusia și Mexicul sunt astăzi cele mai bune exemple în acest sens.

Secularizarea nu trebuie să însemne persecuții, discriminare și nici interzicerea credințelor și a cultelor, ci libertate neîngrădită pentru ca toți cetățenii să-și poată exercita și trăi credința fără nici cel mai mic impediment, atâta timp cât respectă legile impuse de parlamentele și guvernele democratice. Obligația acestora este să garanteze că nimeni nu va fi acuzat ori persecutat din motive ce țin de credința fiecăruia și, totodată, să facă în așa fel încât legile să fie separate de doctrinele religioase. Așa ceva s-a întâmplat în toate statele democratice în chestiuni precum divorțul, avortul, controlul natalității, homosexualitatea, căsătoriile între persoane de același sex, eutanasia, legalizarea drogurilor. În general, Biserica s-a limitat să aibă reacții de tipul proteste legale, manifestații, mitinguri, publicații și campanii pentru mobilizarea opiniei publice împotriva reformelor și a dispozițiilor cu care nu e de acord, chiar dacă încă există în interiorul ei instituții extremiste și clerici extremiști care încurajează practicile totalitare specifice extremei drepte.

Păstrarea secularizării e indispensabilă pentru supraviețuirea și perfecționarea democrației. Ca să înțelegem asta e suficient să ne uităm la societățile în care procesul de secu-

larizare nu există sau e minim, ca în majoritatea țărilor musulmane. Identificarea statului cu islamul – cazurile extreme sunt acum Arabia Saudită și Iranul – a fost un obstacol insurmontabil pentru democratizarea societății și a servit – de fapt încă servește, chiar dacă, în sfârșit, se pare că a început un proces de emancipare în lumea arabă – pentru perpetuarea regimurilor dictatoriale care blochează libera conviețuire a religiilor și exercită un control abuziv și despotic asupra vieții private a cetățenilor, sancționându-i dur (cu închisoarea, tortura și chiar condamnarea la moarte) pe toți cei care se îndepărtează de dogmele singurei religii tolerate. Situația societăților creștine nu era cu mult diferită de aceasta înainte de secularizare și ar fi rămas la fel dacă nu ar fi avut loc acest proces. Catolicismul și protestantismul au devenit mai puțin intolerante și au acceptat să conviețuiască cu alte religii nu pentru că doctrina lor ar fi fost mai puțin dictatorială și intolerantă decât cea islamică, ci pentru că au fost forțate de împrejurări, de niște mișcări și presiuni sociale care au făcut ca Biserica să cedeze și să se adapteze la regulile democrației. Nu e adevărat că islamul ar fi incompatibil cu cultura libertății, nu e mai puțin compatibil decât creștinismul, în orice caz. Diferența e că în societățile creștine, ca urmare a mișcărilor politice nonconformiste și rebele și a unei filozofii laice, a avut loc un proces care a obligat religia să treacă în domeniul privat, să se desprindă de stat, ceea ce a făcut ca democrația să prospere. În Turcia, datorită lui Mustafa Kemal Atatürk, s-a desfășurat un proces de secularizare (impus prin violență) și, de câțiva ani, în ciuda faptului că există o majoritate musulmană, societatea a devenit mult mai democratică decât în celelalte țări islamice.

Laicismul nu se împotrivește religiei, ci se opune ca religia să devină un obstacol în exercitarea libertății și o amenințare pentru pluralism și diversitate, realități ce caracterizează o

societate deschisă. Într-o astfel de societate, religia ține de domeniul privatului și nu trebuie să uzurpe funcțiile statului, care trebuie să se mențină laic tocmai pentru a evita monopolul în domeniul religiei, acesta fiind întotdeauna o sursă de abuzuri și de corupție. Singura modalitate de a deține imparțialitatea care să garanteze dreptul cetățeanului de a practica ce religie dorește sau a le respinge pe toate e aceea de a fi laic, adică de a nu fi subordonat nici unei instituții religioase. Atâta timp cât religia rămâne în cadrul privatului, ea nu reprezintă un pericol pentru democrație, ci mai degrabă fundamentul și complinirea de neînlocuit ale acesteia.

Aici am atins un subiect sensibil și controversat, asupra căruia nu există unanimitate de păreri în rândul democraților, nici măcar al liberalilor. Așa că trebuie să înaintăm cu prudență pe acest teren, evitând minele cu care e împânzit. Așa cum am ferma convingere că laicismul nu poate fi înlocuit cu nimic pentru ca o societate să fie cu adevărat liberă, tot așa cred că, în același scop, e la fel de necesar ca în interiorul ei să prospere o viață spirituală intensă – ceea ce pentru marea majoritate a oamenilor înseamnă viața religioasă –, fiindcă altfel nici legile și nici instituțiile cele mai bine concepute nu vor funcționa cum trebuie și se vor prăbuși sau vor fi corupte. Cultura democratică nu înseamnă doar legi și instituții care să garanteze dreptatea, egalitatea în fața legii, egalitatea de șanse, piața liberă, o justiție independentă și eficace, adică judecători capabili și cinstiți, pluralism politic, libertatea presei, o societate civilă puternică, drepturile omului, ci înseamnă mai ales convingerea de nezdruncinat a cetățenilor că un asemenea sistem este cel mai bun și voința lor de a-l face să funcționeze. Toate astea nu pot exista fără niște valori și paradigme civice și morale bine ancorate în societate, iar pentru imensa majoritate a oamenilor aceste valori nu pot fi separate de convingerile religioase. E adevărat că, înce-

până cu secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, în lumea occidentală au existat în rândurile – întotdeauna minoritare – ale liber-cugetătorilor cetățeni exemplari, pe care agnosticismul sau ateismul lor nu i-a împiedicat să aibă o conduită civică și morală ireproșabilă, marcată de cinste, respect față de lege și solidaritate socială. Așa s-a întâmplat în Spania, în primele decenii ale secolului XX, cu mulți profesori impregnați de ideologia anarhistă: morala lor laică, de un înalt civism, i-a transformat în adevărați misionari sociali care, prin enorme sacrificii personale și ducând o viață spartană, au făcut tot ce au putut pentru alfabetizarea și instruirea celor mai sărace și marginalizate categorii ale societății. Se pot aminti multe asemenea exemple. Dar, cu aceste excepții, adevărul e că morala laică a prins viață în grupuri extrem de mici. Continuă să fie o realitate evidentă faptul că pentru majoritatea oamenilor religia e cea mai însemnată și mai mare sursă de principii morale și civice – principii care fundamentează cultura democratică. Și la fel de adevărat e că, atunci când – așa cum se întâmplă în zilele noastre în societățile libere atât în lumea occidentală, cât și în Lumea a Treia – religia își pierde dinamismul și creditul și devine superficială și frivolă – o simplă podoabă socială –, rezultatul e grav și poate ajunge chiar tragic pentru funcționarea instituțiilor democratice.

Fenomenul acesta apare în toate straturile vieții sociale, dar fără-ndoială că cel mai vizibil este în domeniul economiei.

Biserica Catolică și capitalismul niciodată nu s-au împăcat bine. De la Revoluția Industrială engleză, care a declanșat dezvoltarea economică și economia de piață, toți papii au aruncat anateme, în enciclice și predici, împotriva unui sistem care, în opinia lor, încuraja dorința de îmbogățire materială, egoismul, individualismul, accentua diferențele economice și sociale dintre bogați și săraci și îi îndepărta pe oameni de

viața spirituală și religioasă. Există un sâmbure de adevăr în aceste critici, dar ele își pierd puterea de convingere dacă le situăm într-un context istoric și social mai amplu – cel al schimbărilor benefice aduse oamenilor de sistemul proprietății private și al economiei libere, în care întreprinderile și întreprinzătorii concurează, după reguli clare și echitabile, pentru satisfacerea nevoilor consumatorilor. Acestui sistem i se datorează faptul că o mare parte a omenirii s-a eliberat de ceea ce Marx numea „cretinismul vieții rurale", faptul că au progresat medicina, în special, și științele, în general, și că nivelul de trai a crescut vertiginos în toate societățile deschise, în vreme ce societățile închise zăceau pradă unui regim totalitar și mercantil care însemna sărăcie și mizerie pentru majoritatea populației și lux și opulență pentru cei aflați la putere. Piața liberă, un sistem nedepășit și imposibil de depășit pentru distribuirea resurselor, a făcut posibilă apariția clasei de mijloc, cea care dă stabilitate și pragmatism politic societăților moderne și care a ajutat ca marea majoritate a oamenilor să aibă parte de un trai demn, ceea ce nu se mai întâmplase niciodată până atunci în istoria omenirii.

E drept că acest sistem economic liber accentuează diferențele economice și încurajează materialismul, consumismul, deținerea de bogății și o atitudine agresivă, egoistă și de luptă permanentă, atitudine care, dacă nu este controlată, poate ajunge să provoace tulburări profunde și traumatizante în cadrul societății. De fapt, recenta criză financiară internațională, care a zguduit Occidentul, a venit ca urmare a lăcomiei neînfrânate a bancherilor, investitorilor și finanțiștilor care, orbiți de dorința de a-și spori veniturile, au încălcat regulile pieței, au înșelat, au furat și au grăbit apariția unui cataclism economic care a ruinat milioane de oameni din întreaga lume.

De cealaltă parte, în domeniile creative, adică cel mai puțin practice, să zicem, capitalismul provoacă o confuzie

totală între *preț* și *valoare*, confuzie din care valoarea iese întotdeauna în pierdere, ceea ce, mai devreme sau mai târziu, duce la acea degradare a culturii și a spiritului numită civilizația spectacolului. Piața liberă fixează prețul produselor în funcție de cerere și ofertă, iar asta a făcut ca aproape peste tot, inclusiv în societățile cele mai culte, opere literare și artistice de o valoare extraordinară să fie subapreciate și lăsate deoparte, din pricina gradului lor de dificultate și a faptului că cer o anumită formație intelectuală și o înaltă sensibilitate pentru a putea fi cu adevărat apreciate. În contrapartidă, atunci când gustul marelui public determină valoarea unui produs cultural, se întâmplă inevitabil ca scriitori, gânditori și artiști mediocri sau nuli de-a dreptul, dar exotici, provocatori și pricepuți într-ale publicității și autopromovării ori elogiind îndemânatici cele mai condamnabile instincte ale publicului, să atingă cote înalte de popularitate și să pară, pentru majoritatea incultă, cei mai buni, iar operele lor să fie cele mai bine cotate, mai cumpărate și mai răspândite. În domeniul picturii de exemplu, această situație face ca, după cum am văzut, din cauza modelor și a manipulării gustului colecționarilor de către proprietarii de galerii și de către critici, operele unor adevărați șarlatani să atingă prețuri exorbitante. De aceea, gânditori ca Octavio Paz au condamnat piața, susținând că ea a fost marele responsabil pentru falimentul culturii în societatea contemporană. Tema e vastă și complexă și încercarea de a o aborda în toate aspectele ei ne-ar îndepărta prea mult de tema acestui capitol, dedicat funcției religiei în cultura vremurilor noastre. Fără-ndoială, e destul să atragem atenția că, la fel de mult ca piața, un alt factor care influențează această anarhie și duce la tot soiul de neînțelegeri este sciziunea dintre preț și valoare, ceea ce a dus la dispariția elitelor, a criticii și a criticilor, care mai demult stabileau ierarhii și paradigme estetice, fenomen ce

nu are legătură directă cu piața, ci mai degrabă cu efortul de a democratiza cultura și de a o pune la îndemâna tuturor.

Toți marii gânditori liberali, de la John Stuart Mill până la Karl Popper, trecând prin Adam Smith, Ludwig von Mises, Friedrich Hayek, Isaiah Berlin și Milton Friedman, au atras atenția asupra faptului că libertatea economică și politică și-a îndeplinit funcția ei civilizatoare, creatoare de bogăție și de locuri de muncă, apărătoare a suveranității individului, a legilor și a respectării drepturilor omului numai atunci când viața spirituală a societății era intensă, menținând vie și inspirând o ierarhie a valorilor care era respectată și acceptată de societate. Aceasta era, potrivit lor, cea mai bună modalitate de a face să dispară sau măcar să fie mult redusă diferența dintre preț și valoare. Marele eșec și criza fără sfârșit a sistemului capitalist – corupția, traficul de influență, operațiunile mercantile în scopul îmbogățirii desfășurate fără a respecta legea, lăcomia nebunească prin care se explică marile fraude bancare și financiare etc. – nu se datorează unor erori constitutive instituțiilor sale, ci prăbușirii acelui sprijin moral și spiritual întrupat în viața religioasă, care joacă rolul de îndreptar permanent, menținând capitalismul în anumite norme de cinste, respect față de celălalt și față de lege. Când această structură, invizibilă, dar influentă, cu caracter etic se prăbușește și dispare din sectoare largi ale societății, mai ales din cele care au roluri de decizie și de responsabilitate în viața economică, apare anarhia și economia societăților libere e infectată de elemente perturbatoare care provoacă o neîncredere crescândă într-un sistem ce pare să funcționeze numai spre beneficiul celor puternici (sau al canaliilor) și pentru a-i prejudicia pe cetățenii de rând, lipsiți de bogății și privilegii. Religia (despre care în trecut oamenii socoteau că dădea capitalismului consistență, așa cum a observat Max Weber în eseul său despre religia protes-

tantă și dezvoltarea capitalismului), pentru că s-a banalizat și aproape că a dispărut din multe straturi ale societății moderne – din cele ale elitelor, mai exact –, a contribuit la apariția acelei „crize a capitalismului" despre care se vorbește tot mai mult, în vreme ce, odată cu dispariția Uniunii Sovietice și transformarea Chinei într-un stat capitalist totalitar, socialismul pare, ca urmare a tuturor efectelor practice, să fi ajuns la sfârșitul istoriei lui.

Frivolitatea pervertește cultura lipsită de credință, îi subminează valorile și strecoară în exercitarea ei practici necinstite, uneori de-a dreptul ilegale, fără ca acestea să fie sancționate moral. E încă și mai grav dacă cel care comite fărădelegile – de exemplu, încălcând dreptul la intimitate al unei persoane celebre și prezentând-o public într-o situație jenantă – primește drept premiu succesul mediatic și ajunge să se bucure de cele cincisprezece minute de celebritate prevăzute de Andy Warhol, pentru toată lumea, în 1968. Un exemplu recent e simpaticul farsor italian Tommaso Debenedetti, cel care ani de zile a publicat în ziare din țara lui „interviuri" cu scriitori, politicieni, teologi (inclusiv cu papa), reproduse de multe ori în ziare din străinătate. Toate erau false, inventate de la cap la coadă. Eu însumi am fost unul dintre cei „intervievați" de el. A fost deconspirat de romancierul nord-american Philip Roth, când și-a dat seama că niște declarații atribuite lui de agențiile de presă nu-i aparțineau de fapt. A urmărit firul știrilor până a dat peste farsor. I s-a întâmplat ceva lui Tommaso Debenedetti pentru că a înșelat ziarele și cititorii cu cele șaptezeci și șapte de interviuri false descoperite până acum? Nici o sancțiune. Dimpotrivă, descoperirea fraudei l-a transformat într-un erou mediatic, un șmecher isteț și inofensiv, ale cărui imagine și reușită au făcut înconjurul lumii, de parcă ar fi fost un erou adevărat al vremurilor noastre. Și, chiar dacă e trist să recunoaștem, chiar

e un erou. El se apără prin acest paradox simpatic: „Am mințit, însă numai pentru a putea spune adevărul". Care adevăr? Că trăim un timp al fraudelor, că delictul, atunci când e distractiv și amuzant pentru multă lume, se iartă.

Există două probleme care au readus în actualitate, în ultimii ani, tema religiei și au provocat intense polemici în democrațiile avansate. Prima: dacă din școlile publice, administrate de stat și finanțate de contribuabili, trebuie exclusă orice formă de învățământ religios, acesta fiind lăsat exclusiv pentru cadrul privat. A doua: dacă vălul, *burka* și *hijab* trebuie interzise în școli.

A elimina cu totul orice formă de învățământ religios din școlile publice ar însemna să le oferi noilor generații o cultură deficitară și să le privezi de niște cunoștințe fundamentale pentru înțelegerea istoriei și a tradițiilor și pentru a se putea bucura de arta, literatura și gândirea Occidentului. Cultura occidentală e impregnată de idei, credințe, imagini, sărbători și obiceiuri religioase. Blocarea accesului noilor generații la acest patrimoniu atât de bogat ar însemna să-i livrezi pe tineri, legați de mâini și de picioare, direct civilizației spectacolului, adică frivolității, superficialității, ignoranței, apetitului pentru bârfe și prostului gust. Un învățământ religios, care să fie nu sectar, ci obiectiv și responsabil și care să explice rolul de maximă importanță jucat de creștinism în crearea și evoluția culturii occidentale, cu toate diviziunile și secesiunile, războaiele, incidentele istorice, excesele și realizările sale, cu toți sfinții, misticii și martirii săi și cu influența sa, bună și rea, asupra istoriei, filozofiei, arhitecturii, artei și literaturii, e obligatoriu dacă vrem ca această cultură să nu continue să degenereze, iar lumea să nu fie în viitor împărțită în analfabeți funcționali și specialiști ignoranți și insensibili.

Folosirea vălului sau a tunicii care acoperă parțial ori integral corpul femeii nu ar trebui să fie motiv de dezbatere

într-o societate democratică. Oare nu mai există libertate? Ce fel de libertate e aceea care împiedică o fetiță sau o tânără să se îmbrace conform principiilor religiei sale sau conform dorinței ei? Bineînțeles, nu e sigur că fetița, tânăra sau femeia în cauză poartă văl sau *burka* în urma unei decizii luate de ea în deplină libertate. Probabil că nu-l poartă din plăcere și nici pentru că a fost alegerea ei, ci ca pe un simbol al condiției impuse femeii de religia islamică: supunerea absolută față de tată sau soț. În aceste condiții, vălul sau tunica nu mai sunt doar obiecte de îmbrăcăminte, ci se transformă în embleme ale discriminării de care femeia încă suferă în mare parte din societățile musulmane. O țară democratică trebuie oare să tolereze, în numele respectului pentru diversele credințe și culturi, ca în interiorul ei încă să existe reguli și obiceiuri (prejudecăți și stigmate, mai degrabă) pe care democrația le-a abolit cu secole în urmă prin mari lupte și sacrificii? Libertatea înseamnă toleranță, dar nu poate însemna asta și pentru cei care, prin comportamentul lor, o neagă, își bat joc de ea și vor, de fapt, s-o distrugă. De multe ori, folosirea simbolurilor religioase, precum *burka* și *hijab* purtate de fetele musulmane la școală, reprezintă o sfidare a libertății acordate femeii în Occident, libertate pe care ar vrea s-o îngrădească, prin obținerea unor concesii și constituirea unor enclave în cadrul unei societăți deschise. Așadar, dincolo de aparent nevinovatul obiect vestimentar se ascunde o ofensivă prin care se urmărește obținerea dreptului de cetate pentru practici și comportamente aflate în dezacord cu cultura libertății.

Imigrația e indispensabilă pentru țările dezvoltate care vor să se mențină astfel și, inclusiv din acest motiv practic, trebuie s-o încurajeze și să primească muncitori care vorbesc limbi diverse și au credințe diverse. Sigur că un guvern democratic trebuie să le asigure familiilor de imigranți păstrarea

religiei și obiceiurilor proprii. Dar numai cu condiția ca ele să nu atenteze la principiile și legile statului de drept. Acesta nu admite discriminarea și nici supunerea femeii la o înrobire care face tabula rasa din drepturile ei omenești. O familie musulmană într-o societate democratică are aceeași obligație ca oricare altă familie din țara respectivă, anume să-și adecveze comportamentul la legile în vigoare, chiar dacă acestea contravin obiceiurilor și comportamentelor împământenite în locurile lor de baștină.

Acesta este contextul în care trebuie plasată întotdeauna orice dezbatere despre văl, *burka* și *hijab*. Așa se poate înțelege mai bine decizia Franței – corectă și democratică, după părerea mea – de a interzice categoric ca, în școlile publice, fetele să folosească vălul sau orice alte însemne religioase.

ANTECEDENTE

PIATRA DE ÎNCERCARE
Semnul crucii

În Germania, nimeni nu le-a dat prea multă importanță celor doi soți, discipoli ai umanistului Rudolf Steiner, aflați într-un sat pierdut din Bavaria, atunci când, cu ceva timp în urmă, au depus o plângere la Tribunalul Constituțional al Republicii, în Karlsruhe, susținând că cei trei copilași ai lor au rămas „traumatizați" de imaginea lui Cristos crucificat, după ce fuseseră obligați s-o vadă zilnic pe pereții școlii de stat în care învățau.

Dar până și cea mai îndepărtată familie din țară a aflat – și nu puțini au fost cei care au rămas muți de uimire – că tribunalul responsabil să vegheze la aplicarea corectă a principiilor constituționale în viața politică, economică și administrativă din Germania Federală, ale cărui decizii sunt irevocabile, a acceptat plângerea. Tribunalul condus de Johann Friedrich Henschel, o eminență juridică, împreună cu încă opt magistrați, a decis că soluția găsită de conducerea școlii din Bavaria, să înlocuiască crucifixele de pe pereți cu cruci simple – gândindu-se că astfel copiii nu vor mai fi traumatizați –, nu era suficientă și au cerut landului bavarez să dea jos toate crucifixele și crucile din școli, argumentând că „în privința religiei statul trebuie să fie neutru". Tribunalul a parafat sentința, precizând că numai în cazul în care există o unanimitate absolută între părinți, profesori și elevi o școală poate să afișeze în clase simbolul creștin. Rumoarea și ecourile scandalului au ajuns până pe malul acestui lac liniștit, din pădurile austriece, unde m-am refugiat de căldura și aerul uscat din Londra.

Landul Bavariei nu e doar paradisul colesterolului și al trigliceridelor, fiindcă toată lumea știe că aici se bea cea mai bună bere și se mănâncă cei mai buni cârnați din lume; mai e și un bastion al conservatorismului politic, iar Biserica Catolică e solid reprezentată aici (nu sugerez că ar exista vreo relație de tipul cauză–efect între cele două lucruri): peste nouăzeci la sută din cei 850 000 de elevi bavarezi vin din familii catolice practicante. Uniunea Socială Creștină, versiune locală și aliată a Partidului Democrat Creștin al cancelarului Kohl, exercită o dominație politică absolută în regiune, iar liderul ei, Theo Waigel, a fost primul care a protestat împotriva verdictului Tribunalului Constituțional, printr-un articol publicat în ziarul partidului, Bayernkurier, *unde afirmă: „Dat fiind efortul fățiș al tribunalului de a proteja minoritățile și de a pune tot mai mult în plan secund nevoile majorității, valorile tradiționale și patriotismul constituțional se află în pericol".*

O reacție civilizată, dacă o comparăm cu cea a Înălțimii Sale, arhiepiscopul de München, cardinalul Friedrich Wetter, pe care întreaga problemă l-a dus în pragul apoplexiei și – încă și mai grav din punct de vedere democratic – la revoltă civică. „Nici măcar naziștii nu au smuls crucile din școlile noastre!" a exclamat el, roșu de mânie. „Vom permite ca ceea ce nu a reușit să comită nici o dictatură să realizeze un stat democratic, în care domnește legea?" Bineînțeles că nu! Cardinalul a instigat la nesupunere civilă – nici o școală nu trebuie să respecte decizia tribunalului – și a pregătit oficierea unei slujbe în aer liber, pe 23 septembrie, la care cu siguranță se vor aduna o mulțime de catolici. Slujba va fi celebrată pe ritmul războinic al unui slogan gândit chiar de prințul Bisericii: „Aici e crucea și aici rămâne!"

Dacă agențiile de sondare a opiniei publice și-au făcut bine treaba, atunci o majoritate relevantă îl susține pe revoltatul cardinal Wetter: cincizeci și opt la sută condamnă sentința Tribunalului Constituțional și numai treizeci și șapte la sută o aprobă. Oportunistul cancelar Helmut Kohl s-a grăbit să le atragă atenția

magistraților pentru decizia lor, care i se pare „contrară tradiției noastre creștine" și „de neînțeles în privința conținutului și a consecințelor pe care le poate avea".

Dar poate și mai grav, dacă ne gândim la cauza apărată de Tribunalul Constituțional, este faptul că singurii politicieni, până acum cel puțin, care au sărit în sprijinul deciziei sunt acea mână de parlamentari prost îmbrăcați, vegetarieni, iubitori de clorofilă și care mai mult postesc, mă refer la Verzi, adică exact cei care, în țara asta de formidabili mâncători de cârnați și lebărvurst, nu prea sunt luați în serios de nimeni. Liderul grupului lor parlamentar, Werner Schulz, a apărat, la Bonn, ideea că e nevoie ca statul să mențină o riguroasă neutralitate în problemele religioase „cu atât mai mult acum, când există o amenințare la adresa libertății cultelor ce vine din partea fundamentaliștilor musulmani și a altor secte". Tot el a mai cerut și ca statul să nu mai colecteze impozitul prin care susține Biserica și ca orele de creștinism ținute în școlile de stat să fie înlocuite cu ore de etică și credințe în general, fără ca vreo religie anume să fie privilegiată.

Din preajma tonifiantelor ape reci ale lacului Fuschl, înalț și eu vocea mea înfundată în sprijinul Tribunalului Constituțional și îi felicit pe acei judecători lucizi pentru un verdict care, după părerea mea, întărește procesul ferm de democratizare în care s-a angajat această țară după cel de-al Doilea Război Mondial, democratizare care se dovedește a fi cel mai important lucru petrecut în Europa Occidentală, privind în perspectivă. Mă alătur nu pentru că aș avea vreo problemă de natură estetică împotriva crucifixelor și a crucilor sau pentru că aș simți vreun fel de aversiune față de creștini, în general, sau față de catolici, în particular. Dimpotrivă. Deși nu sunt credincios, sunt convins că o societate nu poate atinge o înaltă cultură democratică – adică nu se poate bucura pe de-a-ntregul de libertate și egalitate – dacă nu e profund impregnată de o viață spirituală și morală care, pentru cei mai mulți dintre oameni, nu poate fi separată de religie. Așa ne-a spus

Paul Johnson, cu cel puțin douăzeci de ani în urmă, arătând prin studiile lui prolifice rolul primordial pe care credința și practicile religioase creștine l-au avut în apariția unei culturi democratice, atunci când omenirea se zbătea în întunecimi dominate de arbitrar și despotism.

Dar, spre deosebire de Paul Johnson, mai sunt convins și de faptul că, dacă statul nu își păstrează caracterul secularizat și laic și, cedând în fața mulțimii adunate de adversarii Tribunalului Constituțional german – de ce să nu fie creștin statul, dacă majoritatea cetățenilor săi sunt creștini? –, va da câștig de cauză Bisericii, atunci democrația va dispărea, mai devreme sau mai târziu. Și asta dintr-un motiv foarte simplu: nici o biserică nu e democratică. Toate Bisericile postulează un adevăr de sorginte transcendentală și patronat fantasmagoric de o ființă divină, adevăr în fața căruia orice argument rațional nu are nici o putere, și s-ar nega pe ele însele – s-ar sinucide – dacă ar fi tolerante, ar ceda uneori și ar fi dispuse să accepte principiile elementare ale vieții democratice: pluralismul, relativismul, coexistența adevărurilor contradictorii, constantele concesii reciproce în scopul obținerii consensului social. Cum ar supraviețui catolicismul dacă, de exemplu, s-ar supune la vot, în rândul credincioșilor, dogma Imaculatei Concepțiuni?

Natura dogmatică și intransigentă a religiei este evidentă în cazul islamismului, pentru că societățile unde a prins rădăcini n-au trecut prin procesul de secularizare care, în Occident, a separat religia de stat și a trimis-o în domeniul privatului, transformând-o dintr-o obligație publică într-un drept individual și silind-o să se adapteze noilor circumstanțe, adică să se dedice unei activități tot mai mult private și mai puțin publice. Dar a trage de aici concluzia că, dacă Biserica și-ar recăpăta puterea deținută în trecut și pierdută în societățile democratice, acestea din urmă ar fi în continuare la fel de libere și deschise cum sunt acum, e o naivitate absolută. Îi invit pe optimiștii care, precum Paul Johnson, cred asta să arunce o privire către societățile din Lumea a Treia unde Biserica

Catolică încă are în mâinile sale puterea de a influența decisiv legile și guvernul, ca să vadă ce se întâmplă acolo cu cenzura cinematografică, cu divorțul și cu controlul natalității – fără să mai vorbim de legalizarea avortului – și astfel să-și dea seama că, atunci când îi stă-n putere, catolicismul nu șovăie nici o clipă să-și impună adevărurile cu orice preț, și nu doar propriilor credincioși, ci și celor de altă credință, dar pe care-i are la îndemână.

De aceea, o societate democratică, dacă vrea să rămână astfel și în același timp să garanteze libertatea cultelor și să susțină în cadrul ei o viață religioasă intensă, trebuie să vegheze ca Biserica – orice Biserică – să nu depășească sfera care-i corespunde, adică cea a privatului, și să împiedice ca aceasta să se infiltreze în treburile statului, unde ar începe să-și impună convingerile ei particulare în întreaga societate, ceea ce ar putea face numai călcând peste drepturile și libertatea celor necredincioși. Prezența unei cruci sau a unui crucifix într-o școală de stat e la fel de abuzivă pentru necreștini precum ar fi impunerea vălului islamic într-o clasă în care sunt și fete creștine și budiste, nu doar musulmane, sau a kippei evreiești într-un seminar teologic mormon. Cum în această privință nu există nici o posibilitate de a respecta toate credințele deodată, politica statului nu poate fi decât neutralitatea. Judecătorii Tribunalului Constituțional din Karlsruhe au făcut ceea ce trebuiau să facă și decizia lor îi onorează.

El País, *Madrid, 27 august 1995*

PIATRA DE ÎNCERCARE

În apărarea sectelor

În 1983, la Cartagena, Columbia, am luat parte la un congres despre mediile de comunicare, condus de doi intelectuali de prestigiu (Germán Arciniegas și Jacques Soustelle), la care, pe lângă ziariști veniți din multe colțuri ale lumii, mai participau și niște tineri neobosiți, cu acea privire fixă și înflăcărată care împodobește chipul celor ce dețin adevărul. La un moment dat, și-a făcut apariția, stârnind vâlvă printre tinerii aceia, reverendul Moon, șeful Bisericii Unificării, cel care, cu concursul unui organism de fațadă, patrona de fapt acel congres. La scurt timp după aceea, mi-am dat seama că mafia progresistă adăuga la lista mea de ticăloșii faptul că mă vândusem unei secte sinistre, a celor numiți Moonies.

Pentru că, după ce mi-am pierdut credința pe care-o aveam, umblu acum să-mi găsesc o alta, m-am repezit plin de iluzii să văd dacă nu cumva cea a zâmbărețului și rozaliului coreean care stâlcea în ultimul hal limba engleză îmi putea rezolva problema. Așa se face că am citit minunata carte despre Biserica Unificării scrisă de o profesoară de la London School of Economics, Eileen Barker (pe care am cunoscut-o la acel congres de la Cartagena), ea fiind probabil cea care a studiat în modul cel mai aplicat și mai responsabil fenomenul proliferării sectelor religioase în acest sfârșit de mileniu. Printre alte multe lucruri, datorită ei am aflat că reverendul Moon se consideră nu doar trimisul lui Dumnezeu cu scopul de a unifica iudaismul, creștinismul și budismul într-o singură biserică, ci și o întruchipare a lui Buddha și a lui Isus

Cristos. Bineînțeles că așa ceva mă împiedică să mă alătur adepților săi: dacă, în ciuda recomandărilor excelente pe care i le dau mai bine de două mii de ani de istorie, mă recunosc absolut incapabil să cred în obârșia divină a Nazarineanului, cu atât mai puțin sunt gata să accept că acesta s-ar fi întrupat într-un evanghelist nord-coreean, care nici măcar nu a reușit să fenteze Internal Revenue Service din Statele Unite (așa că a stat un an la închisoare pentru neplata impozitelor).

Însă e adevărat că, dacă Biserica Unificării (și cele 1600 de grupuri și grupuscule religioase identificate de organizația Inform, condusă de profesoara Barker) mă face să fiu sceptic, la fel mi se întâmplă și cu cei care, de la o vreme, s-au apucat s-o acuze și să ceară guvernelor să fie interzisă, argumentând că îi corupe pe tineri, destabilizează familiile, stoarce banii contribuabililor și se infiltrează în instituțiile statului. Ceea ce se întâmplă cu Biserica Scientologică în Germania chiar zilele astea dă temei noastre o tulburătoare actualitate. După cum se știe, autoritățile unor landuri din Republica Federală – din Bavaria, mai ales – cer să fie excluși din posturile de conducere administrativă membrii acelei organizații și au inițiat campanii de boicotare a filmelor cu John Travolta și Tom Cruise, pe motiv că sunt „scientologi" și, din același motiv, au interzis un concert cu Chick Corea în Baden-Württemberg.

Chiar dacă e disproporționată până la absurd o comparație între aceste mijloace de acuzare și persecuțiile suferite de evrei în timpul nazismului, comparație care s-a făcut la Hollywood, în manifestul celor treizeci și patru de personalități care au protestat, într-un text plătit și apărut în The New York Times, *față de inițiativele îndreptate împotriva Bisericii Scientologice, e adevărat totuși că faptele acelea constituie o încălcare flagrantă a principiilor toleranței și pluralismului culturii democratice și totodată un precedent periculos. Sunt de acord că domnul Tom Cruise și frumoasa lui soție, Nicole Kidman, pot fi acuzați că au o sensibilitate pervertită și un gust literar groaznic dacă, în loc de Evangheliii,*

preferă să citească basmele științifico-teologice ale lui L. Ron Hubbard, cel care, în urmă cu patru decenii, a fondat Scientologia. Dar de ce să fie aceasta o problemă în care să-și bage nasul autoritățile unei țări a cărei Constituție le garantează cetățenilor dreptul de a crede în ce vor ei sau de a nu crede în nimic?

Singurul argument serios pentru a interzice sau a discrimina „sectele" nu poate fi folosit de sistemele democratice; în schimb, el se află la îndemâna acelor societăți unde puterea religioasă și cea politică sunt una singură și, ca în Arabia Saudită ori Sudan, statul decide care e adevărata religie, arogându-și astfel dreptul de a le interzice pe cele false și de a-i pedepsi pe eretici, heterodocși și iconoclaști, văzuți cu toții drept dușmani ai credinței. Într-o societate deschisă, așa ceva nu e posibil: statul trebuie să respecte credințele individuale, oricât de nebunești ar părea, fără a lua partea nici unei Biserici, pentru că, dacă ar face-o, atunci inevitabil ar ajunge să prejudicieze credința (sau lipsa de credință) a unui mare număr de cetățeni. Exact așa ceva se întâmplă în zilele noastre în Chile, una dintre țările cele mai moderne din America Latină, dar care are, cu toate astea, și aspecte din pricina cărora aproape că pare o societate troglodită, dacă ne gândim că încă nu a aprobat legea divorțului, din cauza opoziției influentei Biserici Catolice.

Acuzele aduse sectelor sunt juste, de multe ori. E adevărat că prozeliții lor sunt fanatici de obicei, că metodele lor de catehizare sunt nesuferite (un martor al lui Iehova m-a urmărit un an întreg, la Paris, ca să mă îmbrobodească, exasperându-mă până m-a adus la capătul răbdării) și că multe dintre ele golesc buzunarele discipolilor lor. Acum: oare nu se pot spune exact aceleași lucruri despre multe secte absolut respectabile din cadrul religiilor tradiționale? Oare evreii ultraortodocși din Mea Shearim, din Ierusalim, care ies sâmbăta să arunce cu pietre în automobilele ce traversează cartierul sunt un model de flexibilitate? E cumva mai puțin strictă secta Opus Dei, dacă pentru a intra în rândurile ei trebuie să achiți o anumită sumă de bani, decât sunt, fiecare în felul ei, grupările

evangheliste cele mai intransigente? Sunt numai câteva exemple luate la-ntâmplare, dintre atâtea altele, care demonstrează cu vârf și-ndesat că orice religie, fie ea validată de patina secolelor și mileniilor, de o literatură bogată și de sângele martirilor, ori cât se poate de recentă, născocită în Brooklyn, Salt Lake City sau Tokyo și promovată pe Internet, este potențial intolerantă și are tendințe de monopol, precum și că justificările pentru limitarea sau interzicerea funcționării unora dintre ele sunt valabile și pentru toate celelalte. Așadar, una din două: ori sunt interzise toate, fără excepție, așa cum s-a încercat de către câțiva naivi – cei de la Revoluția Franceză, Lenin, Mao, Fidel Castro –, ori sunt toate autorizate, cu o singură condiție: să acționeze conform legilor în vigoare.

Nu mai are rost să spun că eu sunt partizanul celei de-a doua opțiuni. Nu doar pentru că e un drept omenesc de bază acela de a practica ce religie vrei, fără ca pentru asta să fii discriminat sau acuzat, ci și fiindcă religia reprezintă pentru cei mai mulți oameni singurul drum către o viață spirituală și o conștiință etică, fără de care oamenii nu pot conviețui, iar acele consensuri elementare ce susțin viața civilizată nu pot exista. O greșeală gravă, repetată de mai multe ori de-a lungul istoriei, a fost aceea de a crede că prin cunoaștere, știință, cultură omul se va elibera treptat de „superstițiile" religiei, până când, în pas cu progresul, aceasta va deveni nefolositoare. Secularizarea nu a înlocuit zeii cu idei, cunoștințe și convingeri care să acționeze în locul lor. A lăsat un gol spiritual umplut de oameni după puterile fiecăruia, uneori cu urmări grotești, cu diverse forme de nevroză, alteori răspunzând chemării acelor secte care, tocmai prin caracterul lor atractiv și exclusivist, prin planificarea minuțioasă a fiecărei clipe de viață spirituală și fizică, le dau senzația de echilibru și de ordine celor care se simt pierduți, singuri și fără rost în lumea de astăzi.

În acest sens, sectele sunt utile și ar trebui să fie nu doar respectate, ci și sprijinite. Dar, bineînțeles, să nu trăiască pe banii contribuabililor. Statul democratic, care este laic și numai așa poate

să fie, adică neutru în privința religiei, își pierde neutralitatea dacă, pe motiv că o majoritate sau o parte importantă a cetățenilor țin de o anume Biserică, o exonerează pe aceasta de la plata impozitelor și îi dă privilegii în plus față de ce le oferă religiilor minoritare. O astfel de politică e periculoasă, discriminează chiar pe tărâmul subiectiv al credințelor și încurajează corupția din instituții.

Brazilia a mers cel mai departe în acest domeniu, atunci când se construia Brasília, noua capitală a țării: a făcut cadou câte un teren, pe o stradă, fiecărei religii care voia să-și înalțe acolo un templu. S-au înălțat zeci de temple, dacă memoria nu mă-nșală: edificii uriașe și ostentative, cu arhitecturi diverse, între care tronează, grandios, cu cupolele înalte și simbolurile lui indescifrabile, Templul Rozicrucienilor.

El País, *Madrid, 23 februarie 1997*

GÂNDURI DE FINAL

Închei într-o notă personală și ușor melancolică. De câțiva ani, fără să-mi dau prea bine seama la început, când vizitam expoziții, asistam la vreun spectacol, mergeam la cinema sau la teatru, mă uitam la televizor, citeam anumite cărți, reviste sau ziare, mă cuprindea senzația incomodă că toate-și băteau joc de mine și că nu aveam cum să mă apăr dinaintea acelei copleșitoare și subtile conspirații care mă făcea să mă simt incult sau prost.

De aceea, o întrebare neliniștitoare a pus treptat stăpânire pe mine: de ce cultura noastră s-a banalizat într-atât încât, de multe ori, a ajuns să fie doar o palidă copie a ceea ce părinții și bunicii noștri înțelegeau prin cultură? Am impresia că această deteriorare ne duce spre o confuzie tot mai mare, din care ar putea rezulta, mai devreme sau mai târziu, o lume fără valori estetice, în care artele și literele – științele umaniste – nu vor fi altceva decât niște forme secundare de divertisment, în urma celui oferit marelui public de mediile audiovizuale, și nu vor mai avea prea mare influență în viața socială. Aceasta, orientată strict spre scopuri pragmatice, s-ar desfășura sub controlul absolut al specialiștilor și al tehnicienilor, îndreptată în principal spre satisfacerea nevoilor materiale și animată de spiritul lucrativ, motorul economiei, valoarea supremă a societății, măsura exclusivă a eșecului și a succesului și, tocmai de aceea, rațiune de a fi a indivizilor.

Acesta nu e un coșmar orwellian, ci o realitate foarte posibilă, de care, pe nesimțite, s-au apropiat cele mai dezvoltate națiuni din lume, cele din Occidentul democratic și liberal, pe măsură ce bazele culturii tradiționale au falimentat și au fost înlocuite cu niște iluzii care au îndepărtat de marele public creațiile artistice și literare, ideile filozofice, idealurile civice, valorile și, pe scurt, toată acea dimensiune spirituală numită cultură, acea cultură din vechime care, chiar dacă era în principal apanajul unei elite, ajungea la întreaga comunitate socială și o influența, dând sens vieții și rațiune de a fi existenței – care trecea dincolo de simpla bunăstare materială. Niciodată nu am mai avut, ca acum, o epocă atât de bogată în cunoștințe științifice și realizări tehnice și atât de bine utilată pentru a învinge boala, ignoranța și sărăcia, și totuși, poate că niciodată nu am fost mai dezorientați în privința unor întrebări de bază, cum ar fi ce căutăm noi pe acest corp ceresc fără lumină proprie care ne-a fost dat, sau dacă simpla supraviețuire justifică viața, dacă niște cuvinte precum spirit, idealuri, plăcere, iubire, solidaritate, artă, creație, frumusețe, suflet, transcendență mai înseamnă ceva, și dacă da, ce e valabil din ele și ce nu. Rațiunea de a fi a culturii era să dea un răspuns la astfel de întrebări. Astăzi este exonerată de o asemenea responsabilitate, căci am făcut din ea ceva mult mai superficial și mai capricios: o formă de divertisment pentru marele public sau un joc retoric, ezoteric și obscurantist destinat vanitoaselor grupulețe de academicieni și intelectuali întorși cu spatele la societate.

Ideea de progres e înșelătoare. Bineînțeles că numai un orb sau un fanatic ar putea nega faptul că epoca noastră a atins o dezvoltare fără precedent în istorie acum, când oamenii pot să călătorească până la stele, să comunice instant ștergând toate distanțele datorită Internetului, să cloneze animale și oameni, să fabrice arme capabile să arunce în aer

întreaga planetă și să continue să contamineze, cu invențiile din industrie, aerul pe care-l respirăm, apa pe care o bem și pământul care ne hrănește. În același timp, niciodată nu a fost mai puțin sigură supraviețuirea speciei, din cauza riscurilor unei confruntări sau unor accidente atomice, a nebuniei sângeroase din orice fanatism religios și a degradării mediului înconjurător. Și poate că niciodată nu a fost, alături de extraordinarele oportunități și condiții de viață de care se bucură cei privilegiați, atâta mizerie și sărăcie de care suferă, în această lume atât de prosperă, sute de milioane de oameni, nu numai în așa-numita Lume a Treia, ci și în locuri blamabile din cele mai opulente orașe de pe glob. A trecut mult timp de când lumea nu a mai suferit o criză financiară de proporțiile celei din ultimii ani, criză care a ruinat atâtea întreprinderi, oameni și țări.

În trecut, cultura a fost cel mai bun semnal de alarmă pentru astfel de probleme, a reprezentat o instanță care le interzicea oamenilor culți să întoarcă spatele realității crude și aspre a timpului lor. Acum, cultura a ajuns să fie mai degrabă un mecanism care ne permite să ignorăm chestiunile grave, ne distrage de la ceea ce e cu adevărat serios, ne scufundă într-un „paradis artificial" de moment, ceva mai scurt decât efectul unui fum de marijuana sau al unei doze de cocaină, adică o scurtă vacanță în irealitate.

Toate astea sunt teme complexe și dezbaterea lor nu încape în paginile acestei cărți. Le tratez doar ca pe o mărturie strict personală. Ele se reflectă în carte prin intermediul experienței cuiva care, de când a descoperit, datorită cărților, aventura spirituală, a avut întotdeauna drept model acele persoane care se mișcau cu dezinvoltură în lumea ideilor și aveau valori estetice limpezi, ce le permiteau să se exprime cu multă siguranță asupra a ceea ce era bun și rău, original sau epigonic, revoluționar sau obișnuit, în literatură, arte plastice,

filozofie și muzică. Conștient de lipsurile formației mele, am încercat, toată viața, să umplu acele goluri studiind, citind, vizitând muzee și galerii de artă, ducându-mă la biblioteci, conferințe și concerte. Nu am simțit niciodată că în toate astea aș fi făcut vreun sacrificiu. Mai degrabă am simțit o imensă plăcere descoperind cum mi se lărgea orizontul intelectual, căci a-i înțelege pe Nietzsche sau pe Popper, a-l citi pe Homer, a descifra *Ulise* de Joyce, a-mi plăcea poezia lui Góngora, Baudelaire, T.S. Eliot, a explora universul lui Goya, Rembrandt, Picasso, Mozart, Mahler, Bartók, Cehov, O'Neill, Ibsen, Brecht, toate astea îmi îmbogățeau extraordinar de mult fantezia, gusturile și sensibilitatea.

Până când, brusc, am început să simt că mulți artiști, gânditori și scriitori contemporani își băteau joc de mine. Și că nu era vorba de ceva izolat, întâmplător și trecător, ci de un întreg proces la care părea că iau parte nu numai unii creatori, ci și critici, editori, proprietari de galerii, producători și un public naiv căruia i se manipula gustul, fiind convins să ia pisica drept iepure, din motive pecuniare sau din pur snobism.

Mai rău e că, probabil, acest fenomen nu poate fi oprit, pentru că face deja parte dintr-un anume fel de a fi, de a trăi, de a visa și de a crede specific epocii noastre, iar cele după care eu tânjesc nu mai sunt altceva decât praf și pulbere, imposibil de reconstituit. Însă se mai poate întâmpla, de asemenea – cum nimic nu mai e sigur în lumea în care trăim –, ca acest fenomen, civilizația spectacolului, să dispară fără să lase vreo urmă, ca orice lucru de nimic, și să fie înlocuit de un altul, poate mai bun, poate mai rău, în societatea viitorului. Mărturisesc că nici nu mă interesează prea mult viitorul, în care, după cum merg lucrurile, nu prea-mi vine să cred. În schimb, mă interesează foarte mult trecutul și încă și mai mult prezentul, imposibil de înțeles fără trecut. Prezentul

are mult mai multe lucruri bune decât au existat pe vremea înaintaşilor noştri: mai puţine dictaturi, mai multă democraţie, o libertate pentru popoare și pentru oameni mai vastă decât s-a pomenit vreodată, o prosperitate şi o educaţie de care se bucură mai mulţi oameni decât oricând și oportunităţi de care se pot bucura majoritatea oamenilor, nu ca înainte, când putea profita de ele doar o infimă minoritate.

Dar, într-un cadru cu granițe volatile precum cel al culturii, mai degrabă am regresat, fără să vrem și fără să ne dăm seama, în primul rând din vina statelor celor mai culte, cele din avangarda dezvoltării, cele care dau tonul, contagiind apoi și statele care vin din urmă. Cred, de asemenea, că una dintre consecințele pe care s-ar putea să le aibă viața culturală roasă de frivolitate ar fi aceea că statele-gigant, hiperdezvoltate, ar putea, în timp, să reveleze lumii întregi că au avut picioare de lut și să dispară din prim-plan, să-și piardă puterea, pentru că au renunțat cu atâta ușurință la arma secretă care i-a făcut să fie ceea ce au fost, acea fragilă materie dătătoare de sens, conținut și ordine numită civilizație. Din fericire, istoria nu e ceva fatidic, ci o pagină albă pe care, cu instrumentele noastre de scris – propriile decizii și renunțări –, scriem viitorul. E foarte bine așa, înseamnă că mereu putem corecta.

Și o ultimă curiozitate, universală în ziua de azi: vor supraviețui oare cărțile pe hârtie, sau cărțile electronice le vor îndepărta definitiv? În viitor vor exista oare numai cititori pe tabletă? Când scriu toate astea, cartea electronică încă nu s-a impus și în majoritatea țărilor cartea pe hârtie continuă să se bucure de popularitate. Dar nimeni nu poate nega tendința cărții electronice de a câștiga teren în fața cărții clasice, până acolo încât ne putem imagina o epocă în care cititorii pe ecran să fie majoritari, iar cealaltă categorie de cititori să ajungă să fie o minoritate infimă ori chiar să dispară.

Sunt mulți care-și doresc ca așa ceva să se întâmple cât mai repede, Jorge Volpi, de exemplu, unul dintre cei mai importanți scriitori latino-americani din noile generații[1], care celebrează inventarea cărții electronice ca pe „o transformare radicală a tuturor practicilor asociate cu lectura și cu transmiterea cunoștințelor", ceea ce, ne asigură el, va „impulsiona și mai mult democratizarea culturii din epoca modernă". Volpi crede că în curând cartea electronică va fi mult mai ieftină decât cea pe hârtie și că e iminentă „apariția unor texte îmbogățite nu numai prin imagini, ci și audio și video". Vor dispărea librăriile, bibliotecile, editurile, agenții literari, corectorii, distribuitorii și din toate astea va rămâne doar nostalgia. Această revoluție, ne spune Volpi, va contribui decisiv „la cea mai mare dezvoltare democratică de care a avut parte cultura, de la inventarea tiparului încoace".

E foarte posibil ca Volpi să aibă dreptate, dar această perspectivă, încântătoare pentru el, pe mine și pe încă câțiva ne neliniștește, așa cum spune Vicente Molina Foix[2]. Dar, spre deosebire de acesta din urmă, eu nu cred că înlocuirea cărții pe hârtie cu cartea electronică e inofensivă, o simplă modificare de „copertă", ci presupune și o schimbare de conținut. Nu am cum să demonstrez, dar cred că atunci când scriitorii vor scrie literatură virtuală nu vor mai scrie la fel cum au făcut-o până acum, pentru a-și materializa scrierile pe un obiect concret, tangibil și durabil, așa cum este (sau ni se pare că este) cartea. Ceva din imaterialitatea cărții electronice se va furișa în interiorul conținutului său, așa cum se întâmplă cu această literatură haotică, fără reguli și sintaxă, făcută din apocope și jargon, de-a dreptul indescifrabilă

1. A se vedea articolul său „Recviem pentru hârtie", din *El País*, 15 octombrie 2011. (N. a.)

2. A se vedea răspunsul său către Volpi, „Secolul XXV: o ipoteză de lectură", în *El País*, 3 decembrie 2011. (N. a.)

uneori, care domină lumea blogurilor, Twitterul, Facebookul și celelalte sisteme de comunicare prin intermediul Internetului, ca și cum autorii, folosindu-se, pentru a se exprima, de acest simulacru – lumea digitală –, s-ar simți eliberați de orice exigență formală și autorizați să încalce regulile gramaticale și cele mai elementare principii ale exprimării corecte. Până acum, televiziunea e cel mai bun exemplu că ecranul banalizează conținutul – mai ales ideile – și tinde să transforme tot ce trece prin el într-un spectacol, în sensul cel mai nerafinat și mai efemer al termenului. Senzația mea este că literatura, filozofia, istoria, critica de artă, fără să mai vorbim de poezie, toate manifestările culturii scrise pe Internet vor fi orientate tot mai mult spre amuzament, adică mai superficiale și mai trecătoare, așa cum se întâmplă cu tot ceea ce devine dependent de actualitate. Dacă așa va fi, viitoarele generații de cititori cu greu vor fi în stare să aprecieze cât de mult înseamnă și au însemnat unele opere care au avut nevoie de multă gândire și creativitate, pentru că li se vor părea la fel de îndepărtate și de excentrice cum ni se par nouă disputele scolastice medievale despre îngeri sau tratatele de alchimie despre piatra filozofală.

Pe de altă parte, așa cum reiese din articolul său, pentru Volpi a citi înseamnă doar a citi, adică a afla un conținut, și, cu siguranță, așa gândesc și mulți alți cititori. Dar, pe parcursul polemicii cu Vicente Molina Foix iscate de articolul său, acesta i-a atras atenția lui Volpi că, pentru mulți cititori, a citi e o operație care nu înseamnă doar să te informezi pe baza conținutului cuvintelor, ci și – poate că mai ales – să te bucuri, să savurezi acea frumusețe pe care, asemenea sunetelor unei simfonii minunate, culorilor unui tablou insolit sau ideilor unei argumentații inteligente, o emană cuvintele când fac corp comun cu suportul lor material. Pentru acest gen de cititori, a citi este în același timp o operație intelectuală

și un exercițiu fizic, ceva ce, după cum bine spune Molina Foix, „adaugă cititului o componentă senzuală și sentimentală infailibilă. Atingerea și imanenţa cărţilor sunt, pentru un *amateur*, variaţiuni erotice ale trupului atins și îndelung folosit, o formă de a iubi".

Mi-e greu să cred că tabletele electronice, identice, anodine, interşanjabile, funcţionale cât încape, pot trezi acea plăcere tactilă, îmbibată de senzualitate pe care o trezesc, în unii cititori, cărțile pe hârtie. Dar nu ar fi de mirare ca, într-o epocă printre ale cărei realizări se numără și aceea că a reușit să suprime erotismul, să dispară şi acel hedonism rafinat care îmbogățea plăcerea spirituală a cititorului prin putința de a atinge și de a mângâia.

ANTECEDENTE

PIATRA DE ÎNCERCARE
Mai multă informație, mai puțină cunoaștere

Nicholas Carr a studiat literatura la Dartmouth College și la Harvard University și e evident că în tinerețe a fost un împătimit cititor de cărți bune. Apoi, așa cum s-a întâmplat cu toată generația lui, a descoperit computerul, Internetul, realizările marii revoluții informatice a timpului nostru și și-a dedicat o bună parte din viață folosirii tuturor serviciilor online și navigării zi și noapte pe Internet, ajungând un profesionist și un expert în noile tehnologii de comunicare și scriind despre ele pe larg, în prestigioase publicații din Statele Unite și Anglia.

Într-o bună zi și-a dat seama că încetase să mai fie un cititor atent, ba mai mult, aproape că nu mai citea. Atenția i se risipea după o pagină sau două dintr-o carte și, mai ales dacă era o carte complicată căreia trebuia să-i acorde multă atenție, îi răsărea în minte un fel de refuz nelămurit de a mai continua efortul intelectual. Iată cuvintele lui: „Îmi pierd concentrarea și pierd firul, încep să mă gândesc la altceva. Mă simt de parcă trebuie să-mi târăsc creierul neatent înapoi la text. Lectura adâncă în care înainte mă cufundam firesc s-a transformat într-un efort uriaș".

Îngrijorat, a luat o decizie radicală. La sfârșitul anului 2007, el și soția lui și-au abandonat casa ultramodernă din Boston și s-au dus să trăiască în munții din Colorado, într-o cabană fără semnal de telefon mobil și unde Internetul ajungea cu greu, slab și mai deloc. Acolo, de-a lungul a doi ani, a scris controversata carte care l-a făcut celebru. Titlul ei în engleză este The Shallows:

What the Internet is Doing to Our Brains, *iar la noi a apărut ca* Superficiale: Ce face Internetul cu mințile noastre? *(Taurus, 2011). Am citit-o fără s-o las din mână și am rămas fascinat, speriat și trist.*

Carr nu este deloc un tip care să respingă informatica și nici nu s-a transformat într-un adept contemporan al luddismului pentru a distruge computerele. În cartea sa, recunoaște contribuția extraordinară pe care serviciile precum Google, Twitter, Facebook sau Skype o au în domeniile informației și comunicării, faptul că ne ajută să câștigăm timp, ușurința cu care un număr imens de oameni își pot împărtăși experiențele, facilitățile aduse întreprinderilor, cercetării științifice și dezvoltării economice a statelor.

Dar toate astea au un preț și, până la urmă, vor duce la o transformare a vieții noastre culturale și a modului de funcționare al creierului la fel de mare ca transformarea adusă de inventarea tiparniței de către Johannes Gutenberg, în secolul al XV-lea, care a dus la răspândirea practicii de a citi cărți, o activitate specifică, până atunci, doar clerului, intelectualilor și aristocraților. Cartea lui Carr revendică teoriile astăzi uitatului Marshall McLuhan, căruia nimeni nu i-a dat prea multă importanță atunci când, cu mai bine de jumătate de secol în urmă, a atras atenția că mediile de comunicare nu sunt niciodată simple purtătoare de conținut, ci exercită o influență ascunsă asupra acestuia și că, în timp, ne modifică modul de a gândi și de a acționa. McLuhan se referea mai ales la televiziune, dar argumentele din cartea lui Carr și numeroasele experimente și mărturii citate dovedesc că o asemenea teorie dobândește o extraordinară actualitate dacă o punem în legătură cu lumea Internetului.

Apărătorii îndârjiți ai software-ului susțin că e vorba de o simplă unealtă aflată la dispoziția celui care o folosește și, desigur, există numeroase experimente care demonstrează că într-adevăr așa este, dar dovezile sunt valabile numai atunci când experimentele au loc în câmpul de acțiune în care beneficiile tehnologiei respective

sunt indiscutabile: cine ar putea nega că e un progres aproape miraculos faptul că acum, în câteva secunde, printr-un simplu clic, un internaut găsește o informație pentru obținerea căreia, în urmă cu câțiva ani, ar fi trebuit să stea săptămâni sau chiar luni întregi în bibliotecă și să consulte lucrările specialiștilor? Dar există și dovezi care demonstrează că atunci când oamenii nu-și mai folosesc memoria, pentru că se pot folosi de o arhivă infinită pe care computerul le-o pune la dispoziție, aceasta amorțește și se atrofiază, ca mușchii nefolosiți.

Nu e adevărat că Internetul ar fi doar o unealtă. E o ustensilă care devine o prelungire a corpului nostru, a creierului nostru, care se adaptează și el, discret și încetul cu încetul, noului sistem de informare și gândire, renunțând, tot încetul cu încetul, la activitățile pe care acest sistem le desfășoară în locul lui, de multe ori chiar mai bine decât el. Nu e deloc o metaforă atunci când spunem că „inteligența artificială" aflată la dispoziția noastră ne ademenește și ne sensibilizează mintea, treptat, până o face să devină dependentă de acele ustensile și, până la urmă, sclava lor. De ce să ne mai păstrăm proaspătă și activă memoria, dacă aceasta e în întregime înmagazinată în ceea ce un programator a definit drept „cea mai completă și mai mare bibliotecă din lume"? Și de ce să-mi mențin vie atenția, dacă, apăsând tastele adecvate, amintirile de care am nevoie îmi sunt scoase la lumină, resuscitate de neostenitele mașinării?

Așadar, nu e de mirare că unii fanatici ai webului, precum Joe O'Shea, profesor de filozofie la Universitatea din Florida, afirmă: „Nu are nici un rost să mă așez și să citesc o carte de la cap la coadă. Ar însemna să nu-mi folosesc în mod adecvat timpul, pentru că pot avea acces la orice informație vreau mult mai repede, prin intermediul webului. Când ajungi să stăpânești Internetul, cărțile sunt superflue". Partea cumplită din fraza asta nu e afirmația finală, ci faptul că acest filozof de mucava crede că noi citim cărți doar pentru a ne informa. E una dintre daunele pe care le poate provoca

dependența totală de ecran. Și ajungem astfel la dramatica mărturisire a profesorului doctor Katherine Hayles, care predă literatura la Duke University: „Nu mai reușesc să-i fac pe studenți să citească o carte în întregime".

Acești elevi nu sunt ei de vină pentru că se dovedesc incapabili să citească Război și pace *sau* Don Quijote. *Obișnuiți să ciugulească informații de pe Internet, fără să fie nevoiți să se concentreze îndelung, au pierdut obiceiul, ba chiar și facultatea de a se concentra și s-au trezit obligați să se mulțumească cu această fâțâială cognitivă specifică Internetului, cu infinitele sale conexiuni și trimiteri, încât au ajuns să fie vaccinați împotriva atenției, răbdarii și dăruirii îndelungate pe care le cere actul cititului – singurul fel în care poți citi, cu bucurie, marea literatură. Dar nu cred că Internetul face doar din literatură ceva superfluu: orice operă creată gratuit, de dragul creației, nesubordonată utilizării pragmatice, este exclusă din genul de cunoaștere și cultură înlesnite de web. Fără-ndoială, nu va fi deloc greu ca acesta să înmagazineze operele lui Proust, Homer, Popper și Platon, dar cu greu acestea își vor găsi mulți cititori. La ce bun să le citești, dacă pe Google găsești texte simple, clare și scurte care rezumă conținutul acelor cărțoaie grele, citite de cititori preistorici?*

Revoluția informatică e încă departe de a se fi încheiat. Din contră, în acest domeniu apar zilnic noi posibilități, noi realizări și imposibilul devine tot mai mult posibil. Trebuie să ne bucurăm? Sigur că da, dacă genul de cultură care înlocuiește vechea cultură ni se pare un progres. Dar trebuie să fim și neliniștiți, dacă acest progres înseamnă ceea ce van Nimwegen, un erudit cercetător al efectelor Internetului asupra creierului nostru și asupra obiceiurilor noastre, a dedus după unul dintre experimentele sale: dacă lăsăm în seama computerelor găsirea soluției la orice problemă de cunoaștere, asta reduce „capacitatea creierului nostru de a construi structuri stabile de cunoștințe". Altfel spus, cu cât e mai inteligent computerul nostru, cu atât suntem noi mai proști.

Poate că există și exagerări în cartea lui Nicholas Carr, cum se-ntâmplă întotdeauna când e vorba de argumente care apără teorii controversate. Îmi lipsesc cunoștințele de neurologie și de informatică necesare pentru a putea să judec cât de veridice sunt probele și experimentele științifice descrise în cartea lui. Dar cartea îmi dă senzația că e riguroasă și de bun-simț, un semnal de alarmă care – de ce să ne amăgim – nu va fi ascultat. Iar asta înseamnă, dacă autorul are dreptate, că robotizarea omenirii organizate în funcție de „inteligența artificială" e de neoprit. Doar dacă nu cumva un cataclism nuclear, provocat de un accident sau de un act terorist, ne va arunca înapoi în lumea cavernelor. Atunci va trebui s-o luăm de la capăt și poate că a doua oară vom face totul mai bine.

El País, *Madrid, 31 iulie 2011*

Dinozauri în vremuri grele[1]

Primirea Premiului pentru Pace, acordat de librarii și editorii germani, mă emoționează din mai multe motive: importanța lui în mediul cultural, distinșii intelectuali care l-au primit înaintea mea și cărora, acum, mă alătur și eu, recunoașterea implicită a unei vieți dedicate literaturii.

Dar, în cazul meu, motivul principal al emoției este anacronismul acestui premiu, încăpățânarea celor care-l acordă de a înțelege și onora activitatea literară ca pe o responsabilitate ce nu acoperă doar planul artistic, ci este strâns legată și de moralitate și civism. Cu această idee despre literatură s-a născut vocația mea de scriitor, iar această vocație a însuflețit până acum tot ceea ce am scris, și tocmai de aceea mă tem că ea face din mine, precum și din optimistul Friedenspreis, în aceste timpuri de virtual reality, *un dinozaur cu pantaloni și cravată, înconjurat de computere. Știu că statisticile sunt de partea noastră, că niciodată nu s-au mai publicat și vândut atâtea cărți ca acum și că, într-adevăr, n-am avea de ce să ne temem, dacă problema s-ar reduce la domeniul cifrelor. Însă adevărata problemă apare când, precum niște voyeuri incorigibili, nu ne mulțumim cu rezultatele confortabile din sondajele privind tipărirea și vânzarea de cărți – cifre ce par*

1. Text citit la Frankfurter Paulskirche, pe 6 octombrie 1996, când mi s-a decernat Premiul pentru Pace (Friedenspreis) acordat de editorii și librarii germani. (N. a.)

să garanteze perenitatea literaturii –, ci tragem cu ochiul și dincolo de veșmintele numerice.

Iar ceea ce vedem acolo e deprimant. În zilele noastre se scriu și se publică multe cărți, dar nimeni din jurul meu – sau aproape nimeni, ca să nu-i discriminez pe bieții dinozauri – nu mai crede că literatura poate folosi la mare lucru, poate doar ca să ne alunge plictiseala în autobuz sau în metrou și ca, adaptate pentru televiziune ori cinema, ficțiunile literare – cu atât mai bine dacă sunt de groază, cu marțieni, cu vampiri sau cu crime sadomasochiste – să ajungă să fie ecranizate. Pentru a supraviețui, literatura a devenit light*; și e greșit să traduci asta prin „literatură ușoară", pentru că, de fapt, înseamnă iresponsabilă și adeseori stupidă de-a dreptul. De aceea, critici importanți, precum George Steiner, cred că literatura a murit deja, iar unii romancieri excelenți, ca V.S. Naipaul, susțin că nu vor mai scrie niciodată un roman, pentru că astăzi specia asta îi îngrețoșează.*

În acest context de pesimism tot mai mare cu privire la forța literaturii de a-i ajuta pe cititori să înțeleagă mai bine complexitatea umană, să rămână lucizi în fața greutăților vieții și atenți la realitatea istorică din jur și să nu se încreadă în adevărurile manipulate de puterea conducătoare (când am început eu să scriu, se credea că literatura folosește pentru toate astea, nu numai pentru a distra), aproape că este încurajator să ne întoarcem privirea către banda de gangsteri care guvernează Nigeria și care l-a asasinat pe Ken Saro-Wiwa, către urmăritorii lui Taslima Nasrin, din Bangladesh, către ulemalele iraniene care au dictat fatwa, *condamnându-l la moarte pe Salman Rushdie, către fundamentaliștii islamici care au decapitat zeci de ziariști, poeți și dramaturgi în Algeria, către cei care, la Cairo, l-au înjunghiat pe Naghib Mahfuz și au fost cât pe ce să-i ia viața, către regimurile din Coreea de Nord, Cuba, China, Vietnam, Myanmar și din atâtea alte țări, cu sistemele lor de cenzură și cu scriitorii condamnați la închisoare sau exilați. Continuă să fie un paradox instructiv faptul că în țările*

considerate cele mai culte, ele fiind și cele mai libere și mai democratice, literatura devine tot mai mult, conform unei opinii generalizate, un divertisment lipsit de transcendență, în vreme ce în țările unde libertatea este îngrădită, iar drepturile omului sunt încălcate zilnic literatura este considerată periculoasă, propagatoare de idei subversive și sâmbure de nemulțumire și revoltă. Dramaturgilor, romancierilor și poeților din țările culte și libere, celor ce se dezic de munca lor din pricina frivolității în care li se pare că se scufundă sau celor ce se cred deja învinși de cultura audiovizualului, le-ar prinde bine, pentru a-și ridica moralul, să arunce o privire înspre acea vastă zonă a lumii care încă nu e nici cultă și nici liberă. Acolo, literatura nu e moartă, nici inutilă cu totul, poezia, romanul și teatrul nu sunt inofensive atâta timp cât despoții, tiranii și fanaticii le știu de frică și le fac onoarea de a le cenzura și de a-i persecuta sau anihila pe autorii lor.

Mă grăbesc să adaug că, deși cred că literatura trebuie să se ocupe de problemele din vremea sa, iar scriitorul, să scrie convins de faptul că scriind îi poate ajuta pe ceilalți să fie mai liberi, mai sensibili și mai lucizi, departe de mine totuși să susțin că „compromisul" civic și moral al intelectualului garantează alegerea corectă, apărarea celei mai bune opțiuni, a celei care contribuie la reducerea violenței și nedreptății și la creșterea libertății. M-am înșelat de prea multe ori și pe mulți scriitori pe care i-am admirat și care mi-au fost maeștri spirituali i-am văzut înșelându-se de asemenea, ori punându-și talentul în slujba minciunii ideologice și a crimelor statului, așa că nu-mi mai fac iluzii. Însă cred cu tărie că literatura, fără să renunțe la a fi distractivă, trebuie să se scufunde până la gât în viața străzii, în experiența comună, în istoria cotidiană, așa cum a făcut-o în cele mai bune momente ale sale, și astfel, fără aroganță, fără autosuficiență, asumându-și riscul de a da greș, scriitorul poate să le facă un serviciu contemporanilor săi și să-și salveze meseria de la degradarea de care, uneori, pare să sufere.

Dacă e vorba numai de a-l distra pe om, de a-l face să petreacă momente plăcute, abandonat irealității, desprins de mizeria cotidiană, de infernul domestic sau de problemele financiare, cufundat într-o plăcută indolență spirituală, atunci ficțiunile literare nu pot concura cu cele oferite de marele și micul ecran. Iluziile făurite prin cuvinte cer o participare activă din partea cititorului, un efort de imaginație, iar uneori, când e vorba de literatura modernă, complicate eforturi de memorie, asociere și creație, adică tot ceea ce televiziunea și cinematografia nu cer de la oameni. Și din această cauză cititorul este, pe zi ce trece, tot mai leneș, mai alergic la o distracție care-l solicită intelectual. Spun toate astea fără nici cea mai mică intenție de a condamna mediile audiovizuale și mărturisesc că sunt eu însumi dependent de filme – văd două, trei în fiecare săptămână – și că pot să mă bucur de o emisiune bună de la televizor – asta mult mai rar, e drept. Însă, și tocmai de aceea, fiind în cunoștință de cauză, pot afirma că toate filmele bune pe care le-am văzut în viața mea și care m-au făcut să petrec clipe minunate nu m-au ajutat câtuși de puțin să înțeleg labirintul psihologiei umane, așa cum au făcut-o romanele lui Dostoievski, ori să înțeleg mecanismele vieții sociale, precum m-a ajutat Război și pace *a lui Tolstoi, sau abisurile de mizerie și culmile de măreție care pot coexista în ființa omenească, așa cum mi le-au arătat cărțile lui* Thomas Mann, *Faulkner, Kafka, Joyce sau Proust. Ficțiunile de pe ecran sunt intense prin nemijlocitul lor și efemere prin rezultatul lor; ne cuceresc și ne fac să uităm de noi aproape pe loc; ficțiunile literare ne fac prizonieri pe viață. Să spunem că operele acelor autori doar ne distrează ar fi chiar injurios, căci, chiar dacă e aproape imposibil să nu le citești ca-n transă, tot ce este important în ele vine întotdeauna după lectură, o deflagrație în memorie și în timp. Iar amintirea tuturor acelor lecturi încă nu m-a părăsit, pentru că, fără ele la bine și la rău, nu aș fi cum sunt, nici nu aș crede în ceea ce cred, nici nu aș avea îndoielile și certitudinile care mă ajută să trăiesc. Cărțile m-au schimbat, m-au modelat, m-au făcut să fiu.*

Și continuă să mă schimbe și să-mi dea viață, neîncetat, în pas cu viața mea care le seamănă. Din cărți am înțeles că lumea e prost alcătuită și că mereu va fi prost alcătuită – dar asta nu înseamnă că nu trebuie să facem tot ce putem ca să nu ajungă să fie și mai rea –, că suntem mai prejos decât ceea ce visăm și trăim prin ficțiune și că există o condiție pe care o împărtășim cu toții în comedia umană în care suntem actori și care, în ciuda diversității noastre de culturi, rase și credințe, ne face să fim egali și ar trebui să ne facă și solidari și fraterni. Că nu e așa, că, în pofida atâtor lucruri care ne apropie, încă proliferează prejudecățile rasiale, religioase, aberațiile naționaliste, intoleranța și terorismul, e ceva ce pot înțelege mult mai bine datorită acelor cărți care m-au ținut treaz și ca pe jar când le-am citit, pentru că nimic nu ne ajută mai mult decât marea literatură să ne ascuțim atât de bine simțurile și să detectăm cu atâta sensibilitate rădăcinile cruzimii, ale răutății și ale violenței pe care le poate dezlănțui omul.

Există două argumente pe care mă bazez când afirm că, dacă literatura nu-și mai asumă în prezent funcția pe care o deținea în trecut – renunțând să mai fie light*, redevenind „militantă", încercând să le deschidă ochii oamenilor, prin intermediul cuvântului și al fanteziei, asupra realității înconjurătoare –, va fi mai greu de stopat proliferarea războaielor, a măcelurilor, a genocidelor, a luptelor interetnice și religioase, a exodului refugiaților și a acțiunilor teroriste, care spulberă iluziile unei lumi pacifiste, de conviețuire în democrație, o lume pe care căderea Zidului Berlinului părea s-o facă posibilă. Nu a fost așa. Prăbușirea utopiei colectiviste a însemnat un pas înainte, fără îndoială, dar nu a adus cu sine acel consens universal asupra vieții în democrație imaginat de Francis Fukuyama, ci a adus mai degrabă o confuzie și o complicare a realității istorice, pentru înțelegerea căreia nu ar fi deloc inutil să recurgem la labirinturile literare închipuite de Faulkner prin saga din Yoknapatawpha ori de Hermann Hesse prin jocul cu mărgele*

de sticlă. Istoria a devenit la fel de uluitoare și imprevizibilă ca o povestire fantastică de Jorge Luis Borges.

Primul argument este o nevoie, de fapt un îndemn la mobilizarea conștiințelor pentru a le cere guvernelor democratice acțiuni concrete în favoarea păcii, acolo unde aceasta suferă și apare amenințarea unor cataclisme, ca în Bosnia, Cecenia, Afganistan, Liban, Somalia, Rwanda, Liberia și în atâtea alte locuri unde, chiar în acest moment, oamenii sunt torturați sau uciși, ori se intensifică înarmarea în vederea unor viitoare măceluri. Inerția cu care Uniunea Europeană a asistat la tragedia petrecută la porțile ei, în Balcani – două sute de mii de morți, operațiuni de epurare etnică legitimate de recentele alegeri în urma cărora s-au instalat la putere cele mai naționaliste partide –, dovedește dramatic nevoia de a trezi conștiințele adormite, care se complac în indiferență, și de a scoate societățile democratice din marasmul civic, consecință cu totul neașteptată a prăbușirii comunismului. Înspăimântătoarele crime comise în numele fanatismului naționalist și rasist din fosta Iugoslavie, acest butoi de pulbere, deocamdată stins, dar nu anihilat, ar fi putut fi evitate printr-o acțiune concentrată și oportună a statelor occidentale; asta nu demonstrează oare nevoia unei inițiative viguroase care să acționeze pe tărâmul ideilor și asupra moralei publice, să-l informeze pe cetățean de mizele puse-n joc și să-l determine să se simtă responsabil? Scriitorii pot aduce o contribuție importantă în această privință, așa cum au făcut-o de atâtea ori în trecut, când încă mai credeau că rostul literaturii nu e doar să amuze, ci și să responsabilizeze, să le atragă atenția oamenilor și să-i facă să acționeze pentru o cauză dreaptă. Supraviețuirea speciei și a culturii chiar este o cauză dreaptă. Să deschidă ochii, să semene indignare față de nedreptăți și crime și entuziasm pentru idealuri, să demonstreze că există loc de speranță chiar și în cele mai rele circumstanțe, asta e ceea ce literatura a știut mereu să facă, deși uneori a greșit baricada și a apărat ceea ce nu trebuie apărat.

Al doilea argument ține de faptul că cuvântul scris are în ziua de astăzi, când mulți cred că imaginile și ecranul l-au făcut anacronic, posibilități mai mari decât mijloacele audiovizuale de a se adânci în analiza problemelor, de a ajunge și mai departe în descrierea realităților sociale, politice și morale și, pe scurt, de a spune adevărul. Mijloacele audiovizuale sunt condamnate să reflecte suprafața lucrurilor și sunt mult mai tributare decât cărțile, în ceea ce privește libertatea de creație și de expresie. Realitatea aceasta mi se pare lamentabilă, dar incontestabilă: imaginile de pe ecran amuză mai mult, distrează mai bine, dar întotdeauna sunt limitate, uneori insuficiente și adesea incapabile de a spune, în domeniul complex al experienței individuale și istorice, ceea ce li se cere martorilor să spună la tribunal: „adevărul și numai adevărul". De aceea, capacitatea lor critică este extrem de redusă.

Vreau să insist puțin asupra acestui aspect, care poate părea o contradicție în termeni. Dezvoltarea tehnologiilor de comunicare a șters granițele și a instaurat comunitatea globală în care cu toții suntem, în sfârșit, contemporani cu actualitatea, ființe interconectate. Trebuie să ne mândrim cu asta, desigur. Posibilitățile de a primi informații, de a ști tot ce se-ntâmplă, de a avea imagini de la locul faptelor, de a fi în mijlocul evenimentelor – toate astea, datorită revoluției audiovizualului – au progresat mai mult decât au reușit să anticipeze marii creatori precum Jules Verne sau H.G. Wells. Și totuși, chiar dacă suntem foarte bine informați, ne găsim mai deconectați și mai distanțați de ce se întâmplă în lume decât înainte. Nu „distanțat" cum voia Bertolt Brecht să fie spectatorul: ca să-l facă să gândească, să-i trezească o conștiință morală și politică și să poată discerne între ceea ce se vede pe scenă și ceea ce se întâmplă pe stradă. Nu. Extraordinara acuitate și versatilitate cu care informația ne poartă în mijlocul evenimentelor de pe cele cinci continente a reușit să-l transforme pe cel care se uită la televizor într-un simplu spectator, iar lumea a transformat-o într-un mare teatru, sau mai degrabă într-un film, într-un reality-show *extra-*

ordinar de amuzant, în care uneori suntem atacați de marțieni, ni se dezvăluie intimități picante ale unor oameni, alteori ni se arată gropile comune ale bosniacilor uciși la Srebrenica, răniții din războiul din Afganistan, rachetele care se abat asupra Bagdadului sau copiii scheletici din Rwanda, cu ochii lor în agonie. Informația audiovizuală, efemeră, trecătoare, superficială, ne face să vedem istoria ca pe o ficțiune, ne distanțează de ea ascunzând cauzele, mecanismele, contextul și dezvoltarea tuturor lucrurilor care se petrec și care ne sunt prezentate atât de viu. Aceasta este o modalitate de a ne face să ne simțim la fel de incapabili de a schimba ceva din ceea ce se derulează pe dinaintea ochilor noștri pe ecran ca atunci când ne uităm la un film. Metoda asta ne condamnă la o receptare pasivă, la apatie morală și anomie psihologică, stări în care ne aduc ficțiunile sau emisiunile cu audiență foarte mare, al căror scop nu e altul decât să distreze.

E o situație întru totul legală, bineînțeles, și are și părțile ei fermecătoare: tuturor ne place să evadăm din realitatea obiectivă în brațele fanteziei; aceasta a fost, încă de la început, și una dintre funcțiile literaturii. Dar refuzul prezentului, trecerea istoriei reale pe tărâmul ficțiunii, îl demobilizează pe cetățean, îl face să se simtă absolvit de orice responsabilitate civică, să creadă că e peste puterile lui să intervină într-o istorie al cărei scenariu deja s-a scris, s-a jucat și s-a filmat ireversibil. Pe drumul acesta putem aluneca spre o lume fără cetățeni, o lume de spectatori, o lume care, chiar dacă are toate datele democrației, ar ajunge să fie o societate nepăsătoare, cu oameni resemnați, cum o visează orice dictatură.

Dincolo de faptul că transformă informația în ficțiune din pricina naturii limbajului ei și a timpului limitat de care dispune, îngusta libertate a creației audiovizuale mai este constrânsă și de costuri de producție ridicate. Aceasta nu mai e o realitate premeditată, dar e determinantă, căci îl obligă pe realizator să țină cont de ea în momentul alegerii temei și al conceperii formei de a o prezenta. Goana după succesul imediat nu mai este, în cazul acesta,

o cochetărie, o vanitate, o ambiție; e elementul fără de care nu poate face (sau nu va mai putea face) un film. Dar stăruitorul conformism ce pare a fi norma produsului audiovizual tipic nu are drept cauză doar nevoia de a cuceri un public cât mai mare țintind cât mai jos, pentru a recupera costurile de producție ridicate; o altă cauză este și aceea că, fiind vorba de modalități de comunicare în masă, cu repercusiuni imediate asupra unor vaste pături sociale, televiziunea și apoi cinematograful sunt mediile cel mai mult controlate de putere, chiar și în societățile cele mai deschise. Nu sunt cenzurate explicit, chiar dacă în unele cazuri, da; mai degrabă sunt supravegheate, sfătuite, descurajate prin intermediul legilor, reglementărilor sau presiunilor politice și economice, atunci când vor să abordeze temele cele mai conflictuale ori să le prezinte în manieră conflictuală. Cu alte cuvinte, li se induce că trebuie să se dedice exclusiv divertismentului.

Acest context permite cuvântului scris și principalului său exponent, literatura, să se afle într-o situație privilegiată. Oportunitatea, mai că aș zice obligația – dat fiind că ea într-adevăr își permite – de a fi problematică, „periculoasă", așa cum cred dictatorii și fanaticii, de a trezi conștiința, de a te pune pe gânduri, de a fi nonconformistă, critică, hotărâtă, de a vedea, cum spune proverbul spaniol, trei picioare la pisică, știind prea bine că are patru. Există un gol care trebuie umplut și mediile audiovizuale nu își permit și nici nu li se permite să-l umple cum se cuvine. E o muncă ce trebuie dusă la bun sfârșit, dacă nu vrem ca binele cel mai de preț de care ne bucurăm – cei puțini care ne bucurăm cu adevărat de el –, cultura libertății, democrația politică, să se deterioreze și să dispară din lipsă de beneficiari.

Libertatea este un bun de neprețuit, dar nu e garantată nici unei țări și nici unei persoane care nu știe să și-o asume, să o exercite și să o apere. Literatura, care respiră și trăiește datorită ei, care fără ea s-ar sufoca, poate să ne facă să înțelegem că libertatea nu este un dar divin, ci o alegere, o convingere, o practică, alcătuită din idei ce trebuie îmbogățite și puse la-ncercare tot timpul. De

asemenea, poate să ne facă să înțelegem că democrația este cea mai bună apărare împotriva războiului, așa cum a postulat Kant, iar astăzi vedem că e mai adevărat decât pe vremea filozofului, căci aproape toate războaiele de pe pământ, cel puțin de un secol încoace, au avut loc între dictaturi sau au fost stârnite de regimuri totalitare antidemocratice, așa încât e greu de găsit – precum acul în carul cu fân – un război între două state democratice. Concluzia e limpede. Cea mai bună metodă aflată la îndemâna statelor libere pentru a instaura pacea pe pământ este de a promova cultura democratică. Așadar, luptând împotriva regimurilor tiranice, a căror simplă existență e o amenințare cu războiul ori chiar cu promovarea și finanțarea terorismului internațional. De aceea, mă alătur și eu solicitării lui Wole Soyinka pentru ca guvernele din țările dezvoltate să aplice sancțiuni economice și diplomatice guvernelor tiranice, care încalcă drepturile omului, și să nu le mai sprijine ori să se prefacă mereu că nu văd crimele comise de acelea, motivând că sunt în joc investiții importante și dezvoltarea întreprinderilor. Aceasta este o politică imorală și păguboasă, pe termen mediu. Pentru că siguranța oferită de regimuri care-și ucid disidenții, precum cel al generalului Abacha, în Nigeria, sau China, care ocupă Tibetul, sau despotismul militar din Myanmar, ori Gulagul tropical cubanez, este precară și poate degenera oricând în anarhie și violență, așa cum s-a întâmplat în Uniunea Sovietică. Cea mai bună garanție pentru comerț, investiții și stabilitate economică este expansiunea unui climat legal și a libertății în toată lumea. Există voci care susțin că sancțiunile nu sunt eficiente pentru impulsionarea democrației. Dar nu au grăbit ele oare prăbușirea dictaturilor din Africa de Sud, din Chile, din Haiti?

„Compromisul scriitorului" nu trebuie să aibă nimic de-a face cu renunțarea la aventura imaginației, la experimentele lingvistice sau la căutările, îndrăznelile și riscurile ce stimulează munca intelectuală, nici să respingă râsul, zâmbetul sau jocul, considerând că responsabilitatea civică este incompatibilă cu datoria de a distra. Dintotdeauna, marile poeme, piese de teatru, romane și eseuri

ne-au distrat, ne-au fermecat și luminat. Nu există idee sau întâmplare din literatură care să fie vie și să dureze dacă nu iese, ca iepurele din pălăria iluzionistului, din fermecătoare mișcări magice. Nu despre asta-i vorba.

E vorba să acceptăm provocarea lansată nouă, tuturor, de acest sfârșit de mileniu, o provocare de la care nu putem să ne sustragem noi, oamenii dedicați actului cultural: vom supraviețui oare? Căderea simbolicului Zid al Berlinului nu a făcut întrebarea inutilă. A reformulat-o, adăugându-i alte necunoscute. Înainte, ne întrebam dacă va izbucni marea confruntare alimentată de Războiul Rece și dacă lumea va dispărea ca urmare a conflictului dintre Est și Vest. Acum, e momentul să știm dacă moartea civilizației va fi mai lentă și descentralizată, ca rezultat al unei succesiuni de numeroase conflagrații regionale și naționale iscate din motive ideologice, religioase, etnice și din dorința feroce de putere. Armele se găsesc încă acolo și sunt fabricate în continuare. Atomice sau convenționale, ele sunt suficiente pentru a face să dispară mai multe planete, pe lângă aceasta, micuță și fără lumină proprie, care ne-a fost dată nouă. Tehnologia de distrugere în masă își continuă dezvoltarea vertiginoasă, ba se mai și ieftinește. În zilele noastre, o organizație teroristă cu membri puțini și resurse moderate dispune de un instrumentar distructiv mai puternic decât cel pe care se bazau cei mai eficienți cotropitori, precum Atila sau Ginghis-Han. Asta nu mai e treaba ecranului, mare sau mic. E problema noastră. Și dacă noi toți, inclusiv cei care scriem, nu găsim soluția, s-ar putea întâmpla, la fel ca într-un film slab, ca monștrii războiului să scape din incinta lor de celuloid și să arunce în aer casa în care ne credeam în siguranță.

În anii săi de exil în Franța, când întreaga Europă cădea pradă armatei naziste, care părea invincibilă, un om de litere născut la Berlin, Walter Benjamin, studia cu sârg poezia lui Charles Baudelaire. Scria la o carte, niciodată încheiată, și din ea ne-au rămas câteva capitole pe care astăzi le citim cu acea fascinație

provocată de cele mai profunde eseuri. De ce Baudelaire? De ce o asemenea temă în vremurile acelea tulburi? Citind, ne dăm seama că în Florile răului *există răspunsuri la întrebări îngrijorătoare, pentru viața spiritului și a intelectului, stârnite de dezvoltarea unei culturi urbane, de locul individului și al fantasmelor sale într-o societate masificată și depersonalizată din cauza dezvoltării industriale, de calea pe care o vor apuca, în noua ordine socială, literatura, arta, visul și dorințele omenești. Imaginea lui Walter Benjamin aplecat asupra lui Baudelaire în timp ce în jurul său se strângea tot mai tare lațul care avea să-l sufoce până la urmă e la fel de tulburătoare ca și aceea a filozofului Karl Popper, care, în aceiași ani, în timpul exilului său de la celălalt capăt al lumii, din Noua Zeelandă, începea să învețe greaca veche și să-l studieze pe Platon, ca o contribuție personală – sunt cuvintele lui – la lupta împotriva totalitarismului. Așa a luat naștere acea carte esențială,* Societatea deschisă și dușmanii ei.

Benjamin și Popper, unul marxist și celălalt liberal, heterodocși și originali în albia marilor curente de gândire pe care le-au înnoit și impulsionat, sunt două exemple de cum se poate rezista prin scris în fața vicisitudinilor, cum se poate acționa și cum se poate influența istoria. Sunt modele de scriitori angajați, pe care i-am pomenit, și cu asta închei, drept dovezi grăitoare pentru faptul că, oricât de irespirabil ar deveni aerul și oricâte piedici le-ar pune viața, dinozaurii știu cum să supraviețuiască și să se facă utili în vremuri grele.

Paris, 18 septembrie 1996

MULȚUMIRI

Dacă limitele și erorile pe care le poate conține cartea aceasta îmi aparțin, eventualele ei merite datorează mult sugestiilor venite din partea a trei prieteni generoși, care au citit manuscrisul și cărora țin să le mulțumesc: Verónica Ramírez Muro, Jorge Manzanilla și Carlos Granés.

Mario Vargas Llosa

Madrid, octombrie 2011

ISBN 978-973-50-6205-7

12 CĂRȚI DESPRE LUMEA ÎN CARE TRĂIM

Am avut un prieten care-și începea ziua cu o lungă plimbare prin piața de idei a omenirii. Își propusese, cu o tenacitate programată și socotind că asta e suprema îndatorire a omului, *să înțeleagă lumea cu mintea lui.*

Dar cum poți alege, după ce ai vizitat o bună parte din tarabele culturii, exact acele idei care, strânse într-un ghem al minții, te fac să ajungi la o înțelegere care e mai aproape de adevăr decât de o erudiție găunoasă sau de o năroadă bătaie de câmpi?

Iată alegerea editurii Humanitas: 12 titluri care răspund obligației morale de a înțelege lumea curățind în prealabil mintea care judecă de prejudecățile ei, dar deopotrivă de patimile sufletului și de trufiile eului. Am vrut să împărtășesc cu cititorii iluzia că am putea alcătui, cu vremea, în astfel de miniserii, o bibliotecă ideală care ne-ar putea scuti (sau vindeca) de rătăciri, fanatisme și prostie.

GABRIEL LIICEANU

Cultura, în sensul tradițional al cuvântului, e în prezent pe cale să dispară.

MARIO VARGAS LLOSA

Banalizarea artelor și a literaturii, triumful presei de scandal și frivolitatea politicii sunt simptome ale unui rău mult mai mare care chinuie societatea actuală: sacralizarea divertismentului drept valoare supremă și scop ultim al existenței noastre. Dacă în trecut cultura era o busolă, o călăuză și un fel de conștiință care ne împiedica să întoarcem spatele realității, astăzi, în epoca falșilor idoli și a postculturii, întâietatea spectacolului și a superficialității a devenit regula care face ca orice conștiință morală, intelectuală și politică să ... ită și anihilată dimpreună cu libertatea noastră.

